ahmet taner kışlalı

Siyaset Bilimi

8. BASKI

İMGE kitabevi

Ahmet Taner Kışlalı, 1939 yılında Zile'de doğdu. Kabataş Lisesi'nden sonra AÜ SBF'yi bitirdi. Paris Üniversitesi'nde Anayasa Hukuku ve Siyaset Bilimi dalında doktora yaptı. 1972 yılında doçent oldu. 1977'de CHP listesinden İzmir milletvekili seçildi. 1978'de Bülent Ecevit hükümetinde Kültür Bakanı olarak yer aldı. 12 Eylül sonrasında üniversiteye dönerek 1988'de profesörlüğe yükseldi. Uzun süre AÜ İletişim Fakültesi'nde Siyaset Bilimi dersleri veren Kışlalı, *Nokta Dergisi* ve *Cumhuriyet* gazetesinde köşe yazıları yazdı. Ahmet Taner Kışlalı, 21.10.1999'da bombalı bir suikast sonucu öldürüldü.

Kışlalı'nın eserleri:

- *Forces Politiques dans la Turquie Moderne* (AÜ SBF Yayınları, 1968)
- *Öğrenci Ayaklanmaları* (Bilgi Yayınevi, 1974)
- *Siyasal Sistemler-Siyasal Çatışma ve Uzlaşma* (İmge Kitabevi Yayınları, 1991, 1993, 1995, 1998, 2000)
- *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği* (İmge Kitabevi Yayınları, 1993 -4 baskı, 1994 -3 baskı, Gözden Geçirilmiş 9. Baskı 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000)
- *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi* (İmge Kitabevi Yayınları, 1994 -3 baskı 1995, 1997, 1999, 2000)
- *Seçimsiz Demokrasi* (Çağdaş Yayınları, 1995)
- *Bir Türkün Ölümü* (Ümit Yayıncılık, 1997)
- *Ben Demokrat Değilim* (İmge Kitabevi Yayınları, 1999 -2 baskı, 2000 -2 baskı)

Ahmet Taner Kışlalı
Siyaset Bilimi
ISBN 975-533-004-6
© İmge Kitabevi Yayınları, 1992
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: 1987
2. Baskı: 1990
3. Baskı: 1992
4. Baskı: 1994
5. Baskı: 1996
6. Baskı: 1997
7. Baskı: 1999
8. Baskı: Ekim 2000

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Kapak Düzeni
Nurafer Kars

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Ahmet Taner Kışlalı

Siyaset Bilimi

8. Baskı

İMGE kitabevi

Ahmet Taner Kışlalı, bu eserin devamı niteliğindeki *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma-Siyasal Sistemler* adlı kitabında, İslam dininin siyasete etkisinden laikliğe, Kemalizmden sosyal demokrasiye, farklı devrimlerden Marksist rejimlerdeki köklü değişikliklere, diktatörlük kuramından askeri rejimlere kadar birçok "sıcak" tartışmaya açıklık ve bütünlük getiriyor. "Şiddetin Psikolojisi" ve "Terörün Sosyolojisi" bölümleriyle kitap daha da güncelleştirilmiş.

AHMET TANER KIŞLALI
Siyasal Sistemler-Siyasal Çatışma Uzlaşma
5. Baskı, 2000
ISBN 975-533-008-9

Altınay ve Dolunay'a...

A. T. K.

İçindekiler

İkinci Baskıya Önsöz 11
Üçüncü Baskıya Önsöz 15

GİRİŞ
SİYASET BİLİMİ NEDİR?

1. Siyaset Biliminin Konusu 17
2. Siyaset Biliminin Yöntemi 19
3. Siyaset Biliminin Doğuşu 22
4. Siyaset Biliminde Çağdaş Gelişmeler 28
5. Siyaset Biliminin Kapsamı 35

BİRİNCİ BÖLÜM
SİYASAL YAŞAMIN ETKENLERİ

Birinci Kısım: Altyapısal Etkenler 39
1. Doğal Etkenler 39
a. İklim ve Siyasal Davranışlar 40
b. Coğrafi Konum ve Genişlik 43

c. Doğal Kaynaklar ve Rejimler 48
ç. Azgelişmişliğin Coğrafi Nedenleri 51
d. Türk Tarihi ile İlgili Kuramlar 53
2. Demografik Etkenler 60
a. Topluluktan Topluma Siyasetin Boyutları 60
b. Kentleşme ve Siyasal Davranışlar 63
c. Nüfus Patlaması ve Siyasal Gerilim 69
3. Ekonomik Etkenler 74
a. Üretim Biçimi ve Siyasal Kurumlar 75
b. Üretim Düzeyi ve Siyasal Kurumlar 82
c. Geri Kalmışlık ve Siyasal Kurumlar 87

İkinci Kısım: Üstyapısal Etkenler 95
1. Kurumsal Etkenler 95
a. Kurumların Oluşumu ve İşlevi 96
b. Kurumsal Değişme ve Siyasal Kurumların Göreli Bağımsızlığı 100
c. Siyasal Kurum Olarak Devlet ve İktidar 105
2. Kültürel Etkenler 112
a. Kültür ve İdeoloji 113
b. Siyasal Toplumsallaşma 117
c. Kültür ve Siyaset 122
ç. Türk Kültürünün Kökenleri 128

İKİNCİ BÖLÜM
SİYASAL YAŞAMIN BOYUTLARI

Birinci Kısım: Birey 135
1. Birey ve Siyaset 135
a. Siyasal Tutumların Oluşumu 136
b. Siyasal Tutumların Değişimi 141
c. Siyasal Yaşamda Bireyin Yeri 146
2. Yaş ve Siyaset 154
a. Kuşaklar Arası Tutum Farkları 155
b. Kuşaklar Arası Tutum Farklarının Nedenleri 157
c. Yüksek Öğrenim Gençliği ve Siyaset 162

3. Cinsiyet ve Siyaset 167
a. Kadın-Erkek Tutum Farkları 167
b. Kadın-Erkek Tutum Farklarının Nedenleri 172
c. Türklerde ve İslamda Kadın 179

İkinci Kısım: Küçük Gruplar 185
1. Küçük Gruplarda Yapı ve İşleyiş 185
a. Küçük Grupların Yapısı 186
b. Grup Dinamiği ve Değişme 188
c. Grup İçi İktidar ve Önderlik 192
2. Küçük Gruplar ve Siyaset 197
a. Gruplar Arası Dinamik 197
b. Grupların Siyasal Davranışlara Etkisi 199
c. Küçük Gruplar ve Toplum 204

Üçüncü Kısım: Toplumsal Sınıflar 209
1. Toplumsal Sınıf Olgusu 209
a. Toplumsal Katman Türleri 210
b. Toplumsal Sınıfları Yaratan Etkenler 213
c. Marksist Sınıf Anlayışı 216
2. Toplumsal Sınıflar ve Siyaset 221
a. Sınıf Bilinci ve Sınıf Çatışması 221
b. Marksist Kuramın Eleştirisi 226
c. Geri Kalmış Ülkelerde Durum 232

Dördüncü Kısım: Toplum 237
1. Ulusal Güç 238
a. Ulusal Gücün Altyapısal Öğeleri 238
b. Ulusal Gücün Üstyapısal Öğeleri 243
2. Uluslararası Siyaset 248
a. Uluslararası Çatışmalar ve Çözümü 248
b. Dünya Siyasal Sistemi 254

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİYASAL GÜÇLER

Birinci Kısım: Siyasal Partiler 261
1. Partilerin Yapısı 261
a. Partilerin Örgütleri 262
b. Partilerin Yöneticileri 267
c. Türkiye'de Siyasal Partiler 272
2. Parti Sistemleri 275
a. Tek Partili Sistemler 275
b. İkili ve Çok Partili Sistemler 280
3. Partilerin İşlevleri 286
a. Çıkarların Temsili ve Bütünleşme 286
b. Siyasal Katılma 289

İkinci Kısım: Baskı Grupları 295
1. Baskı Gruplarının Genel Çerçevesi 295
a. Baskı Gruplarının Yapısı ve Türleri 296
b. Baskı Gruplarının İşlevleri, Araçları ve Yöntemleri 299
c. Toplumsal Sınıflara Dayalı Baskı Grupları 304
2. Siyasal Amaçla Örgütlenmemiş Güç Odakları 307
a. Ordu 308
b. Bürokrasi ve Teknokrasi 323

Üçüncü Kısım: Seçkinler 329
1. Seçkinci Kuramlar 329
a. Klasik Seçkinci Kuramlar 330
b. Çağdaş Seçkinci Kuramlar 333
2. Geri Kalmış Ülkelerde Seçkinler 337
a. Geri Kalmış Ülkelerde Seçkinlerin İşlevi 337
b. Türk Siyasal Yaşamında Seçkinler 341

Seçilmiş Kaynakça 347

İkinci Baskıya Önsöz

Daha çok üniversite öğrencisinin gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir siyaset bilimi kitabının, oldukça kısa sayılabilecek bir sürede tükeneceğini doğrusu beklemiyordum. Kitabevlerinin verdiği bilgiye göre, alıcı kitlesinin içinde öğrenci olmayanların önemli bir yer tutması, mutluluğumu daha da arttırdı.

İkinci basım gündeme gelince, kitapta yapılması gereken değişiklikler ve özellikle de ekler bir sorun yarattı. Yayınevi sorumlularının, daha da artan sayfa sayısı karşısında duydukları endişeyi karşılayabilmek için, son bölümü ayrı bir kitap haline getirmek zorunluğu doğdu.

Kitabın ilk basımına yazdığım önsöz şu satırlarla başlıyordu: "Bu el kitabı, uzun yıllar boyunca öğrencilerimle etkileşim içinde oluştu. Nasıl bir yaklaşımla ilgilerinin daha iyi çekileceğini, konu ve bölüm sıralaması nasıl olursa daha çabuk kavrayacaklarını, bana bu etkileşim öğretti." Hocam Maurice Duverger'nin *Siyaset Sosyolojisi* kitabındaki sınıflandırmanın ilk bölümüne az çok uymamın nedeni de buydu.

Çeşitli etkenlerin siyasal yaşama nasıl yansıdığının ele alındığı birinci bölüm, konunun yabancısı olanlar için gerçek bir giriş niteliğinde. Coğrafi, demografik, ekonomik, kurumsal ve kültürel etkenlerin ayrı ayrı ele alınmasının, gençlerin siyasal olaylara tek açıdan bakmalarını önlemek gibi bir yararı var. Bu yaklaşım, olayları tek etkenle açıklama kolaylığına kapılmamayı kolaylaştırıyor.

"Siyasal Yaşamın Boyutları" başlığını taşıyan ikinci bölümde, siyaset bilimi el kitaplarında pek rastlanmayan iki boyuta da yer verilmişti: Küçük gruplar ve toplum. Siyaseti birey düzeyinde inceledikten sonra, küçük grupları atlayarak toplumsal sınıflara geçmek ve konuyu orada noktalamak bir eksiklik olacaktı. Aslında birey psikolojinin, küçük gruplar sosyal psikolojinin, toplumsal sınıflar sosyolojinin, toplum ise – bu açıdan – uluslararası siyasetin konuları olmakla birlikte, burada bir bütünün parçalarını oluşturuyorlar.

Siyasal partiler ve baskı gruplarının, hemen tüm siyaset bilimi el kitaplarında yer aldığını biliyoruz. "Siyasal Güçler" bölümüne ilk baskıda "seçkinler" ve "ordu" da eklenmişti. Özellikle ordu ile ilgili kısmın gördüğü ilgi, ikinci basımda bu konuda ciddi bir genişletmeyi gerektirdi. Gene gereksinme nedeniyle genişletilmesi gündeme gelen bir konuyu da "Birey" bölümünde incelediğimiz "kadın" oluşturdu. Siyasal davranışları ele alırken, kadının Türk ve İslam toplumlarındaki konumuna – karşılaştırmalı olarak – ayrıca değinmek zorunluğu doğdu.

İlk basımda yer alan "Siyasal Çatışma ve Uzlaşma" başlığı altındaki son bölüm, daha önceki bölümlerdeki bilgilerin temeli üzerine kurulu bir sentez amacı taşıyordu. Siyasal çatışmada kullanılan araçlar ve yöntemler, çağdaş ideolojiler ve din, siyasal katılma ve seçim sosyolojisi, kamuoyu ve propaganda, siyasal değişme ve devrim, siyasal rejimler, bu başlık altında ele alınmıştı. Yukarda da değ-

nildiği gibi, yapılan eklerle birlikte, bu bölüm artık "Siyasal Sistemler" başlığı ile yeni bir kitabın çerçevesini oluşturacak.

İşlenen tüm konularda, geri kalmış ülkeler ve Türkiye'ye özellikle eğilmek doğaldı. Bu, öğrenciler için bir gereksinme olduğu gibi, konulara ilgilerinin çekilmesi açısından da önem taşıyordu. İkinci basım nedeniyle kitabı yeni baştan elden geçirirken, gereken her yere bu amaçla eklemeler yapıldı.

Kitabın ilk baskısına ilgi gösteren herkese (basına, meslektaşlarıma, öğrencilere ve öğrenci olmadıkları halde okumak isteği duymuş olanlara) teşekkür etmek isterim. Değerli meslektaşım, ODTÜ Öğretim Üyesi Prof. Dr. Erhan Köksal'ın şu satırlarının benim için taşıdığı önemi vurgulamaya ise bilmem gerek var mı: "Yalnız kendi dilimizde değil, yabancı dillerde de bu alanlarda, bir öğretim üyesini tam anlamıyla doyuracak içerikte bir kitap bulmak çok zordur. Siz bu zor işi başarmış bulunmaktasınız."

Ahmet Taner KIŞLALI
Ankara, Eylül 1990

Üçüncü Baskıya Önsöz

İkinci baskının birinciden çok daha hızlı bir biçimde tükenmiş olması, benim için elbette ki çok mutluluk verici bir olay. Kitapla ilgili olarak yurdun çeşitli köşelerinden gelen tepkiler, okurların sadece öğrencilerden ve gençlerden oluşmadığını gösteriyor.

İkinci basımın önsözünde, bu kitabın devamı niteliğinde bir "Siyasal Sistemler" kitabının çıkacağını duyurmuştum. Yakın sayılabilecek bir gelecekte onun da yeni bir basımının gerekiyor olması, iki kitabın birlikte, belirli bir gereksinmeyi karşıladığını düşündürüyor.

Anlaşılıyor ki her iki kitabın gördüğü ilgide, dünyanın ve Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu bazı önemli sorunlara değinilmesinin de önemli rolü var. İlginin bu kaynağı, beni, daha çok güncel sorunları kapsayan yeni bir kitabın hazırlığını hızlandırmaya itti. *Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği** başlığını taşıyacak olan bu kitap da güncel tartışmalara bilimsel bir yaklaşım getirmeye çalışan üç

* İmge Kitabevi Yayınları, 1993, 14. Baskı.

bölümden oluşacak: Kemalizm, Demokratik Sol, Güneydoğu Sorunu.

Siyaset Bilimi'nin ikinci basımından önce, önemli sayılabilecek bazı ekler ve değişiklikler yapmak gerekmişti. Bu kez, üçüncü basıma hazırlamak için yeniden gözden geçirdiğimde, eskisi ölçüsünde değişiklik ya da ekler gerekmediği ortaya çıktı. Bazı küçük eklemeler ve ufak birkaç düzeltme yeterli oldu.

İlgileri ile beni daha çok üretmek için yüreklendiren herkese (basına, meslektaşlarıma, öğrenci gençliğe ve yaşadığı dünyayı anlamak için öğrenmenin, araştırmanın yaşı olmadığını düşünen her yaştaki gençlere), bir kez daha teşekkür ederim.

Ahmet Taner KIŞLALI
Ankara, Eylül 1992

GİRİŞ

Siyaset Bilimi Nedir?

Genç okuyuculara siyaset biliminin kapılarını aralarken, işe siyaset biliminin bir kavram olarak açıklığa kavuşturulması ile başlamak gerekiyor. Önce siyaset biliminin konusunu açıklığa kavuşturmakta yarar var. Konunun ve ona bağlı olarak yöntemin kısaca incelenmesinden sonra, siyasal düşünceden siyaset bilimine ve giderek günümüze kadar uzanan gelişmelere, kuşbakışı olarak değineceğiz.

1. Siyaset Biliminin Konusu

"Siyaset" Arapça kökenli bir sözcük. At eğitimi anlamına geliyor. Oysa aynı kavrama karşılık Batı'dan alınan "politika" sözcüğünün Yunan kökenli olduğunu biliyoruz. Yunanca'da "polis" kent devletlerine verilen isim. Politika da devlete ait işler anlamını taşıyor.

"Siyaset" sözcüğünün günümüzdeki anlamı konusunda Prof. Bülent Daver'e katılmak ve siyaseti "ülke, devlet,

insan yönetimi" biçiminde tanımlamak olanaklıdır. Üstelik böyle bir tanım, siyaseti aynı zamanda bir bilim ve sanat olarak değerlendirenlere de ters gelmeyecektir.

Siyaset biliminin konusu üzerinde, bilim adamları arasında tam bir görüş birliğinin varlığından sözetmek zor. Bazılarına göre konu yalnızca "devlet"le sınırlıdır. Ama çoğunluk, daha geniş bir kavram olan "iktidar"dan hareket etmektedir.

Biz bu tartışmanın üzerinde uzun uzun durmayı gereksiz buluyoruz. Devlet, toplumların evriminde yönetimin kurumlaşması aşamasında ortaya çıkmıştır. Oysa siyaset olgusunun devletten önce de, devletin dışında da var olduğunu biliyoruz.

İktidar kavramı, otoriteyi de içerir. Otoritenin görüldüğü her yerde "yöneten" ve "yönetilen" ayrımı bulunur. Toplumun en küçük birimlerinde, hatta ikili bireysel ilişkilerde bile otoriteye rastlayabiliriz. Siyaset biliminin konusu olarak "devlet"i kabul etmek nasıl fazla dar bir çerçeveye sıkışmak demekse, bu ikinci anlayışa sığınmak da siyaset bilimini ilgisi ve yetkisi olmayan alanlara kadar itmek anlamını taşır.

Devlet içindeki iktidar olgusu, örneğin bir hırsız çetesindeki iktidar olgusundan temelde çok ayrı olmayabilir. Ama birincisinde otoriteye ilişkin bir kurumlaşma sözkonusudur. İkincisinde ise, belirli kalıplara göre oluşmayan, bu nedenle de istikrarlılığı, sürekliliği, hatta tutarlılığı aranmayan ilişkiler vardır.

İktidar kavramı, karar alma ve onu uygulama, uygulatma gücünü içerir. Bu nedenle de düşünülebilecek tek iktidar biçimi "siyasal iktidar" değildir. Örneğin günümüzde bir "ekonomik iktidar"dan söz etme alışkanlığı da oldukça yaygındır ve temelde yanlış da sayılamaz. Siyaset bilimini ilgilendiren, siyasal iktidarın oluşumu, paylaşılması, işleyişi ve kullanılmasıdır; siyasal iktidarla ilgili süreçlerdir.

"Ekonomik iktidar" başta olmak üzere diğer iktidar türleri ise, siyaset bilimini ancak bu çerçeveye etki yaptığı ölçüde ilgilendirir. Örneğin aile içi iktidar, aileyi oluşturan bireylerin siyasal davranışlarına yansıdığı ölçüde, oy verme eğilimlerine etki yaptığı zaman siyaset biliminin konusu olur.

Siyaset bilimini, siyasal otorite ile ilgili kurumların ve bu kurumların oluşmasında ve işlemesinde rol oynayan davranışların bilimi olarak tanımlayabiliriz. Böyle bir tanım, bir yandan siyaset biliminin günümüzde ilgilendiği konuların tümünü kapsarken, öte yandan da oldukça belirgin bir sınır getirmektedir.

2. Siyaset Biliminin Yöntemi

Bilimin felsefeden ayrıldığı temel noktayı biliyoruz. Felsefe olması gerekeni, bilim ise olanı inceler. Ele aldığı konuların nedenlerini ve nasıllarını araştırır. Olaya bu açıdan yaklaşıldığında, bir bilim dalının gelişmesinin, yöntemine ve kullandığı tekniklere yakından bağlı olduğu açıktır.

Siyaset bilimi toplum bilimlerinin bir dalı olduğuna göre, yönteminin de aynı olması doğaldır. Örneğin Maurice Duverger'nin *Siyasal Bilim Yöntemleri* adıyla yayımlanan kitabı, daha sonraki baskılarında ad değiştirmek ve *Toplumsal Bilimlerin Yöntemleri* başlığını almak zorunda kalmıştır.

Tüm bilimsel çalışmalar üç aşamadan oluşur: Gözlem, sınıflandırma ve yorum. Gözlenen olayların sınıflandırılması sonucunda, değişmez, her zaman ve her yerde geçerli neden-sonuç ilişkilerine varılabiliyorsa, bu bir "bilimsel yasa" demektir. Ama böyle bir sonuca varılamıyorsa, yapılan yorumun adı sadece "kuram" olur.

Toplum bilimleri ile fizik bilimler arasındaki fark daha gözlem aşamasında başlar. Bilimin gözlemciden tam bir yansızlık istemesine karşın, toplumla ilgili bilimlerde buna

çoğunlukla olanak bulunamaz. Çünkü – fizik bilimlerin tersine – toplum bilimlerinde ve bu arada siyaset biliminde, gözlemci gözlenen şeyin, yani toplumun içinde yer alır. Bilim adamı ile incelenen olay arasına bir mikroskop girmez.

Suyun bileşenlerini inceleyen bir bilim adamı için, suda hidrojen ya da oksijenin daha büyük oranda bulunması arasında fark yoktur. Oysa çıkarına ya da değer yargılarına ters düşen bir siyasal rejimi inceleyen bilim adamı için aynı şeyi söyleyemeyiz. Siyasal olayları ve olguları incelerken ortaya çıkan bu yansız olabilme zorluğu, yalnız kendi toplumumuz için söz konusu değildir. İnsan kişisel eğilimlerini ve kültürel etkiler altında oluşan değer sistemlerini, başka toplumlara ve başka dönemlere bakarken de beraberinde taşır. Örneğin Afrika'da ilkel bir kabiledeki yaşamı inceleyen Batılı bilim adamının, olaylara kendi uygarlığının ve deneyimlerinin gözlükleriyle bakması kaçınılmazdır. Batılı'nın dikta olarak görmesi doğal olan proletarya diktatörlüğü, Çarlık dönemini yaşamış Sovyet kuşakları için demokratik sayılabilir. Tıpkı bazı yabancı gözlemcilere diktatörlük gibi görünmüş olan Kemalist tek parti modelinin, Osmanlı siyasal sistemine göre çok daha demokratik olması gibi.

Bilimsel çalışmanın ikinci aşamasında, gözlenen olaylardan elde edilen bilgilerin sınıflandırılması yer alır. Yapılan sınıflandırma da, ilk aşamada olduğu gibi, gözlemciye bağlı kalacak, bir gözlemciden ötekine değişebilecektir. Örneğin hangi toplum kesimlerinin ne yönde oy verdiklerini araştırırken, o toplum kesimlerini hangi ölçütlere göre belirleyeceksiniz? Hangi gelir düzeyindekileri ya da hangi meslek sahiplerini "orta sınıf" kavramı altına sokacaksınız? Bir araştırmacının "üst sınıf"a soktuğunu başka bir araştırmacı "orta sınıf" sayarsa, varlıklı kesimlerin desteklediği bir siyasal iktidar, sanki orta sınıfların da desteğine sahip-

miş gibi görünebilir.

Bilimsel çalışmanın son aşamasında, yorum ve sınıflandırılan olaylar arasındaki ilişkilerin uydukları kalıpların saptanması vardır. Siyaset biliminin – diğer toplum bilimleriyle birlikte – karşı karşıya bulunduğu zorluklar burada da önümüze çıkar. Siyasal olayların nedenleri çok karmaşık ve karşılıklı etkileşim içinde oldukları gibi, aynı zamanda sürekli bir değişim içindedirler. Burada toplumsal bilimlerde katı bir gerekircilik bulunup bulunmadığı tartışmasına girmeye gerek yok. Siyasal olayların çok ve karmaşık nedenlere sahip oluşu, neden-sonuç ilişkilerinin açıkça ortaya konabilmesini engellemekte, en azından çok zorlaştırmaktadır. Bunu belirli bir olay için yapmayı başarsanız bile, o türden başka bir olayın ortaya çıkışına kadar koşullarda belirli bir değişim olacağı için, önceki olayla ilgili olarak yaptığınız yorumun bu yeni olaydaki geçerliği azalacaktır.

Bir sıvının hangi koşullarda kaynadığını bulmak, bir devrimin doğuş nedenlerini ortaya koymaya oranla oldukça kolay sayılabilir. Çünkü kaynama olayının bağlı bulunduğu değişkenler, basınç ve ısı derecesi olmak üzere ikidir. Ufak birkaç deney, bize bu alanda bir fizik yasasını ortaya koyma olanağını verir. Bu yasa, on bin yıl önceki suyun kaynamasıyla ilgili olarak geçerli sayılabileceği gibi, on bin yıl sonraki suyun kaynamasıyla ilgili olarak da geçerliğini koruyacaktır. Oysa devrim yaratan nedenlerin karşılaştırmaya yer bırakmayacak kadar çok oluşu ve laboratuvarda deney olanağının hemen hiç bulunmayışı, siyasal bilimcinin tüm devrimler için geçerli bir "yasa" bulması olasılığını ortadan kaldırıyor.

Siyasal bilimci, gözlemlediği olaylardan bir neden-sonuç ilişkisi sezmeye çalışır. Bir "varsayım" geliştirir. Çoğunlukla tarihe başvurarak, varsayımını doğrulayacak örnekler göstermeye çalışır. Böylece o konuyla ilgili bir "ku-

ram" ortaya çıkmış olur. Ama "şu, şu, şu koşullar biraraya gelince devrim kaçınılmaz olur" diyemez. Çünkü bu koşulların hepsini saptamak olanak dışı olduğu gibi, toplumsal olayların temel öğesi olan insan da tarih boyunca değişmeden kalan bir varlık değildir. Olayları algılama biçimi ve dolayısıyle tepkileri de zaman içinde değişir. Su bin yıl önceki sudur, ama insan bin yıl önceki insan değildir. Su evrimleşmez, ama insan ve dolayısıyla da toplumlar evrimleşir. Herakleitos'un "İnsan aynı ırmakta iki kez yıkanamaz" sözü, özellikle toplum bilimleri açısından önemli bir gerçeği dile getirmektedir.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu nedenlerden dolayıdır ki toplum bilimlerinde kesin bir determinizmden çok "değişken determinizm"den sözediliyor. Örneğin "Azgelişmiş ülkelerde bir dikta rejiminin ilerici mi yoksa tutucu mu olacağının, o ülkenin kalkınma düzeyi ile bağlantılı bulunduğu" görüşünü ele alalım. Azgelişmiş her ülkedeki diktanın mutlaka ilerici olacağını söyleyemeyiz. Çünkü üretim düzeyi, bir siyasal rejimin niteliğini belirleyen çok sayıdaki nedenden sadece birisidir. Belki en önemli nedendir, ama tek neden değildir. Diktaya yön veren etmenlerin başında gelişme düzeyinin geldiğini belirtmenin ötesinde birşey söyleyemeyiz. Eğer rejimin niteliğini y, kalkınma düzeyini x ile gösterirsek, ancak "y, x'in bir değişkenidir, yani x değişince, ona bağlı olarak y değişir" diyebiliriz.

3. Siyaset Biliminin Doğuşu

Siyasal konulara eğilmiş ve bu alanda önemini günümüze kadar koruyan yapıtlar vermiş olan düşünürlere Eski Yunan'dan başlayarak rastlanır. Ama yakın zamanlara gelinceye kadar, siyaset konusuna ilişkin yapıtlar felsefi olmaktan öteye gidememiştir. Bu nedenledir ki örneğin "siyasal düşünceler tarihi" çok eskilere kadar uzandığı halde, siyasal

olaylara toplumbilimsel bakış oldukça yenidir.

Siyasal düşünce alanında felsefeden bilime doğru yönelişin Aristoteles (İÖ 384-322) ile başladığını söyleyebiliriz. Hocası Platon başta olmak üzere, Aristoteles'e gelinceye değin tüm siyasal düşünürler, "nasıl"ın değil "nasıl olması gerektiği"nin üzerinde durmuşlardı. Aristoteles'in, çağındaki Yunan kent devletlerinin anayasalarını ve siyasal sistemlerini karşılaştırmalı olarak incelemesiyle ortaya çıkan *Politika* adlı kitap, siyaset biliminin belki en eski başvuru kaynağını oluşturmaktadır. Aristoteles'in 158 kent devleti anayasasını inceleyerek bir sonuca varmaya çalıştığını anımsamakta yarar var.

Aristoteles'in kamuoyunun önemini vurgulayabilmesi, çoğunluğun yönetime katılmasının erdemlerini sıralayabilmesi ve özellikle de güçlü bir orta sınıfın sağlıklı bir rejimin varolabilmesi açısından taşıdığı önemi ortaya koyabilmesi ve tüm bunları günümüzden iki bin yılı aşkın bir süre önce söyleyebilmesi, kuşkusuz bu bilimselliğe yaklaşan çalışmaların ürünüdür. Çağdaş çoğulcu rejimlerin kuramsal temellerini araştıranlar, bu nedenlerden dolayı Aristoteles'e kadar gitmek zorundadırlar.

Aristoteles'ten uzun yüzyıllar sonra, siyaset biliminin ikinci öncüsü görünümüyle ortaya çıkan kişi, Tunuslu bir İslam düşünürü oldu. Bazı Batılı kaynakların, "sosyolojinin kurucusu" saydıkları İbni Haldun (1332-1406), devlet ve iktidar kavramlarını bilimsel bir yaklaşımla incelemiştir. Oysa aynı çağın Batılı Hıristiyan düşünürleri, olaya dinsel bir açıdan bakıyorlar ve açıklamalarını tanrısal iradeye dayandırıyorlardı.

İbni Haldun'un, günümüzden altı yüzyıl önce, ekonomik etmenlerin toplumsal olaylar ve toplumsal olguların da siyasal sistemler üzerindeki etkisine eğilmiş oluşu ilginçtir. Tarihi bir masal anlayışı içinde ele almamış, "olayların nedenlerinin ve nasıllarının derinlemesine incelen-

mesi" olarak değerlendirmiştir. Eski tarihçiler olayları aktarmakla yetinir, toplumların bir evrim geçirdiklerini, değiştiklerini gözden kaçırırlarken, İbni Haldun şöyle diyordu: "Evrenin ve toplumların durumları, ilişkileri, gidişleri bir tek süreç içinde ve değişmeyen bir çizgide kalmaz."

Marx'tan çok önce, toplumları "üretim biçimleri"ne göre ayıran İbni Haldun'dur. Marx'a, Montesquieu'ye, Darwin'e, Jean-Jacques Rousseau'ya, Machiavelli'ye, Vico'ya, Malthus'a kadar uzanan birçok düşünce çizgisinin başlangıç noktasında İbni Haldun'u görürüz.

Siyaset biliminin doğuşuna giden yolda, genellikle üzerinde durulan üçüncü isim bir İtalyan düşünürü olan Machiavelli' dir (1469-1527). Amaca ulaşan her aracın "meşru" olduğu anlamına gelen düşünceleri nedeniyle bazen yanlış yorumlanan Machiavelli'ye ve "Makyavelizm" olarak olumsuz bir biçimde değerlendirilen düşünce sistemine aslında farklı bir açıdan yaklaşmak gerekir. Machiavelli, iyi bir gözlemci olarak, siyasal iktidarın ele geçirilişini, korunmasını, büyümesini ve yitirilmesini inceledi. Bu olaylara hangi koşulların ne yönde etki yaptığını araştırdı. Gözlemlediği olaylara dinsel ya da ahlaksal açıdan bakmayıp, varolanı saptamaya çalıştı. Laik düşüncenin ilk temellerini Machiavelli'de bulanlar çoktur. Aristoteles'in *Politika*'sı gibi, Machiavelli'nin *Prens*'i siyaset biliminin temel kaynakları arasına girmiştir.

Fransız düşünürü Montesquieu (1689-1755) *Yasaların Ruhu* adlı yapıtında, bir toplumda geçerli kuralların, o toplumun içinde bulunduğu coğrafi ve toplumsal koşullarla bağlantısını araştırdı. Bunu yaparken de "olması gerekeni değil, olanı" incelediğini açıkça vurguladı. Toplumsal-doğal çevre ile hukuk ve siyaset arasındaki neden-sonuç ilişkisini ortaya koymaya çalıştı. "Güçler ayrımı" ilkesi ile de çağdaş siyasal rejimleri önemli ölçüde etkiledi. Toplumsal olgular arasında belirgin bağlantıların bulunduğuna

inanan Montesquieu şöyle demişti: "Yasalar, eşyanın doğasından kaynaklanan zorunlu ilişkilerdir. (...) Ben ilkelerimi önyargılarımdan değil, eşyanın doğasından çıkardım." Montesquieu'ye göre, nasıl fizik çevrenin "yasa"ları varsa, toplumsal olayların da kendine özgü yasaları vardı.

Ondokuzuncu yüzyılla beraber, artık genel olarak toplumsal ve özel olarak da siyasal düşüncenin "bilim"leşmeye başladığını görüyoruz. Teknolojik atılımlar ve sanayileşme süreci, Batılı toplumların yapısında hızlı değişmeler yaratmaktaydı. Kentler hızla kalabalıklaşıyor, sanayi emekçilerinden oluşan yeni bir sınıf siyaset sahnesine girmeye başlıyordu. Nasıl bütün bilim dalları sorunlara çözüm ararken gelişmişlerse, siyaset bilimi de bu hızlı yapı değişikliklerinin getirdiği, sayıca ve önemce büyük sorunlara çözüm aranırken, bir kargaşa gibi görünen toplumsal olayların nedenleri ve aralarındaki bağlantılar araştırılırken doğdu.

Sosyolojinin kurucusu sayılan Fransız Auguste Comte (1798-1853), aynı zamanda siyaset biliminin de doğmasına katkı yapan önemli isimler arasında yer alır. Siyaset bilimi, sosyolojinin ya da toplum bilimlerinin bir uzantısı olduğuna göre, bu durumu doğal karşılamak gerekir.

"Sosyoloji" deyimini ilk kez kullanan Auguste Comte'tan sonra, artık "yeni bilim", "insan bilimi" ya da "toplumsal fizik" gibi isimler unutuldu. Daha sonraki aşamada da, sosyolojiden hareketle yeni bilim dalları oluşunca, "toplum bilimleri" ya da "toplumsal bilimler" kavramı yerleşti. Toplum bilimleri içinde bir dal oluşturan siyaset bilimi de belirli bir uzmanlaşma süreci içinde, giderek "siyasal bilimler"e dönüştü.

Auguste Comte'un toplumsal bilimlerin doğmasına asıl katkısı, "konu"nun sınırlarının belirginleşmesi noktasında olmuştur. Ona göre sosyoloji iki bölüme ayrılıyordu: "Toplumsal statik" ve "toplumsal dinamik". Toplumsal statik toplumun durağan durumunun incelenmesi demekti

ve kendisi tarafından şöyle tanımlanıyordu: "Toplumsal sistemin çeşitli kesimlerinin, birbirleri üzerinde karşılıklı ve sürekli uyguladıkları etki ve tepkilerin, aynı zamanda deneysel ve ussal yoldan somut incelenmesi..." Başka türlü açıklamak gerekirse, toplumsal statik kavramı kurulu toplumsal düzeni, toplumsal dinamik kavramı ise düzendeki değişmeyi içeriyordu.

Yeni bir bilim dalının ortaya çıkmasında ilk önemli aşama "konu"sunun belirginleşmesi ise, ikinci ve belki de daha önemli olan aşama, yönteminin bilimselleşmesidir. (Bilimsel bir konuya bilimsel olmayan bir yaklaşımla eğilmenin farklı sonuçlar doğuracağını biliyoruz.) İşte genel olarak toplum bilimlerinin ve özel olarak da siyaset biliminin doğmasına Karl Marx'ın (1818-1883) katkısı da bu noktada önem kazanıyor.

Marx'a gelinceye kadar, Auguste Comte da dahil olmak üzere, toplumsal değişmenin temelini "düşünce ve kanaatler"in oluşturduğu görüşü genellikle paylaşılıyordu. Bu ise toplumbilime öznel bir nitelik vermek demekti. Karl Marx, toplumsal değişmenin temeline ekonomik "altyapı"yı koyarak ve siyaset de dahil tüm toplumsal kurumların oluşmasında önceliği somut etmenlere tanıyarak, toplumsal bilimlerde "öznel"liğin yerine "nesnel"liği geçirmiş oldu. Üstelik Marx, siyaset ve hukuk gibi "üstyapı" kurumlarının da ekonomik "altyapı" üzerinde bir etki yaptığını, karşılıklı bir etkileşimin sözkonusu olduğunu vurgulamayı unutmadı.

Karl Marx'ın toplum bilimlerine bir başka katkısı da insan doğasının "değişebilir" olduğunu vurgulamasıyla ortaya çıkıyor. Oysa ona gelinceye kadar, insan doğasının tarih boyunca temelde değişmediği görüşü yaygındı. Marx insan doğasının, onu çevreleyen koşullara bağlı olarak değiştiğini göstermekle, toplum bilimlerini doğa bilimlerinden ayıran temel özelliği sergilemiş oldu. Daha önce de be-

lirttiğimiz gibi, maddenin evrim geçirmemesine karşılık, insan ve dolayısıyla da toplumlar evrim geçirirler.

Fransız Alexis de Tocqueville'in (1805-1859) *Amerika'da Demokrasi* isimli yapıtı, tam anlamıyla bilimsel sayılabilecek ilk ve önemli çalışmalardandır. Tocqueville uzunca bir süre Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşadıktan sonra, gerek o günkü Amerikan toplumunu, gerekse o gün o toplumda var olan siyasal sistemi, çok geçerli bir biçimde inceledi. Kitap, özellikle toplumsal-ekonomik gelişmenin siyasal sistem üzerindeki etkisini ortaya koymak bakımından önem taşımayı ve birçok açıdan güncelliğini korumayı sürdürüyor.

Siyaset biliminin doğuşunu kuş bakışı incelerken Alman Max Weber'den (1864-1920) söz etmemek büyük eksiklik olurdu. Karl Marx toplumsal sınıfların siyasal çatışmadaki ve dolayısıyla siyasal rejimlerin oluşumundaki rollerini ve önemlerini ortaya koymuştu. Weber ise madalyonun diğer yüzünü aydınlattı; bürokrasinin çağdaş siyasal rejimler içindeki ağırlığını vurguladı. Bir anlamda Marx'taki sınıf çatışmalarının yerine bürokrasiyi koymaya çalıştı. Ona göre çağdaş toplumların bürokratikleşmeleri kaçınılmazdı ve bürokrasi, siyasal iktidarların aldığı kararları ölü metinler durumuna düşürebilme gücüne sahipti.

Weber, düşüncelerin sadece maddi çıkarların bir yansıması olduğu görüşüne karşı çıkarak, düşüncelerle çıkarlar, içsel durumlarla dışsal istemler arasındaki bağlantıların önemine dikkat çekti. Bireylerin "seçme yakınlık" ile toplumsal sınıflara katıldıklarını belirtti. Sınıf üyelerinin "görenekleri", "yaşam biçimleri", "meslek tutumları" üzerinde durarak, sınıf ve konum arasında kesin bir ayrım yaptı.

Max Weber'in siyaset bilimine önemli bir katkısı da siyasal iktidarın "meşruluğu"nun temellerinin açıklanmasında ortaya çıkar. Weber'e göre siyaset, kişinin diğer kişiler üzerinde egemenlik kurmasıdır. Ama bu egemenliğin türü, yapısı, yöntemleri ve kendisini meşru gösterme biçimi de

önemlidir. Çünkü hiçbir iktidar yalnız baskı ve şiddet üzerine kurulamaz. Max Weber'in, siyasal iktidarın önemli bir öğesi olan "otorite" kavramını incelerken yaptığı, geleneksel otorite, bürokratik otorite ve karizmatik otorite ayrımı, siyaset biliminde bugün bile kullanılmaktadır.

Artık doğumunu tamamlayan siyaset biliminin üniversitelere girişi de bir anlamda siyasal nedenlerden dolayı kolaylaştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, komünist ve faşist rejimlerden kaçan birçok Avrupalı hukukçu (Rus, Alman, Avusturyalı, Polonyalı) Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşti. Ama bu ülkenin özel koşulları, kara Avrupasından gelen hukukçuların Amerikan üniversitelerinde hukuk öğretimi yapmalarını çok zorlaştırıyor, hatta olanaksız kılıyordu. Bu nedenle, onlar da "siyaset" konusunu işlemeye başladılar ve "government" profesörü oldular. Ama bu katkılarından önce de, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesine giden tarihlerde, bazı Amerikan üniversitelerinde siyaset bilimi bölümlerine rastlanmaktaydı. Örneğin Amerikan Siyaset Bilimi Derneği'nin kuruluş tarihi 1903'tür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, siyaset bilimi giderek kendini Avrupa üniversitelerine de kabul ettirmeye başladı. Siyasal konulara eğilen kişi tarihçi ya da hukukçu olduğu zaman buna "siyaset bilimi" denirken, sosyologlar aynı alana ilgi gösterince "siyaset sosyolojisi" ismi tercih edildi. Siyaset bilimi ile siyaset sosyolojisi arasındaki ayrım, bir alan ayrımı olmaktan çok bir yaklaşım ayrımıdır.

4. Siyaset Biliminde Çağdaş Gelişmeler

Bizim de kısaca değindiğimiz gibi, siyaset biliminin kökeninde siyaset felsefesi yatıyordu. Zamanla siyaset felsefesinden siyasal kurumların incelenmesine geçilirken, siyaset bilimi de doğmuş oldu. Siyaset biliminin bu ilk aşamasında, soyut çalışmalar egemendi. Oluşturulan geniş kapsamlı kuramlardan hareketle, siyasal kurumlar ve bir kurumlar

bütünü olarak rejimler yorumlanmaya çalışılıyordu.

Siyaset bilimindeki çağdaş gelişmeler, özellikle bu soyut çalışmalara tepki olarak doğmuş ve somuta yönelmiştir. Görgül araştırmalara, alan araştırmalarına önem verilmiştir. Ama Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan bu eğilimin temelinde başka bir nedenin daha varlığını unutamayız. Var olan kurumların iyileştirilmesi gerektiğini düşünen Amerikalı siyasal bilimciler, siyaset biliminin yalnız açıklamakla yetinmemesi gerektiğine, somut siyasal karara dönüştürülebilecek araştırmalar yapılmasının zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Bunun olabilmesi ise öncelikle somut ve hatta sayısal gözleme bağlıydı.

Aslında bu tür araştırmalar da önce kurumlar üzerinde başlamış, ancak kısa zamanda o çerçeveyi aşmıştır. Önceleri amaç, kurumların hukuksal görünümlerinin gerisindeki "gerçek" içeriklerin tanınmasına yönelik iken, kısa zamanda, kurumlar arasındaki ve kurumlarla toplum kesimleri arasındaki etkileşimi de kapsamına almıştır. Böylece "siyasal süreç" kavramının doğduğuna ve toplumsal grupların siyasal araştırmalar açısından önem kazandığına tanık oluyoruz. Bu eğilime zamanla "davranışçı" akım denecektir. Onu da giderek "işlevci" akım ve "sistemci" akım izlemiştir.

a) Siyasal davranışçılık: İnsan davranışları söz konusu olduğunda elbette ki psikoloji ve toplumsal psikoloji gibi bilimler gündeme geliyor. Siyasal kişilikler, siyasal tutumlar, siyasal süreçler, siyasal davranışların etmenleri gibi konular ön plana çıkıyor. Siyasetle ilgili olarak neyi "somut olarak" izleyebilmek olanağı varsa, araştırmalar ona yöneliyor. Bu arada matematiksel ve istatistiksel teknikler kullanılmaya başlıyor.

1950'li yıllarda büyük etkinlik kazanan davranışçı akım çerçevesinde çok sayıda alan araştırması yapıldı. Kamuoyu yoklamaları, seçim sosyolojisine yönelik araştırmalar, siyasal partiler ve baskı gruplarıyla ilgili incelemeler

bir anlamda moda oldu. Siyaset biliminin konuları içinde ne "ölçülebilir" ise ölçüldü ve sayısız denebilecek kadar veri toplandı. Charles Merriam ve Harold D. Lasswell'in öncüleri arasında yer aldığı bu akım, giderek "karar alma süreçleri"ni de başlıca araştırma konuları arasına aldı.

Siyasal davranışçılığın, siyaset biliminin gelişmesinde önemli bir aşama oluşturduğuna kuşku yok. Ama toplanan onca veri, ancak bir varsayımın geçerliğini değerlendirmek amacıyla kullanıldığında bir anlam taşıyabilir. Oysa kuramsal bir çerçevenin yokluğu, bu tür araştırmaların bir süre sonra kısır bir döngü içine girmesini kaçınılmaz kılıyordu. Amaçsız toplanan bilgiler yığını, ancak bazı varsayımların oluşturulmasına yarayabilirdi.

Bu tür araştırmaların başka bir sakıncası da, araştırmada kullanılan tekniklerin bizzat araştırmanın konusunu belirlemesiydi. Yani incelenen sorunlara uygun teknikler aranmıyor, tersine o tekniklerle neler incelenebilirse, o konulara yöneliniyordu. Önemli sorunlardan önemsiz sorunların araştırılmasına doğru kayılmasının kaçınılmaz olduğu bu durumu David B. Truman alaylı bir benzetmeyle açıklamaktaydı: Karanlık bir sokakta yitirdiği saaatini, aydınlık olduğu için bulvarda arayan bir sarhoşun haline gülenlerin, yapılan bazı siyasal bilim araştırmalarını ciddiyetle karşılamaları çok zor olabilirdi.

Yöntem ve teknik tutkusunu bir yana bırakarak "toplumbilimsel düşgücü"nü harekete geçirmenin zamanı geldiğini savunanların başında C. Wright Mills geliyordu. Olayların ve olguların sistemli bir biçimde gözlenmesinin ve verilerin toplanmasının zorunlu olduğunu herkes kabul ediyordu. Ama bilimsel çalışmanın yalnızca bir evresini oluşturması gereken bu çalışma, kendi başına bir amaç değil, sonuca giden yolda bir araçtı.

1960'lı yıllarla birlikte, araştırılan konulara kuramsal bir çerçeveden kalkarak yaklaşılması gerektiği görüşü ağır basmaya başladı. Bu bir eskiye dönüş değil, kuramın öne-

miyle görgül alan araştırmalarının önemi arasında bir sentezе varılması demekti. Kuramların getirdiği kavramsal çerçeve içinde varsayımlar oluşturulmalı, daha sonraki aşamada bu varsayımların geçerli olup olmadıkları ya da ne ölçüde geçerli oldukları, yapılacak somut araştırmalarla sınanmalıydı. Bu yöntem, incelenen olayın bir bütün açısından değerlendirilmesi anlamına geliyordu.

Bu yeni sentezin sakıncaları yok mu? Prof. Esat Çam, yanıtı çok açıklıkla veriyor: "Kuramsal çerçeve bir anlamda olaylara baktığımız bir gözlüktür. Veya olayları sınadığımız bir kalıptır. Araştırmalarda bu kalıp ya da gözlük bir noktadan itibaren yetersiz hale gelebilir. Aynı model üzerinde direnmek, modele uymayan bir olgu ile karşılaşıldığında modeli değiştirmek yerine olguyu modele zorlayarak uydurmaya çalışmak hemen her zaman görülen hatalardandır".

b) Yapısalcı-işlevci akım. Görgül araştırmalara kuramsal bir çerçeve oluşturma çabaları içinde ortaya çıkan yapısal-işlevsel açıklamalar, toplumsal yaşamda hiçbir şeyin tek başına bir bütün oluşturmadığı ve herşeyin bir bütünün parçası olduğu görüşünden kaynaklanır. Öyleyse incelenmek istenen her siyasal olgu, ancak bütün içinde doldurduğu yer, gördüğü görev göz önüne alınarak değerlendirilebilir.

Bu görüşe göre toplumsal yapı, ancak belli bir işleve sahip olduğu ölçüde gelişir. Başka bir deyişle, toplumdaki tüm yapı ve kurumlar, belirli bir gereksinmeye yanıt vermek amacıyla doğmuşlardır. Jean Paul Sartre'ın ünlü örneğinde de olduğu gibi, önce çekiç yapılıp sonra o çekice bir işlev bulunmaz. Birbirinden farklı siyasal partiler bulunduğu için siyasal çatışmanın var olduğunu söyleyemeyiz. Tersine, toplumsal evrimin belirli bir düzeye vardığı durumlarda ortaya çıkan siyasal çatışmaların niteliği, siyasal partilerin doğmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Her toplumsal yapının sahip olduğu işlev, onun içinde

bulunduğu bütünün işlemesi için zorunlu olduğu gibi, o bütünün diğer parçalarının görevleriyle de bütünleşmektedir.

İşlevci yaklaşımın ilk ünlü ismi olan antropolog Malinowski, ilkel toplumları – o konuda yapılmış gözlemleri değerlendirerek değil – bizzat gidip görerek inceledi. Hareket noktasını ise şu sözlerle özetliyordu: "Kültürün işlevsel analizi, her türlü uygarlıkta, her geleneğin, her maddesel nesnenin, her düşünce ve her inancın yaşamsal bir işlevi yerine getirdiği; bir görevinin bulunduğu, organik bir bütünün zorunlu bir parçasını temsil ettiği ilkesinden hareket eder. (...) Kültürel görüntüleri birbirinden soyutlayarak, parçasal bir biçimde incelemek, kısır sayılması gereken bir yöntemdir; çünkü kültürün anlamı kendi öğeleri arasındaki ilişkiden ibarettir. Rastlantısal ya da beklenmedik kültürel bütünlerin varlığı kabul edilemez."

İşlevci yaklaşımın gelişmesine katkısı olan ikinci büyük isim Robert K. Merton, bir anlamda işe Bronislaw Malinowski'nin eleştirisi ile başlıyor: Toplumsal yapı içindeki her parçanın, diğer parçalarla görevsel olarak bütünleştiği her zaman söylenemez. Üstelik bütünün her öğesi her zaman yalnızca bir işlevi de yerine getirmez. Bir öğe birden fazla işlevi yerine getirebileceği gibi, aynı öğenin yerine getirdiği işlevler arasında çelişki de bulunabilir. Bu durum da toplumsal yapıda ister istemez bazı bozukluklar yaratacaktır.

Merton her toplumsal ya da kültürel öğenin mutlaka bir işlevi olduğunu kabul etmediği gibi, işlevinden dolayı "vazgeçilmez" nitelikte olduğu görüşünü de paylaşmamaktadır. Çünkü aynı işlevi yerine getiren birden fazla öğe bulunmaktadır. Bu nedenle de birinin yokluğunu diğeri telafi edebilecektir.

Merton'un getirdiği "bozuk işlev, açık ve gizli işlev" gibi kavramlar da işlevci yaklaşım açısından önem taşıyor. Bozuk işlev, toplumsal yapının işleyişini zorlaştıran işlev

olarak tanımlanabilir. Örneğin Hindistan'da inek ve maymunlara gösterilen saygı ekonomik açıdan sorunlar yaratabilmektedir. Bir işlevin açık ya da gizli oluşu ise, istenip istenmemesine ve bilinip bilinmemesine, sistemin uyumuna katkıda bulunup bulunmamasına bağlı olmaktadır.

Çağdaş toplumbilimde, yapı ve işlev kavramları genellikle birbirlerini tamamlayan bir anlayışla ele alınırlar. Toplumsal yapı kavramının Durkheim'den kaynaklanıp, Spencer'in "toplumu bir organizma sayan" görüşünden geçerek çağdaş "yapısalcı" akım içindeki yerini aldığını söyleyebiliriz. Bu akımın en ünlü ismi, bir antropolog olan Claude Lévi-Strauss'tur. Günümüzün ünlü toplumbilimcileri arasında yer alan Talcott Parsons ise, salt bir yapısalcı olmaktan çok yapısalcı-işlevci yaklaşım içinde değerlendirilmektedir.

Lévi-Strauss'a göre toplumsal gerçeğin yapısı, doğrudan gözlenemez. Olayları yaşayanlar bu yapının bilincinde değildirler. Gerçeğin içinde gizli olan ve keşfedilmeyi bekleyen bu yapıyı ortaya çıkarma, onu gerçeği açıklayan bir model ya da bilimsel bir "yasa" olarak sunma görevini ancak "yapısal analiz" yerine getirebilir. Yapı, öğelerin birisinde ortaya çıkan bir değişikliğin diğerlerini de değişmeye yönelttiği bir sistem oluşturur. Belki de en önemlisi, belirli öğelerin değişmesine sistemin nasıl tepki göstereceği önceden bilinebilir.

Talcott Parsons, her toplumsal sistemin dört işlevsel zorunluğa karşılık vermesi gerektiğini söylüyor: Hedeflerin izlenmesi, kuralsal ya da gizli istikrar, fizik ve toplumsal çevreye uyum, üyelerin toplumsal sistemle bütünleşmesi.

c) Siyasal sistem analizi: Görüyoruz ki bizzat yapısalcı-işlevci kavramın kendisi, giderek sistem kavramını gündeme getirmiştir. Toplumsal yapı kavramı, biyolojiden ve organizmadan hareketle oluşmuş, bütün içindeki parçaların işlevleri kavramıyla bütünleşmişti. Sistem yaklaşımının ise,

güdümbilimsel (sibernetik) verilerden esinlendiğini söyleyebiliriz. Siyasal sistem analizi, günümüz siyaset biliminde giderek artan bir etkiye sahip bulunuyor.

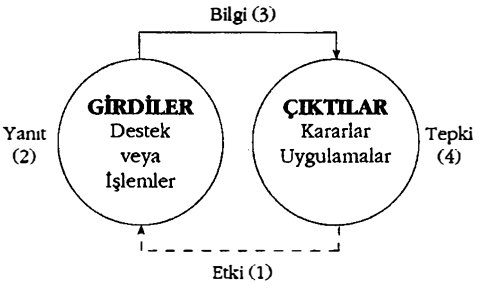
Sistem, yapısal ilişkiler içindeki öğelerden oluşan bir bütün olarak tanımlanabilir. Bu çerçeve içinde, siyasal sistem belirli bir toplumsal sistemin bir parçasından başka birşey değildir. O bütün içerisinde siyasal sistemin, eğitim sistemi, üretim ve tüketim sistemi, haberleşme sistemi gibi başka türden parçalarla karmaşık ilişkileri vardır.

Sistem yaklaşımının siyaset bilimindeki öncülüğünü yapan David Easton, siyasal sistemin, fizik, biyolojik, toplumsal ve psikolojik ortamlarla çevrili bulunduğunu vurguluyor. Bir siyasal sisteme, toplumsal çevreden istem ya da destek niteliğinde "girdi"ler olduğunu söylüyor. Bunun sonucunda o siyasal sistemde oluşan kararlar ve uygulamalar ise "çıktı"lardır. Bu çıktıların kendisi de zamanla yeni istem ve desteklerin oluşumuna etki yapmaktadır.

Siyasal iktidarın her karar ve uygulaması yurttaşlar üzerinde bir etki yapar. Yurttaş o karara ya destek verir ya da yeni bir istemde bulunur. Yurttaşların eğilimlerinden, kamuoyu araştırmaları ve basın gibi araçlarla bilgi sahibi olan yetkililer, kendilerince uygun bir tepki göstererek yeni bir karar alırlar. Bu, "siyasal sistem üyeleri"nin ürettikleri istem ve destek girdilerinin, "siyasal otorite"nin kararlarıyla çıktılara dönüştürüldüğü bir süreçtir.

Easton'a göre, siyasal sistemin üç öğesi bulunmaktadır: Siyasal topluluk, siyasal rejim ve siyasal otorite. Siyasal topluluk, sistemin üyelerinden, yani genel olarak ülke yurttaşlarından, dar anlamıyla da seçmenlerden oluşur. Rejim ise siyasal topluluğun benimsediği siyasal davranış kural ve kalıplarıdır. Siyasal otoritenin öğeleri ise, siyasal karar alma yetkisi kendilerine sistemin üyeleri tarafından tanınmış olan yöneticilerdir.

İşlevci yaklaşımın en büyük eksikliği, "değişme"yi açıklamakta karşılaştığı sıkıntılardı. Yapısalcı ve işlevci

modeller çatışmadan çok uzaklaşmayı ve uyumu, değişmeden çok da belirli bir durumu açıklamaya elverişliydi. Oysa siyasal sistem analizi, gelişmeyi, değişmeyi, evrimleşmeyi açıklamaya çok daha yatkın görünüyor.

5. Siyaset Biliminin Kapsamı

Siyaset biliminin kapsamı ve bölümlerinin saptanmasında, UNESCO'nun öncülüğü ile 1948 yılında yapılan bir çalışma genellikle hareket noktasını oluşturuyor. Bu tarihte Paris'te toplanan siyaset bilimciler, dörtlü bir sınıflandırmada birleşmişlerdi:

I. Siyaset Kuramı
   a. Siyaset Kuramı (Genel)
   b. Siyasal Düşünceler Tarihi

II. Siyasal Kurumlar
   a. Anayasa
   b. Devlet Organları
   c. Yerel Yönetimler ve "Bölge" Yönetimleri
   d. Kamu Yönetimi
   e. Devletin Ekonomik ve Toplumsal Görevleri
   f. Karşılaştırmalı Siyasal Kurumlar

III. Partiler, Siyasal Gruplar, Kamuoyu
   a. Siyasal Partiler
   b. Siyasal Grup ve Dernekler

c. Yurttaşın Devlet ve Hükümet İşlerine Katılması (Seçimler)
d. Kamuoyu

IV. Uluslararası Ilişkiler
a. Uluslararası Siyaset
b. Uluslararası Örgütler ve Yönetim
c. Devletler Hukuku

Bu bölümlerin önemli bir kısmı bugün üniversitelerde ayrı derslerin konularını oluşturuyor. Bu nedenle, tekil bir siyaset biliminden çok "Siyasal Bilimler" kavramı genel kabul görüyor. Siyasal bilimler okutan eğitim kurumlarında, "Siyaset Bilimine Giriş" dersi dışında, şu gibi ders başlıklarına da rastlanıyor: Siyasal düşünceler tarihi, anayasa hukuku, siyasal düşünceler ve rejimler, kamu yönetimi, karşılaştırmalı kamu yönetimi, siyasal davranış, kamuoyu, siyaset psikolojisi, uluslararası siyaset, devletler hukuku, siyaset sosyolojisi vb.

Günümüzde siyaset bilimine genel olarak eğilen "giriş" niteliğindeki ders kitaplarının hemen hepsinde ortak olan konular var: Devlet, iktidar, siyasal partiler, baskı grupları, siyasal katılma ve kamuoyu. Bu genel çerçeveye ideolojileri ve özellikle de siyasal sistem konusunu katanlar son zamanlarda çoğaldı. Ama bir siyasal bilimciden ötekine asıl değişen şeyin, konulardan çok konularla ilgili sınıflandırma olduğunu söyleyebiliriz.

Siyaset biliminin kapsamı, birçok bilim dalıyla yakın bir ilişki içinde bulunmasını zorunlu kılıyor: Tarih, hukuk, ekonomi, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, toplumsal psikoloji, demografya, antropoloji, istatistik gibi. Siyasal bilimcilerin, bu komşu bilim dallarının uzmanlarıyla ortalaşa gerçekleştirdikleri araştırmaların sayısı ve alanı giderek genişlemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Siyasal Yaşamın Etkenleri

Siyasal yaşamın oluşturduğu bir ortam vardır. Bu ortam, siyasal yaşamın gelişimine yön veren nedenleri içinde barındırır. Nasıl ki güneş, hava ve su bulunmayan yerde bitki olmazsa, belirli koşullar bütününden soyutladığımızda da bir siyasal yaşam düşünülemez.

Siyaset olgusu, ancak topluluk halinde yaşayan insanlar arasında doğar. Bu topluluğun yerleşmiş olduğu doğal çevre vardır. Toplulukla kendisini çevreleyen doğal koşullar arasında sürekli bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimin ürünü olan teknolojik düzey ve doğal çevrenin doğrudan sağladığı olanaklar, o toplumun ekonomik yapısının belirlenmesinde temel etkeni oluşturur. Ekonomik yapı ise siyasal gelişim üzerinde önemli bir etki yapar.

Siyasal yaşamı belirleyen koşullar yalnız bu maddesel etkenlerle sınırlı değildir. Toplumlar bireylerden oluşur. Doğuş nedenlerinden bağımsız olarak, toplumsal kurumlar da bireyin davranışları üzerinde doğrudan etkide bulu-

nurlar. Nihayet, toplumlar üzerlerinde kaçınılmaz bir biçimde geçmişlerinin izlerini taşırlar. Kuşaktan kuşağa aktarılan kültürel bir kalıta da sahiptirler. Kültürel etkenleri gözönüne almadan, bireysel ya da toplumsal birçok davranışı açıklayamayız.

Doğa, insanlar ve ikisinin etkileşimi sonucu oluşan teknolojik-ekonomik yapıyı bir bütün olarak aldığımızda, bunu toplumun "alt yapısı" olarak değerlendirme olanağı var. Kurumsal ve kültürel etkenleri ise "üst yapı" kavramı içinde değerlendirebiliriz. Ama bunu böyle yaptığımızda, aralarında bir sıralamaya ya da hiyerarşik bir ayrıma gittiğimiz anlamı çıkmamalıdır. Bilimsel sınıflandırmaların temel işlevinin, olay ya da olguların anlaşılmasını kolaylaştırmak olduğunu unutmamalıyız.

BİRİNCİ KISIM

Altyapısal Etkenler

Burada "altyapı" kavramını, Marksist çözümlemenin içerdiğinden farklı ve daha geniş bir anlamda kullanıyoruz. Coğrafi, demografik ve teknolojik etkenlerin siyasal yaşama yansımasını bu çerçevede değerlendireceğiz.

1. Doğal Etkenler

Doğal etkenler iklim, doğal kaynaklar, ülkenin genişliği ve konumu gibi alt bölümlere ayrılabilir. Bunların siyasal yaşam üzerindeki etkilerini ayrı ayrı inceleme olanağı var. Az gelişmişliğin doğal çevre ile bağlantısını ve Türk tarihinin bazı evrelerini coğrafi nedenlerden kalkarak açıklamaya çalışan bazı kuramları da gene ayrı başlıklar altında ele alacağız.

a) İklim ve Siyasal Davranışlar

İklimin insanlar ve dolayısıyle siyasal yaşam üzerindeki etkileri daha Aristoteles'ten beri, düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Aristoteles'e göre, soğuk ülke insanları cesaretli, ama az zeki, sıcak ülke insanları zeki, ama az cesaretli, ılıman iklimdekiler ise hem zeki hem cesaretlidir. Özgürlükle soğuk iklim arasında bir bağlantı bulunduğunu, sıcak iklimin ise boyun eğme eğilimlerini geliştirdiğini ilk öne süren Aristoteles'tir.

Aristoteles *Politika* adlı ünlü yapıtının yedinci kitabında şöyle diyor: "Soğuk ülkelerde ve Avrupa'da yaşayanlar genel olarak cesur olurlar. Fakat zekâ ve marifetlilik bakımından geridirler. Bundan dolayı, bağımsızlıklarını korumalarına rağmen siyasal örgütleri yoktur. Başkalarına hükmetmek yeteneğinden yoksundurlar. Oysa Asyalılar zekidirler, bulucudurlar, ama cesaretleri kıttır. Onun için daima hüküm altındadırlar, köledirler. Bu ikisinin ortasında bulunan Elen kavmi ise karakter bakımından da ikisinin ortasındadır; yani hem cesur hem zekidir. Bundan dolayı bağımsız yaşıyor, bütün dünyadan daha iyi idare ediliyor."

Aristoteles'in "Avrupa" derken aslında Kuzey Avrupa'yı kastettiğini gözönüne alırsak, iklimlerle toplumsal kişilik ve giderek siyasal rejimler arasında bağlantı kuran bir değerlendirme karşısında bulunduğumuz ortaya çıkar. Aristoteles'in yaptığı çözümlemeyi, bıraktığı yerden alıp bir aşama daha ileriye götüren İbni Haldun (1332-1406) olmuştur.

İbni Haldun *Mukaddime*'sinde, "Havası ılımlı olan iklimler, havanın insanların derilerine, renklerine olan etkileri ve diğer birçok halleri" başlığı altında, ılıman iklimin insanlar ve toplumlar üzerindeki etkilerini araştırıyor. Ilıman iklim insanlarının görünüm, ahlak, din ve sanat gibi alanlarda diğer iklim kuşaklarındaki insanlardan daha ileriye gitmiş olduklarını savunuyor.

İbni Haldun'a göre sıcak iklim insanı çabuk sevinir ve

neşelenir, bu nedenle onda "hafiflik ve düşüncesizlik" oluşur. Deniz kıyılarındaki halk da "az bir ölçüde" oyun ve eğlenceyi sever. Ama Tunuslu düşünür, özellikle aynı enlemde bulunan Mısır ve Cezayir halkları arasındaki farka dikkati çekiyor: "Hafiflik, sevinç, neşe ve işin sonundan haberi olmamak durumu Mısırlılarda ağır basar. Mağrip Fas dağlarına yakın bulunduğu için havası soğuk olduğundan, halkını kaygılı, gözlerini yere dikerek bakan ve dilsiz gibi bir halde görüyorsun. Bunlar geleceği çok düşünürler (...) Diğer iklim ve bölgelerin halini incelediğin takdirde, hava ve doğanın oranın halkına olan etkisini göreceksin."

İbni Haldun, büyük yerleşim merkezlerinin ancak ılıman iklimlerde kurulabildiğini ve uygarlığın gelişimini bu durumun kolaylaştırdığını da vurguladı. Çok sıcak ve çok soğuk iklimlerin toplumlar üzerindeki olumsuz etkilerine değindi.

Montesquieu'yü, Aristoteles'te başlayıp İbni Haldun'la süren çizginin son durağı sayabiliriz. Konuyu geliştirip "iklimler kuramı"nı ortaya atan o olmuştur. Montesquieu'ye göre, soğuk iklimler kalbi ve kasları güçlendirmektedir. Bu nedenle, soğuk iklimlerin insanları, kendine güvenen, cesaretli, üstünlüğünü bildiği için intikam isteğine daha az kapılan, açık sözlü, daha az kuşkucu, daha az hileci olmaktadırlar.

Yasaların Ruhu'nun yazarı, kuramını savunurken şöyle diyor: "Bir insanı sıcak ve kapalı bir yere koyun; hemen kalbinin sıkıştığını, baygınlıklar geçirdiğini görürsünüz. Bu durumdayken, ona şöyle biraz canlıca bir harekette bulunmasını teklif edin, öyle sanıyorum ki pek istekli görünmeyecektir; hiçbir şey yapamayacağını hissettiği için her şeyden korkacaktır. Sıcak ülkelerin halkları, yaşlılar gibi utangaçtır; soğuk ülkelerinki ise gençler gibi cesaretlidir. Eğer son savaşlara dikkat edersek, Kuzey ülkelerinin insanları güney ülkelerine geldiklerinde, kendi iklimlerinde sa-

vaşan yurttaşları kadar başarılı olamadıklarını, bütün cesaretlerini kullanamadıklarını görürüz."

Montesquieu, insan davranışları arasındaki bu farklılığın, aynı ülkenin kuzey ve güneyindeki insanlar arasında da görülebileceğini söylüyor. İklimin, kölelik ya da özgürlük eğilimlerinin ortaya çıkmasında da önemli rol oynadığını öne sürüyor: "Şu halde, sıcak iklimlerde oturan insanlar korkak ve ürkek oldukları için ötenden beri köle durumunda, soğuk iklimlerde oturan insanlar ise sürekli olarak özgürlük içinde yaşamışlarsa, buna şaşmamak gerekir. Bu durum doğal bir nedenin sonucudur."

Jean Bodin ve J. J. Rousseau gibi bazı düşünürlerde de benzer görüşlere rastlanabilir. Hatta Fransız tarihçi Michelet, özellikle 1789 Temmuz Devrimi'nden esinlenerek, devrimlerle sıcak mevsimler arasında bir ilişki kurmak istemiştir. Daha da öte, savaşları ve devrimleri güneş yüzünde görülen lekelerle açıklamaya çalışanlara da rastlanmıştır.

Bu savların tümünün sağlam kanıtlara dayandığını söylemek bugün oldukça zor. Örneğin 1917 Rus Devrimi'nin Ekim-Kasım gibi, o ülkenin koşullarında soğuk denebilecek aylara rastlamış oluşu, Michelet'nin görüşü ile nasıl bağdaşabilir? Tarihimizde özel bir yeri olan 31 Mart Ayaklanması için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Savaşlarla iklim koşulları arasında bir ilişki, genel olarak teknolojinin ve özel olarak da savaş teknolojisinin geri olduğu dönemler için geçerliydi. Örneğin Osmanlı sultanları, sefere çıkmak için hep uygun mevsimi bekler, kışın savaş yapmak istemezlerdi. Ama Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın kış aylarında da aynı şiddetiyle sürdüğünü biliyoruz. Rus bozkırlarının dondurucu soğuklarla geçen kış aylarının, Napolyon ve Hitler'in hesaplarının yanlış çıkmasında oynadığı rol açık. Ama bu sonuçta iklim kadar o bozkırların uçsuz bucaksızlığının da önem taşıdığı ve iklimin savaşa değil, belki yenilgiye neden olduğu da açık.

Yapılabilecek tüm itirazlara karşın, iklimin insan davranışları ve dolayısıyle siyasal yaşam üzerinde belirli bir etkisinin bulunduğunu kabul etmek gerekir. İklimin insan davranışlarına etkisini, kendi ülkemizde de karşılaştırmalı olarak inceleyip saptayabiliriz. Daha soğuk ve yağışlı Karadeniz ikliminin insanıyla Akdeniz'in ılıman ikliminin insanı farklı kişilik özelliklerine sahipse, bu oluşumda – diğer etmenlerin yanısıra – iklimin de belirli bir etki yaptığı söylenebilir. Bunun gibi, Eski Yunan'ın doğrudan demokrasisinde, açık havada yurttaşların *agora*'da biraraya gelmesine olanak veren ılıman iklimin etkisini de görmezlikten gelemeyiz.

b) Coğrafi Konum ve Genişlik

Tarihte birçok savaş – en azından görünüşte – belirli bir toprak parçasını elde etmek için çıkmıştır. Kırsal kesimdeki toprak kavgaları ise, benzer bir çatışmanın daha dar bir alanda oluşması gibidir. Çatışmada toprağın önemini belirleyen öğe bazen genişliği, bazen konumu, bazen verimi, bazen de üzerinde yaşayanlardır. 1980'li yıllardaki Irak-İran Savaşı'nda çekişme konusu olan alanın küçüklüğü ile ters orantılı olan önemi, kuşkusuz ki stratejik nedenlerden kaynaklanıyor. "Doğal sınırlar"a ulaşmak için ya da Nazilerinkinin benzeri "yaşam alanı" gibi iddialarla tarih boyunca birçok savaş çıkarıldığını biliyoruz. Raymond Aron'un *Uluslar Arasındaki Savaş ve Barış* yapıtında vurguladığı gibi, toprak yalnızca siyasal çatışmanın konusunu oluşturduğu zaman değil, siyasal çatışmanın ortamı ya da sahnesi olarak da önem taşır.

Montesquieu, özgürlükçü eğilimlerin doğup doğmamasında ve giderek rejimlerin özgürlükçü olup olmamalarının belirlenmesinde, coğrafi konum ve toprak genişliğinin etki yaptığını savunuyor. Ona göre Asya'da öteden beri hep büyük imparatorluklar görülmesine karşılık, Avru-

pa'da bunların uzun ömürlü olması olanaksızdı. Asya'da uçsuz bucaksız ovalar vardı. Avrupa'ya göre daha çabuk kuruyordu. Dağlarında daha az kar bulunuyor, ırmakları daha az kabarıyordu. Bu nedenlerden dolayı, doğa ancak küçük engeller oluşturmaktaydı. Bu durum, büyük imparatorlukların kurulmasını kolaylaştırıyordu.

Montesquieu bu konudaki çözümlemesini şöyle tamamlıyor: "Öyleyse yönetim her zaman baskıcı olmalı. Çünkü kölelik orada aşırı bir biçim almazsa, ülkenin yapısının kaldıramayacağı bölünmeler ortaya çıkabilir. Avrupa'da ise doğal bölümler, genişliği az birçok devletlerin meydana gelmesine neden olur; bu devletlerde yasaların uygulanması devletin varlığıyla uzlaşamayacak bir özellik göstermez; tersine, bu iki şey birbiriyle öylesine uzlaşır ki yasa olmazsa devlet çökmeye başlar; öteki devletlerin tümünden aşağı bir duruma düşer. Şu ya da bu ülkenin kolay kolay boyunduruk altına girmesine, yabancı bir güce boyun eğmesine engel olan işte budur; ancak ticaret alanında bir çıkar sağladığı takdirde, o da yine yasaların çerçevesi içerisinde, bir ulus başka bir ulusa boyun eğmeği kabul eder. Asya'da ise tersine, orada yaşayanların varlığından bir an olsun ayrılmayan bir köle ruhu vardır; bu kıtanın tarihinde, özgürlüğüne düşkün bir ulusun izine bile rastlamak olanaksızdır."

Coğrafi konum ve genişliğin, örneğin İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal evrimlerinde önemli etkiler yaptığını görüyoruz.

İngiltere'nin bir ada üzerinde kurulmuş olmasıyla siyasal gelişimi arasında bağlantı bulunduğunu düşünen birçok siyasal bilimci ve gözlemci olmuştur. Sularla çevrili doğal bir savunma sistemine sahip bulunması nedeniyle, İngiltere uzun zaman sürekli bir ordu beslemek gereğini duymamıştır. Güçlü bir baskı aracına sahip bulunmayan kral ise, derebeyleri üzerinde mutlak bir egemenlik kura-

mamıştır. Bu durumun, parlamenter bir demokrasinin kuruluşunu kolaylaştırdığı, hızlandırdığı söylenebilir. Çünkü – ilerde de göreceğimiz gibi – demokrasinin varolabilmesi, ancak birbirlerini dengeleyen güçlerin varlığı ile olanaklıdır. Bir gücün tek başına egemen olduğu yerde demokrasiden sözedilemez.

Bir ülkenin ada ya da adalar üzerinde kurulmuş oluşunun etkilerini Montesquieu de benzer bir biçimde çözümlüyor: "Adalılar özgürlüklerine, karada yaşayanlardan daha düşkündürler. Genel olarak adaların alanı daha küçüktür; halkın bir bölümü öteki bölümünü baskı altında tutmak için kullanılamaz; deniz, adalıları, büyük imparatorluklardan ayırır; tiranlar kollarını oralara kadar uzatamazlar; deniz, fatihlerin akınlarını durdurur; adalılar istila hareketlerinin dışında kaldıkları için yasalarını kolaylıkla korurlar."

İngiltere ile Fransa'nın – benzer birçok koşula karşın – birbirinden farklı siyasal evrimler izlemiş olmalarını, örneğin Fransa'da siyasal çatışmanın hemen her dönemde daha sert bir özellik göstermesini, İngiltere'nin bir ada ülkesi oluşuna karşılık, Fransa'nın bir kıta ülkesi oluşuna bağlayanlar var. Örneğin Duverger'ye göre, Fransa'da değişik koşulların varolması nedeniyle sürekli ve güçlü bir merkezi ordu bulunması sonucu, 1614 yılında kral Meclis'i (*Etats Generaux*) dağıtıp denetimsiz ve sınırsız bir egemenliği sürdürebilmişti. Oysa kral bu olanağa sahip bulunmasaydı, Fransa parlamenter sisteme çok daha erken ve çok daha az sancılı bir biçimde geçebilirdi. İki ülkenin siyasal yaşamları arasındaki bugünkü farklılığın nedenlerini anlayabilmek için de uzun geçmişlerine gitmek gerektiğine kuşku yok. İngiltere'de siyasal güçlerin "uzlaşma" ya daha yatkın oluşlarının nedeni toplumun kültürel özelliklerinde ve dolayısıyla da tarihinde gizli.

Gerçi İngiliz demokrasisinin kuruluşunu yalnız coğrafi nedenlere bağlamak ve örneğin Püritenler ile Hannover

hanedanının oynadıkları rolleri unutmak hata olur; ama yukarda sıralanan etmenlerin taşıdığı önem de açıktır.

Amerika Birleşik Devletleri örneği, güncelliğini daha çok koruduğu için belki daha ilginç sayılabilir. Nedir Amerikan toplumunu öteki Batılı toplumlardan ayıran ana özellik? "Sınıf bilinci"nin bir türlü gelişememiş olması! Çünkü Amerika Birleşik Devletleri'nin bir kıta genişliğindeki uçsuz bucaksız ülkesi, toprağın sağladığı olanaklar açısından uzun süre herkese yetip artmıştır bile. Doğuda yer azalınca, ülkenin batısı akla gelmiştir. "Vahşi Batı"da bir yolunu bulup zengin olma fırsatı, cesareti ve aklı olan hemen herkese açık kalmıştır. Gerçi bu durumun daha sonraları da sürebilmiş olması, Amerikan kapitalizminin dünya pazarlarını ele geçirişi ile ilgilidir. Ama gelişimin başlangıç noktası değişik olsa, büyük olasılıkla sonuç da değişik olacaktı.

Türkiye'nin coğrafi konumunu ve dolayısıyle boğazların önemini gözönüne almadan, tarih boyunca etrafımızda oluşan birçok çatışmayı yorumlayabilmek herhalde olanaksızdır.

Coğrafi konumun siyasal etkileri üzerinde ilginç, ama bilimsel değeri bugün için pek bulunmayan bir kuram da Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz coğrafyacısı Mackinder tarafından ortaya atılmıştı. Mackinder, Rus topraklarının bir bölümünü "Dünyanın Kalbi" (*heartland*), Avrupa, Asya ve Afrika'yı da "Dünyanın Adası" olarak adlandırıyor ve kuramını şöyle özetliyordu: "Doğu Avrupa'yı elinde bulunduran Dünyanın Kalbi'ne, Dünyanın Kalbi'ni elinde bulunduran Dünyanın Adası'na, Dünyanın Adası'nı elinde bulunduran da tüm dünyaya hükmeder." Kuramın herşeyden önce Amerika Birleşik Devletleri'nin durumu ve dünyadaki etkinliğiyle çeliştiği açıktır.

Toprak genişliğinin bir ülkenin anayasal sistemine nasıl etki yaptığını incelemeden önce, Montesquieu'nün bu konudaki düşüncelerini, abartılmış da olsa aktarmakta ya-

rar var: "Niteliği bakımından cumhuriyetin küçük bir ülkesi olmak gerekir; böyle olmazsa cumhuriyetin yaşaması olanaksızdır. (...) Saltanatla yönetilen bir ülke orta büyüklükte olmalı. Küçük olsaydı cumhuriyet olurdu. Büyük olsaydı, devletin zaten büyük olan kişileri, hükümdarın gözü önünde bulunmadıklarından, her birinin asıl sarayın dışında bir sarayı olduğundan, (...) itaat etmez, çok uzak ve çok ağır bir cezadan korkmazlardı. Nitekim Charlemange imparatorluğunu kurar kurmaz bölmek zorunda kaldı; ya valiler itaat etmediler ya da daha iyi itaat etmelerini sağlamak için imparatorluğu birçok krallıklara bölmek gerekti."

Yasaların Ruhu'nun yazarı, *Romalıların Büyüklüğü ve Çöküş Nedenleri Üzerine Düşünceler* adlı yapıtında da şöyle diyor: "İmparatorluğun büyüklüğü ve kentin büyümesi sonucunda cumhuriyet yok oldu. Eğer cumhuriyet genişlerse ölür." Yani cumhuriyet rejimini korumak için yeni yeni topraklar kazanmaktan vazgeçmek gerekmektedir. Birçok ülke ve ırkı barındıran imparatorluklarda cumhuriyet rejiminin yaşaması zordur. Burada cumhuriyetten kastın büyük ölçüde "demokrasi" olduğu gözönünde bulundurulursa, Montesquieu'nün düşüncesi çok daha iyi anlaşılır. Eski Yunan demokrasisinin yıkılmasında da genişlemeci siyasetlerin belirli bir rolünün bulunduğu unutulmamalıdır.

Ülke genişliğinin federatif sistemleri zorunlu hale getirdiği de anayasacıların bildiği bir gerçektir. Örneğin gerek eski Sovyetler Birliği'nin, gerekse Amerika Birleşik Devletleri'nin, federe devletlerden oluşan bir yapıya sahip bulunuşları rastlantı sayılamaz. Sovyetler Birliği'nin çokuluslu niteliğini bu durumun tek nedeni olarak göstermek, Amerika Birleşik Devletleri'nin durumunu açıklamayı çok zorlaştırır. Ülkenin genişliği, çağdaş ulaşım olanaklarının çok ileri boyutlara vardığı durumlarda bile büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu gibi durumlarda, herşeyin tek merkezden yönetilmesi giderek olanaksızlaşıyor. Sonunda da, fe-

deral bir yönetim biçimi kurulmasa bile, merkezci olmayan bir sistem ister istemez doğuyor.

Yetki devrinin çok akılcı bir biçimde yapıldığı örneklerden birisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu görürüz. İmparatorluğun uzun ömürlü oluşunda kuşkusuz bunun da belirli bir katkısı bulunmuştur.

Toprak genişliğinin merkezci olmayan "yerinden yönetim" ilkesine dayalı yönetim biçimlerini zorunlu kılması, küçük bir ülkede federatif bir sistemin bulunamayacağı anlamına gelmez. Çünkü toprak genişliği, "yerinden yönetimi" gerekli kılan nedenlerin belki en başta gelenidir; ama o nedenlerden sadece birisidir. İsviçre örneğini unutmaya olanak yok. Bu küçük ülke coğrafi nedenlerle doğal bölümlere ayrıldığından, federatif bir sistem doğabilmiş ve yaşamıştır. Doğal sınırların geçmişte yarattığı ulaşım zorluklarının bu sonuçta etken olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik dört ayrı dil konuşan etnik toplulukların varlığı bu gelişimi kolaylaştırmıştır.

c) Doğal Kaynaklar ve Rejimler

Doğal kaynaklarının zenginliği, sonunda ülkenin ekonomik zenginliği anlamına gelir. Zenginliğin, bolluğun, siyasal yaşamdaki çatışmaları yumuşattığını, barışçı eğilimleri güçlendirdiğini genellikle söyleyebiliriz. Öte yandan zenginlik, başta eğitim olmak üzere, başka bazı kurumların gelişmesine olanak sağlayarak siyasal yaşama dolaylı bir etkide de bulunur. Bir toplumda eğitim düzeyinin yükselmesi, siyasal mücadelenin daha bilinçli olmasına katkı yapar.

Önemli hammadde kaynaklarına sahip bulunan bir ülke, eğer bunları bizzat işleyecek bir teknolojik düzeye ulaşmamışsa, siyasal yaşamında bazı etmenlerin giderek güç kazandığını ister istemez görecektir. Ülkenin kendi işletemediği bu kaynaklarından yararlanmak isteyen dış güçlerin çekişmesinin, dışa bağımlılığı güçlendirecek bazı siyasal

gelişmeleri peşinden sürüklemesi çoğunlukla kaçınılmazdır. Örneğin İran'da petrol kaynaklarını "millileştirme" siyaseti güden Başbakan Musaddık'ın 1953 yılında hangi dış güçlerin çabası ile devrildiğini bugün artık tüm açıklığıyla biliyoruz. Benzer örnekler çoktur.

İbni Haldun doğal kaynakların beslenmeyi, beslenmenin de insanların yapılarını ve davranışlarını etkilediğine inanıyordu. Bu konuyu *Mukaddime*'de şu başlık altında incelemişti: "Bolluk, genişlik ve kıtlık bakımından yeryüzü durumlarının türlülüğü, besin azlığı ve bolluğunun kişilerin beden ve ahlaklarına olan etkileri".

İbni Haldun'a göre doğanın çok cömert olmadığı bölgelerde yaşayan insanlar göçebe olmak ve gıdalarını hayvanlarından sağlamak zorundadırlar. Ama bu kişilerin bedenleri, ahlakları, eğitim ve bilime yatkınlıkları "verimli yerlerin halkından" çok daha iyidir. Aşırı beslenme ise her bakımdan zararlıdır. İbni Haldun bu konudaki görüşünü şu cümleyle özetliyordu: "Açlık yıllarında ölenleri açlık öldürmez, onları alışmış oldukları tokluk öldürür".

Montesquieu bir adım daha ileri gidiyor. Doğal kaynaklarla, hatta toprağın yapısı ile siyasal rejim arasında doğrudan bağlantı bulunduğunu öne sürüyor: "Afrika toprağının kısırlığı halk tarafından sevilen bir hükümeti, Sparta'nın verimli toprağı ise soylular yönetimini işbaşına getirir." Ona göre verimli ovaların baskı rejimi (tiranlık) getirmesi, dağların ise özgürlük için barınak oluşturması doğaldır. Zengin ovalarda paylaşılacak şey çok olduğu için, aslan payı en güçlünün olacak ve daha az güçlü olanlar da ona boyun eğmek zorunda kalacaklardır. Oysa dağlık bölgelerde insanların yitirmekten korkabilecekleri ve bu nedenle de savundukları tek iyi şey özgürlükleridir.

Çağdaş İngiliz tarihçisi Arnold J. Toynbee de, zengin kaynakların bazı durumlarda toplumların evrimini olumsuz yönde etkilediğini öne sürüyor: "Kolaylık uygarlıklar

için yıkıcıdır. (...) Uygarlığı iten güç, ortamın düşmanlığı ile orantılı olarak artar."

Toynbee'ye göre uygarlıkların başarı ya da başarısızlığı, fizik ya da toplumsal ortamın "meydan okuma"larına verdiği yanıtlarda gizlidir. Uygarlığın gelişmesi ya da çözülmesi, bu meydan okumalara yanıt vermek durumunda olanların güçleri ile sözkonusu meydan okumaların taşıdıkları ağırlık arasındaki dengeye bağlıdır. "En uyarıcı meydan okuma türü, yetersizlikle aşırı ağırlık arasında bir noktada bulunur." Bu meydan okuma ve meydan okumaya yanıt verme sürecini gözönüne almadan, tarihin yalnız coğrafi koşullarla belirlendiğini söylemek yanlış olacaktır. Uygarlığın gelişmesi, başarılı bir yanıtla karşılaşan meydan okuma ile başlar. Bu başarılı yanıt ortamda yeni bir meydan okuma yaratır. Yeni meydan okuma da yeni bir başarılı yanıtı gerektirir ve bu süreç uygarlığın çöküşüne kadar sürer. Uygarlığın gerileyip çözülmesi sürecinde ise durum tersinedir. Ortamın meydan okumalarına karşı başarılı yanıtlar (çözümler) verilemez olur.

Kısacası, Toynbee'nin düşüncesinde, coğrafi ortamın yarattığı zorluklar, çeşitli uygarlıkların doğmasında önemli bir rol oynarlar. Bu süreçte asıl önem taşıyan öğe ise, Toynbee'nin "meydan okuma" olarak nitelendirdiği zorlukların ne çözülemeyecek kadar ağır, ne de rahatlıkla çözülebilecek kadar kolay olmasıdır. Başka bir deyişle, kolay coğrafi koşullar, kolay bir ortam kişileri tembelliğe itmekte, sonunda da uygarlığın gelişimi yavaşlamaktadır. Çünkü insanlar ve toplumlar, zorluklarla savaşa savaşa güçlenirler ve kendilerine güven kazanırlar. Aşırı zor bir ortam ise umutsuzluk, kadercilik ve dolayısıyla hareketsizlik yaratır.

Toynbee'nin kuramındaki gerçek payı ne olursa olsun, örneğin birkaç yüzbin nüfuslu Kuveyt'in uluslararası alandaki önemini, bu ülkedeki çok zengin petrol kaynaklarını gözönüne almadan açıklamak olanağı yoktur. Zengin do-

ğal kaynaklar – bazı dış güçlerin iştahını kabartmakla birlikte – başkalarının ürettiği teknolojiyi, başkalarının çabalarıyla gelişen uygarlığın ürünlerini satın almak olanağını da vermektedir. Toynbee'nin kuramı ile bir ölçüde çelişen bir gerçeği de az gelişmiş ülkelerin durumları ile kendilerini çevreleyen doğal koşullar arasındaki bağlantıyı incelerken göreceğiz.

ç) Azgelişmişliğin Coğrafi Nedenleri

İklim ve doğal kaynakların siyasal gelişimi ne ölçüde etkilediğini gördükten sonra ortaya bir soru çıkıyor: Acaba "azgelişmişlik" ile kötü iklim koşulları ve kısır doğal kaynaklar arasında bir bağlantı olduğu söylenebilir mi?

Gelişmiş, orta derecede gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin dünya haritası üzerinde nasıl dağıldıklarına dikkat edince, ortaya çıkan görünüm şu: En azgelişmiş ülkeler kutuplarda, ekvatorda ve çöllük bölgelerde bulunuyor. Gelişmiş ülkeler ise büyük çoğunluğu ile ılıman iklim kuşağına yerleşmiş. Bozkırlarla kaplı ülkeler de azgelişmişliğin üst sınırında yer alıyorlar. Ama en geri kalmış ülkelerin bulunduğu bölgelerde farklı durumlara rastlayabiliriz: Bazı büyük akarsuların vadileri (Fırat ve Nil gibi) ya da muson yağmurlarından yararlanan bölgelerde daha yüksek düzeyde bir gelişim göze çarpıyor. (İsrail'in durumu ise özel koşullarından dolayı çok farklıdır. Bu ülke, gelişmişliğini çok sayıdaki nitelikli işgücüne ve dıştan aktarılan büyük parasal kaynaklara borçludur!)

Kendi ülkemizin bölgeleri arasında bile, coğrafi koşulların olumlu ya da olumsuz bulunmasına koşut olarak gelişme düzeyi farklılıklarını açıkça görebiliriz. Bu gelişme düzeyi farklılıkları da doğal olarak toplumsal yapıya ve dolayısıyla siyasal yaşama yansımaktadır.

Türkiye'ye benzer bir durum İtalya'da da var. Kuzey İtalya'nın gelişmiş bir bölge olmasına karşılık, Güney İtal-

ya'yı azgelişmiş bir bölge saymak olanaklıdır. Bu ayrım ise büyük ölçüde coğrafi koşullardan kaynaklanmaktadır.

Gelişmişlikle ırklar arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu savunan ırkçı kuramlara en iyi yanıt olarak da bu örnekleri verebiliriz. Aynı ırktan insanlar, farklı coğrafi koşullarda farklı gelişme düzeylerine ulaşmakta ve farklı davranış biçimleri geliştirmektedirler. Bu, benzer koşulları paylaşanların benzer tutumlar takındıklarının bir göstergesidir.

Toplumların evriminde coğrafi koşulların çok önemli bir etkisi olduğuna inanan bilim adamları arasında Gordon Childe'ın özel bir yeri var. Childe'a göre fiziksel çevredeki değişikliklere hayvanlar biyolojik evrimle, insanlar ise kültürel gelişmeyle uyarlar. Bu nedenledir ki çevre koşullarının hızlı değişiminde birçok hayvan türü yaşam şansını yitirirken, insanın çevreye uyumu sürebilmiştir. Ama her toplum, daha önceki deneyimlerinin ürünü olarak geliştirmiş olduğu davranış biçimleriyle çevreye uymaya, yeni sorunlara çözüm getirmeye çalışır. Elbette, o geçmiş deneyimlerin oluşumunda da coğrafi koşulların etkisi son derece önemlidir.

Gordon Childe *Tarihte Neler Oldu* adlı yapıtında, bu konudaki görüşlerini şöyle özetliyor: "Maddi kültür geniş ölçüde bir çevreye karşı gösterilen bir tepkidir. Bu tepki, belli bir bölgede yerel yiyecek kaynaklarından yararlanmak ve vahşi hayvanlardan, sellerden ya da diğer tehlikelerden korunmak yolunda, o bölgenin özel iklim koşullarının yol açtığı ihtiyaçları karşılamak için geliştirilen düzenleri içerir. Farklı topluluklar farklı icatlar geliştirmeye, yiyecek, yakacak, barınak ve alet sağlama yolunda, farklı doğal kaynakları nasıl kullanmaları gerektiğini keşfetmeye zorlanmışlardır. Orman halkları ağaç işleri, marangoz aletleri, kütükten yapılmış evler ve yontulmuş süs eşyaları geliştirebilirler; kır halkları kemiği ve sepet örmeye yarayan ka-

mış ve ağaç kabuklarını ve deriyi daha çok kullanmak zorundadırlar; bu halklar yaşamlarını baltalara sahip olmadan da sürdürebilirler, zorunlu olarak deri çadırda ya da toprak altındaki barınaklarda yaşarlar. Kendi özel çevresinin etkilerine cevap olarak her toplumun farklı yollar ve düzenler geliştirmesi beklenebilir. Fakat, ne iyi ki, yoğun keşifler ve icatlar geliştirdikleri bölgelerde hapsedilmiş kalmazlar".

Coğrafi koşulların toplumların evrimi üzerindeki etkisini ve bu arada az gelişmişlikte oynadığı rolü değerlendirirken, teknoloji ile bağıntısını da göz önüne olmak zorundayız. İnsan – ilk insandan bu yana – önce yaşamak, sonra iyi yaşamak için doğa ile sürekli mücadele eder. Bu savaşım sırasında teknikler gelişir, bilgi ve araç birikimi olur. Sanayileşme aşamasına kadar çeşitli toplumların ayrı gelişim çizgisi izlemesinin başlıca nedeni teknik yetersizliktir.

Her toplum kendini çevreleyen coğrafi koşullara göre teknolojisini geliştirir ve bu teknolojik düzeyi de daha sonraki evrimini etkiler. Düşük teknolojik düzeyde coğrafi etkenlerin önemi arttığı için, değişik coğrafi koşullar, farklı gelişimlere yol açar. Oysa sanayileşme ile teknik doğaya egemen olmaya başlayınca, coğrafi koşulların etkisi çok azalır ve aynı teknik düzeydeki toplumlar birbirlerine benzemeye yüz tutarlar. Bunun en iyi örneğini, çöl koşullarında bile Batılı toplumu gerçekleştirebilen İsrail'de görüyoruz.

d) Türk Tarihi ile İlgili Kuramlar

Coğrafi koşulların insanların kişilikleri ve toplumların evrimine yaptıkları etkiyle ilgili olarak öne sürülen bazı kuramlar, Türk tarihinin belirli evrelerine de ışık tutuyorlar.

Fransız coğrafyacı Jean Brunhes'e göre şiddetli kışların hüküm sürdüğü Orta Asya bozkırlarında insanların yerleşip tarımla yaşamaları olanaksızdı. Sürüleri ile dolaşan gö-

çebe topluluklar, bu doğal koşulların bir ürünüydü. Uçsuz bucaksız bozkırlarda, uzağı görmeyi, sulak otlaklar sezmeyi gerektiren güç koşullar, bu göçebe insanlara, mesafelere ve öteki insanlara egemen olma yetenekleri kazandırmıştı. İşte bu ortamdadır ki tarihin tanıdığı en büyük ve en cesur fatihler çıkmıştır. Çengiz Han, Timur ve Kubilay gibi... Yerleşmiş, tarımla uğraşan kişilerin, Çin'in ve Hindistan'ın, uzun yıllar boyunca Moğollara yani göçebelere boyun eğmelerindeki neden budur.

Brunhes *İnsan Coğrafyası* adlı yapıtında şöyle diyor: "Musonların, Hindistan, Siam, Çin-Hindi, Çin ve Japonya'nın özelliğini oluşturan birkaç kez verimli ürün alınmasına olanak verdiğini biliyoruz. Olağanüstü bir sanat bu ülkelerde gelişti ve gıda maddelerinin bolluğu nüfusun yoğunluğuna neden oldu. (..) Tersine, sert kışlı Orta Asya'nın otlarla kaplı bozkırları yoğun bir tarıma olanak vermemektedir. Ancak sulak vahaların bulunduğu dağ saçaklarında tarım yapılabilir. Onun dışında her yerde, doğal ortam kırsal bir sanata elverişlidir. Atlı çobanların alanı bunun en iyi örneğini oluşturuyordu; Uçsuz bucaksız bir alan, sürüleriyle dağılmış, sürekli yer değiştirmek, uygun otlaklar ve su kaynaklarını önceden ve uzaktan sezmek zorunda olan küçük insan toplulukları, bizzat işlerinin gereği olarak, mesafeye ve benzerlerine egemen olmaya hazırlıklı duruma getiren bir davranış ve strateji duyusu kazanıyorlardı. (...) Bu atlı çoban tozu ve hızla üreyen, bütün güneye ve doğuya yığılmış bulunan küçük çiftçilerin uğuldayan yoğunluğu arasında, bunlardan hangisi dünyaya yön verdi? Birinciler. Yüzyıllar boyunca, bizzat Çin, Hindistan Moğollara ve Mançulara, yani göçebelere, büyük çobanlara boyun eğdiler."

Aslında göçebe yaşamının toplumsal-siyasal evrime etkisi üzerindeki görüşlere daha İbni Haldun'da bile geniş ölçüde rastlayabiliyoruz. İbni Haldun'a göre; göçebeler kent-

lilerden daha yiğit ve cesurdular. Çünkü kentliler, rahat döşeklerinde yan gelip yatmışken, mal ve canlarını koruma işini, kendilerini yönetenlere ve kale duvarlarına bırakmışlardı. Nimetler ve bolluk onları aşırı bir güvene ve gevşekliğe itmişti. Oysa kendilerini koruyacak surları ve kaleleri bulunmayan göçebeler, tenha köşelerde kendilerini ve ailelerini bizzat korumak zorundaydılar. Kendilerinden başka güvenecekleri kimseleri yoktu. "Uyumaktan sakınırlar, ancak oturdukları yerde, yahut deve semeri veyahut at eğeri üzerinde hafif bir surette uyurlar"dı. "Şiddet ve güç" göçebelerin yaradılışlarının bir parçası haline gelmişti. "Şehirliler bunlarla karışır ve bununla birlikte sefer ederlerse, bunların çoluk çocukları gibi olurlar"dı.

Burada, İbni Haldun'un toplumbilimlerine önemli bir katkısı olan "asabiyyet" kavramına değinmekte yarar var. İbni Haldun'un, grup dayanışmasının ürünü olan bir güç biçiminde anladığı "asabiyyet", göçebelerde daha üstündü. Birleştirici, eyleme yöneltici, karşılıklı yardımlaşmayı ve birbirini korumayı sağlayan bu toplumsal bağın, göçebelerde daha çok gelişmiş oluşu, onların yerleşik toplumlara olan üstünlüğünün temelindeki nedendi. "Asabiyyetin sonucu ve amacı ise devlet kurmak"tı.

Toynbee de, göçebe yaşamının Türklere kazandırdığı bu örgütçülük ve disiplin gücünün, yerleşik toplum aşamasına geçtikten sonra da etkilerini büyük ölçüde sürdürdüğünü savunmaktadır.

Montesquieu, "büyük Tatar ülkesi"nin çok soğuk olduğunu, toprağı işlemenin olanaksız bulunduğunu, hayvan sürüleri için otlaktan başka birşeyin yokluğunu, ağacın yetişmediğini, ancak fundaların yeşerebildiğini vurguluyor. Çin Tataristanı'nda, yılın yedi ya da sekiz ayında don altında kalan toprakları anlatıyor. Doğu Denizi'ne doğru birkaç kentle Buhara, Türkistan ve Harezm'de birkaç yerleşme merkezinin dışında, kentleşmenin olamadığı-

nı söylüyor. Asya'da – Avrupa'nın tersine – tam anlamıyla ılıman iklimin egemen olduğu ülke bulunmadığına ve çok soğuk ülkelerle çok sıcak ülkelerin yan yana yer aldığına dikkati çektikten sonra, şöyle diyor:

"İşte bütün bu nedenler yüzünden, Asya'da yaşayan milletler kuvvetli ve zayıf diye birbirlerinin karşıtı olurlar; yürekli, savaşçı ve hareketli insan toplulukları, kadınlaşmış, tembel ve ürkek insan topluluklarıyla hemen hemen yan yana bulunurlar: Şu halde bura halkının bir bölümünün istilacı, bir bölümünün de köle olması gerekir. Avrupa'da ise tersine, karşı karşıya gelen milletler hemen her zaman denk kuvvettedirler; birbirleriyle temasta olan milletlerin cesaretleri aynıdır. Asya'nın zayıf, Avrupa'nın kuvvetli, Avrupa'nın özgür, Asya'nın köle olmasının en büyük nedeni budur işte."

Montesquieu, Kuzey Avrupa'da yaşayanların özgür insanlar olarak Avrupa'yı istila ettikleri, oysa Kuzey Asya'da yaşayanların Asya'yı "köle" olarak, efendileri için ele geçirdikleri kanısındaydı. Türklerin bir kolu olan Tatarların kendi ülkelerinde de bir baskı rejimi olduğunu, bir efendinin kölesi olarak yaşadıklarını söylüyordu. Bu açıdan ele geçirilen ülkelerin halkı ile o ülkeleri ele geçiren insanlar arasında temelde bir fark yoktu. İkisi de aynı efendinin kölesi durumundaydılar. Montesquieu, bu durumun coğrafi nedenlerden kaynaklandığını bir kez daha vurgulamadan edemiyor: "İstila eden Tatarların bir bölümü çoğu zaman bizzat oturduğu yerden kovulur; bu bölüm göç ettiği çöllere, kölelik ikliminde benimsediği kölelik ruhunu da beraberinde götürür."

Montesquieu'nün, Avrupa'yı değerlendirirken olaylara pembe gözlüklerle baktığı, Asya sözkonusu olduğunda da fazla olumsuz bir tutum takındığı söylenebilir. Düşünce zincirindeki kopukluklara, hatta bazı çelişkilere de dikkat çekilebilir. Örneğin Avrupa ve Asya'da güç dengeleri üzeri-

ne kurduğu çözümlemesinin tutarlı olmasına karşılık, Asya'nın dağlık bölgelerinde ve soğuk iklimin egemen olduğu kuzeyinde bile özgürlükçü eğilimlerin neden gelişmemiş bulunduğu sorusu yanıtsız kalmaktadır.

Montesquieu'nün bazı söylediklerinin tersine, eski göçebe toplulukların ve bu arada Türklerin oldukça eşitlikçi, toplumcu ve bağımsız bir yaşam biçimine sahip bulunduklarını biliyoruz. Doğan Avcıoğlu *Türklerin Tarihi* adlı yapıtının ilk cildinde, su ve otlak yetersizliği nedeniyle Orta Asya'daki Türklerin küçük boylar halinde yaşamak zorunda kaldıklarını anlatıyor. Bu boylar ancak savaş, savunma ya da sürek avı nedeniyle biraraya geliyorlardı. Biraraya geldiklerinde, geçici süre için bir "başbuğ" (askeri önder) ya da av önderi seçiyorlardı. Savaş ya da av bitince, seçimle işbaşına gelen önderin görevi sona eriyor ve her boy ve oba kendi bölgesine çekiliyordu. Göçebeliğin güç koşulları, bir kenarda durup yalnızca emirler yağdıran bir soylular sınıfının doğmasına izin vermediği gibi, ilk zamanlarda sürüler bile ortaktı. Avcıoğlu, coğrafi koşulların zorlamasıyla ortaya çıkan bu düzeni "kendiliğinden demokrasi" olarak nitelendiriyor:

"Bağımsız boyların, güçleri düzenleyecek ve çıkacak anlaşmazlıkları çözümleyecek bir başkanları bulunsa bile, başkanın topluluğun üstünde bir yetki ve yaptırım gücü yoktur. Kararların alınmasına herkesin katılma hakkı vardır ve yargılamalar topluluk önünde yapılır. Polis, jandarma vb. yoktur. İlkel ve kendiliğinden demokrasi egemendir."

Avcı boylar, göçebe yaşamını bile kabullenmiyorlar ve "eşitlikçi sefalet koşullarını" tercih ediyorlardı. Boy önderleri bir başkasına bağımlı değillerdi. Koşullar "ben" duygusu yerine "biz" duygusunu ön plana çıkarıyordu. Çünkü birey, ancak boyun bir üyesi olarak varlığını sürdürebilirdi. Gerek güvenlik gerekse beslenme ve barınma açısından

tek başına kendi kendine yetebilmesi sözkonusu olamazdı. Bireyciliğin, ancak tarıma dayalı yerleşik toplum aşamasına geçtikten sonra gelişmeye başladığı açıktır.

Türklerin çok uzun süren göçebe geçmişleri, daha sonra fetihlere dayalı devletler kurmalarında da elbette ki etkili olmuştur. Kaynaklar, Attilla'nın 435 yılında Bizanslılarla yaptığı anlaşmanın at üzerinde tartışılıp gene at üzerinde imzalandığını belirtiyorlar. Aslında Türklerin de içinde bulunduğu göçebe kavimlerin büyük akınlarını gene coğrafi nedenlere dayandırarak açıklamaya çalışanlar da var.

Amerikalı coğrafyacı Huntington, Orta Asya ikliminin eskiden nemli olduğu kanısındaydı. Daha sonra iklimin zamanla kuraklaştığını ve bu nedenle de orada yaşayan toplulukların kendilerine yeni yerler aramak zorunda kaldıklarını öne sürüyordu. Moğolların sürekli genişleme eğilimlerini ve Batı Avrupa'nın "Barbarlar" tarafından istilasını, hep istilacıların ülkesindeki kuraklaşma ve çoraklaşmayla açıklamaktaydı.

Osmanlı toplum yapısının feodaliteden farklı olduğunu ve "Asya Tipi"ne girdiğini öne süren görüşler de doğal koşulların farklılığından kaynaklanmaktadır. "Asya Üretim Biçimi" kuramı, Doğu tarımının temelini büyük kanal ve su yollarının oluşturduğu savından hareket eder. Doğa koşulları başka türlü tarım yapılmasını zorlaştırmaktadır. Suyu iktisadi ve ortak kullanma önemli bir zorunluk olarak ortaya çıkmaktadır. Teknoloji geri, oysa topraklar çok geniştir ve yeterli yağış alamamaktadır. Bu durum, özellikle su yollarının yapımı için, merkezi bir otoritenin işe karışmasını gerektirmektedir. Toprağın ortak mülkiyeti devlette olunca da, bazı marksistlerin "Doğu Despotizmi" olarak nitelendirdikleri devlet biçimi oluşmaktadır. ("Doğu Despotizmi"nde siyasal iktidarın üç temel işlevi sözkonusudur: "İç talan" olarak nitelendirilen vergi almak; "dış talan" ola-

rak nitelendirilen savaş yapmak; su dağıtımını düzenlemek.) Bu modelin çözülmeye ve ekonomik evrime, diğer sistemlere göre daha çok direndiği öne sürülüyor. Osmanlı toplumunun zamanla Batı'nın gerisinde kalması da bu kuramsal çerçeveden hareketle açıklanmaya çalışılıyor.

Demek ki "Asya Tipi"nin temelini, coğrafi nedenlerden dolayı toprak mülkiyetinin devlete ait olması oluşturmaktadır. Bu sistem içinde birey topluluktan bağımsız olamıyor, tarım ile zanaatkarlık bütünleşiyor, üretim topluluğun kendi içinde devrediyor. Sonuç olarak da ticaret, sanayi ve sermaye birikimi gelişemiyor. Sistem ancak dışardan, Batı kapitalizminin zorlamasıyla yıkılabiliyor.

Osmanlılarda toprak mülkiyetinin devlete ait olması nedeniyle, toplum yapısının ve siyasal modelin "Asya Tipi"ne girdiğini öne sürenlerin başında Prof. Sencer Divitçioğlu ile romancı Kemal Tahir geliyordu. Prof. Niyazi Berkes de –adını koymamakla birlikte– bu görüşe yaklaşıyordu. Ama Marx ve Engels'in "Doğu Sorunu" hakkındaki görüşlerinden kaynaklanan bu açıklamaya katılmayanların sayısı oldukça fazladır. Bizzat Engels bile şu cümlesiyle Türk toplumunun yapısını "bir tür feodalizm" saymaktadır: "Doğuda ilk olarak Türkler, istila ettikleri ülkelerde bir çeşit toprak beyliği feodalizmi uygulamışlardır."

Konuyu biraz aşmakla birlikte, Osmanlı toplum yapısının yukardaki modelle bağdaşmayan bazı yanlarını anımsatmakta yarar görüyoruz: Osmanlı köyünde bireysel aile ekonomisi egemendi. Osmanlı köylüsünün "özel mülkiyete oldukça yaklaşan" bir toprak kullanma hakkı vardı. Pazar için üretim oldukça önemli olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ticareti gibi dış ticareti de "Asya Tipi"yle bağdaşmayacak boyutlardaydı.

2. Demografik Etkenler

İnsanoğlu günün birinde dünyaya sığmayacak kadar çoğalacak mı? Ekilebilen topraklar –tarımsal teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin– gözle görülür bir hızla artan dünya nüfusunu ne zamana kadar doyurabilecek? (Halen dünyanın olumsuz doğal koşullarının etkisindeki bazı bölgelerinde açlıktan ölenleri ya da aç yaşamak zorunda bulunanları unutmuyoruz elbette!) Uzay araştırmaları sonunda ulaşılabilecek başka dünyalar, acaba bu sorunlara yeni çözüm yolları getirebilecek mi? İnsanoğlu demografik basınç altında kalınca, kutuplarda, çöllerde, hatta denizlerin altında da yaşamını sürdürmesine olanak verecek bir teknolojiyi geliştirebilecek mi?

Giderek kurgubilimin ya da gelecekbilimin alanından çıkıp somut araştırmalara konu olmaya başlayan bu "büyük" sorunları bir yana bırakalım; ama bunlardan sonra gelen küçük demografik sorunlar bile, siyasal yaşam üzerinde ağırlığını duyuruyor. Küçük topluluklar içindeki siyasal yaşamla büyük toplumlardaki siyaset olgusunun farkını, nüfus patlamasının rejimler üzerindeki etkisini ve kentleşme sürecinin siyasal davranışlara katkısını ayrı ayrı gözden geçireceğiz.

a) Topluluktan Topluma Siyasetin Boyutları

"Topluluk" ve "toplum" ayrımı, toplumbilimcilerin eskiden beri önem verdikleri bir konu olmak özelliğini koruyor. Çünkü aradaki fark, yalnızca topluluğun az sayıda, toplumun ise çok sayıda üyeden oluşması değil. Nüfusun artmasıyla birlikte, o toplumu oluşturan bireylerin aralarındaki ilişkilerin biçimi de değişiyor. Durkheim bu ayrımı "mekanik dayanışma" ve "organik dayanışma" olarak nitelendirmiştir. Birbirlerine benzeyen bireylerden, birbirlerinden çok farklı bireylerden oluşan bir topluma geçilmekte-

dir. Çünkü iş bölümü ileri boyutlara varmaya başlamıştır. Birbirlerine benzeyenler arasındaki dayanışma "mekanik", birbirlerini tamamlayacak işlevlere sahip kişiler arasındaki dayanışma ise "organik"tir. Bir solucanı parçalara ayırsanız, her parça yaşamını kendi başına sürdürebilir. Ama bir köpeği ikiye bölerseniz ölür. Çünkü solucanın organları arasında ileri bir görev bölümü yoktur, ama köpekte durum tersinedir.

Tönnies de topluluğa duygusal-samimi ilişkilerin, topluma ise mantık ve çıkar ilişkilerinin egemen olduğuna dikkati çekiyor. Toplulukta "biz" duygusunun, ortak iradeye dayalı bir dayanışmanın, ortak mülkiyetin, törelerin, dinsel inançların ağır bastığını söylüyor. O ortam içinde, topluluğun ortak çıkarları da bireysel çıkarların önüne geçmektedir.

Tönnies'e göre, topluma egemen olan ise "ben" duygusudur. Bireysel iradeye dayalı bir dayanışma, kişisel mülkiyet, moda ve geçici zevkler ağır basmaktadır. Din dahil, inançlardan çok, kamuoyu ve öğretiler etkili olmaktadır. Bireysel çıkarlar, ortak çıkarların önüne geçmektedir.

Bir köy içinde herkes birbirini tanır, ilişkiler kişiseldir. Oysa bir ülkenin tüm insanlarının birbirini tanımasına olanak yoktur. İlişkilerde aracı kurumların yeri büyüktür. Köydeki muhtar seçimlerinde, siyasal çekişme kişiler arasındadır. Yasama organları için yapılan seçimlerde ise çekişme kişisel olmaktan çok toplumsal bir görünüm kazanır. (Küçük ve büyük toplumlardaki siyasal olayların temeldeki farklılıklarına değinen bazı siyasal bilimciler, "mikro iktisat -makro iktisat" ayrımını anımsatan "mikro politik- makro politik" ayrımını benimsiyorlar.)

Kalabalık toplumlardaki siyasal yaşamda iki önemli değişiklik görüyoruz: Bürokratikleşme ve yerinden yönetim.

Bir toplumda nüfus arttıkça, siyasal yaşamın ana or-

ganları ve güçleri bürokratik bir görünüm almaya başlıyor. Yönetenler, kitle ile doğrudan ilişkilerini yitiriyorlar. Araya kocaman, hantal bir bürokrasi giriyor. Yöneten-yönetilen ilişkileri, bürokrasinin belirli kalıpları içine sıkışıyor. Siyasal iktidarı ele geçirmek ya da etkilemek isteyen güçler de aynı şekilde bürokratik nitelikler kazanıyorlar. Sendikalar ve siyasal partiler, bazen binlerce ücretli görevlinin çalıştığı büyük kuruluşlar haline geliyorlar. Kişiler siliniyor, yerini bürokratik süreçler alıyor.

Örneğin daha bu yüzyılın başında bile, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin, işçilere siyasal eğitim vermek için okulu, 94 tane gazetesi, halk tiyatroları gibi kuruluşları vardı. Bu çeşitli kuruluşlarda – çoğu üniversite bitirmiş aydınlardan oluşan – dört bini aşkın kişi çalışıyordu.

Siyasal çatışma böylece kişisel olmaktan çıkıp büyük kuruluşlar arasında geçmeye yüz tutunca, birey de siyasal yaşama karşı bir yabancılık duymaya başlamaktadır. Yirminci yüzyılda kişisel iktidar eğilimlerinin güç kazanmasındaki temel nedeni buna bağlayanlar vardır. Tek bir önderin kişiliği ile eşdeğer duruma gelen siyasal partilerin sayısının artması, biraz da bundandır. Yönetici kadronun tek kişide temsili anlamına gelen bu olgu, yönetilenlerdeki kişisel ilişki gereksinmesine yanıt vermektedir.

Önderlerin fazla önemsenmesinin, siyasal hareketlerin önderleriyle bütünleşmesinin yalnızca geri kalmış ülkelere özgü bir durum olduğunu sanmak yanılgı olur. Batı'nın demokrasi geleneği eski ve köklü olan ülkelerinde bile durum ortadadır. Hatta kişileri putlaştırmanın karşısında bir felsefeye, kişilerden çok toplumsal sınıflara önem veren bir ideolojiye sahip olan marksist rejimlerde, önderler kısa zamanda kahramanlaştırılıyor, efsaneleştiriliyorlar. Bir Stalin olayı elbette ki rastlantılara bağlanamaz. (Ama bu tür önderlerin çıkışının tek nedene bağlı olmayacağı açıktır. Öteki nedenleri ilerde göreceğiz.)

Nüfusun kamu yönetimindeki önemi, Eski Yunan'dan beri birçok düşünürün dikkatini çekmiştir. Aristoteles, yurttaşların sayısının, yönetenlerin yönetilenleri tanımayacağı kadar fazla olmaması gerektiği kanısındaydı. Kentin büyüklüğü ise, bir tellalın yüksekçe bir yere çıkıp bağırdığı zaman herkesin duyabileceği sınırı geçmemeliydi. Hocası Platon bu konuda daha ileri gitmiş ve ideal bir devletin 5040 yurttaşa sahip bulunması gerektiğini öne sürmüş, bunun nedenlerini uzun uzun açıklamıştı.

Nüfus belirli bir sınırı aşınca yalnız bürokratikleşme zorunluğu doğmaz, aynı zamanda merkezden yönetim de giderek olanaksızlaşmaya başlar. Coğrafi genişlik gibi, nüfus artışı da yerinden yönetimi gerektiren nedenler arasındadır. Merkezi iktidarın bazı yetkilerini bölgesel organlara bırakması demek olan yerinden yönetim, yönetilenlerin daha çok yönetime katılmalarına olanak verdiği için, demokrasinin gerçeklik kazanmasında etkili olan yönetim biçimlerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

b) Kentleşme ve Siyasal Davranışlar

Özellikle gelişme sürecindeki ülkelerde ortaya çıkan ve siyasal yaşamı önemli ölçüde etkileyen bir sorun da hızlı kentleşmedir. Seçim sonuçlarıyla ilgili ayrıntılı istatistiklere göz attığımız zaman, kentlerdeki oy kullanma eğilimleri ile kırsal kesimlerdeki eğilim ayrılıkları dikkatimizi çekiyor. Genellikle, kalabalık nüfuslu yerlerde seçmen oyları daha değişim yanlısı, yani ilerici olmakta, az nüfuslu yerlerde ise seçmen çoğunlukla tutucu eğilimler göstermektedir.

Kırsal kesimle kentsel kesim arasında siyasal davranışlar açısından görülen büyük farklılaşmanın nedenlerini teker teker ele almakta yarar var.

Eğitim düzeyinin düşüklüğü, dine ve törelere bağlılık, uğraşlar ve yaşam biçimi arasındaki benzerlik, yüzyüze ile-

tişimin egemen oluşu, dayanışma duygusunun güçlülüğü ve kaderci eğilimlerin belirginliği, kırsal kesim topluluklarının temel özelliklerini oluşturur. Benzerliklerin çokluğu ve nüfusun azlığı, toplumsal ilişkilerin kente göre daha yakın ve içten olmasını kaçınılmaz kılar. Ama kırsal kesim insanının, "kendisini bir başkasının yerine koyması, olayları başkalarının bakış açısından da görebilmesi, başkalarının duygularını anlayabilmesi" çok zordur. Çünkü benzeyenlerden oluşan böyle bir toplumsal ortamda, benzemeyenleri anlama diye bir gereksinme ya da alışkanlık yoktur.

Yapının ağır değiştiği geleneksel toplumlarda, koşulların ağır değişmesine koşut olarak, tutum ve davranışlar da çok zor değişir. Böyle bir ortamda her yenilik genellikle korku ya da en azından kuşku uyandırır. Eğitim düzeyinin geriliği nedeniyle, yeniliğin ne getireceğiyle ilgili bilinç düzeyi de düşüktür. Bilinmeyen şey ise korkuyu arttırır.

Toplumsal yapının çok ağır değişmesine bağlı olarak, insanlar kanı ve davranışlarını değiştirmeye de alışmamışlardır. Değişmeyen şeylerle ilgili olarak belirli kanılar yerleşmiştir. Yeni durumlarla karşılaşılmadığı için, insanlar kanı ve tutum açıklama alışkanlığı da edinmemişlerdir. Zaten herkes birbirini tanımakta ve dolayısıyla da birbirinin genel tutumunu bilmektedir.

Kentin insanı için durumun tamamen tersine olduğunu söyleyebiliriz. Her gün hatta her an yeni insanlarla ve yeni durumlarla karşılaşmak, insanları sürekli görüş açıklamaya, kendini tanıtmaya, başkalarını anlamaya, yeniliklere alışmaya zorlar.

Toprağa bağlı üretim, hemen her zaman doğa koşullarının etkisine en açık olan üretimdir. Hele geri tekniklerin uygulandığı bir ortamda, insan ne kadar çaba gösterirse göstersin, alacağı ürün gene de doğal koşullara bağlı olacaktır. Bir su baskını ya da kuraklık, aylar süren bir çabayı hiçe indirebilecektir. Doğa koşullarına bu ölçüde bağımlı-

lık, insanları elbette ki kaderci yapar.

Toprağa bağlı üretimin bir başka özelliği de işbölümüne çok az yer vermesi, özellikle geri tekniklerin kullanıldığı ortamlarda, işbölümünü hemen tamamen ortadan kaldırmasıdır. Bu koşullar içinde örgütlenme ve toplu hareket alışkanlıklarının gelişmesi beklenemez. Çalışma koşulları, toprak üzerinde bireysel mülkiyet eğilimini çok güçlendirdiği için, toprağın kamusal mülkiyetini öngören üretim modellerine direnç çok güçlü olur. Bu nedenledir ki kollektivist ekonomilerde tarımsal verim, hiçbir zaman kapitalist ekonomilerin düzeyine ulaşamamıştır.

Sanayi üretiminde ise durum tersinedir. Üretimin koşulları çalışanları işbölümüne, işbirliğine, örgütlenmeye ve toplu harekete alıştırır. Bu aynı zamanda doğa koşullarına ağırlık tanımayan bir üretim biçimidir. Daha iyi ve daha çok üretmesi, işçinin kendi elindedir. O koşullar içindeki insanın, giderek kaderci eğilimlerden uzaklaşması, insanların iradelerinin biraraya gelmesi durumunda, toplumda bazı şeylerin değişebileceğine inanması olanaklıdır.

Köylük yerlerde, seçmen kitlesinin üzerinde, yaşlıların ve din adamları başta olmak üzere belirli bir "kanaat önderi" tabakanın etkisi belirgindir. Koşullar çok ağır değiştiği için, bugün karşılaşılan sorunların çözümünde, o koşullarla ya da benzerleriyle bir kuşak önce de karşılaşmış bulunanların edindikleri deneyim, önemli bir araç olmaktadır. Deneyimlere ve dolayısıyla yaşlılara saygı, bu nedenlerden dolayı, geleneksel toplumlarda belirgin bir tutum olarak önemini korur. Oysa insanlar yaşlandıkça, ilerde inceleyeceğimiz nedenlerle tutuculaşırlar. Böylece yaş, eğitim ya da çıkar nedeni ile tutucu olan bir kesimin etkisi ile seçmen kitlesi biçimlenmiş olur. Seçmene "mesaj"lar genellikle o kişilerin aracılığı ve dolayısıyla yorumlarıyla ulaşır.

Kentlerde kişi, kitle haberleşme araçlarının etkisine

çok daha fazla açıktır. Kentlinin çeşitli ortamlarla ilişkileri artar ve kitlesel hareketler önem kazanır. Yeni düşünceler ve dolayısıyla çağdaş ideolojiler, ancak kentsel ortamda yayılmaya uygun koşulları bulurlar.

Türkiye'de kırsal kesimde yapılan araştırmalar, yazılı basının etkisinin yok denecek düzeyde olmasına karşılık, radyo ve televizyonun etkisinin giderek arttığını gösteriyor. Örneğin Aysel Aziz'in Ankara'nın üç köyünde gerçekleştirdiği araştırmaya giren deneklerin % 85'i, ülkeyle ilgili haberleri radyo ve televizyon aracılığıyla izliyordu. Geriye kalan ve çoğunluğunu kadınların oluşturduğu % 15 ise yüzyüze ilişki ya da "aile" ve "komşu" çevreleri aracılığıyla bu gibi konularda bilgi edinmekteydi. Ama bu görünüm, kırsal kesimle ilgili olarak yukarda sıraladığımız özelliklerin köklü bir değişim geçirdiği anlamına gelmemektedir. Radyo ve televizyon aracılığıyla alınan bilgilerin yorumlanmasının gene geleneksel etkileşim ortamında yapıldığı unutulmamalıdır. Sadece, kitle iletişim araçlarının doğrudan etkisinin başlaması ile önemli bir değişme öğesinin devreye girmiş olduğunu söyleyebiliriz.

1917 Rus Devrimi'nden sonra, 1936 yılına kadar geçen süre içinde, yeni rejimin köylülerin siyasal etkinliklerini kısmak için çeşitli yollara başvurmuş oluşu ilginçtir. 1918 Anayasası'na göre, kentler her 25 bin kişi için bir milletvekili seçerken, köylülere ancak her 125 bin kişi için bir milletvekili seçme hakkı tanınmıştı. Bu durum, devrim kendisini güvende hissedinceye kadar, 1936 Anayasası'na gelinceye dek sürdü.

Oysa Fransa'da durum tersinedir. Senato seçimlerinde, köylük yerler nüfuslarıyla orantılı olmayan bir ağırlık kazanıyorlar. Çünkü senatörler genel oyla değil, milletvekilleri, il genel meclisi üyeleri ve belediye meclisi üyelerince seçilmektedirler. Fransa'da halen 465 milletvekili, 3032 il genel meclisi üyesi ve 100 binden fazla da belediye meclisi

üyesi bulunduğuna göre, senatör seçimi sonuçlarını, bu sonuncu kesimin oyları belirliyor demektir. Belediye meclislerinin üye sayıları, nüfusla orantılı olarak, belirli bir nüfus birimine göre oluşmadığından, düşük nüfuslu yerlerin önemi artıyor. Örneğin halkın ancak % 33'ü nüfusu 1500'den az olan yerleşme birimlerinde – yani köylerde – yaşadığı halde, Senato'nun %53'ü bu kesimin temsilcileri ile doludur.

Örnek olarak aldığımız bu iki ülkedeki zıt yönlü çabalar, her iki ülkede anayasayı oluşturan güçlerin topluma vermek istedikleri yönün yansımasından başka birşey değildir. Toplumsal yapıda hızlı ve köklü değişiklikleri öngören siyasal güçler, kırsal kesimin siyasal karar süreçlerindeki ağırlığını azaltmak isterlerken, tutucu siyasal güçler de tersine bir yolu seçiyorlar. İkisinin tercihi de bilinçli ve seçilen amaçla uyumludur.

Özellikle Türkiye ve benzeri ülkeler açısından önem taşıyan bir olgu da kırsal toplum kesimleriyle kentsel toplum kesimleri arasında bir çeşit geçiş aşamasını oluşturan gecekondulaşma sürecidir. Kente akım sonucunda gecekondulara düşen köylünün değerler sistemi köklü bir sınav geçiriyor. Gelenek ve töreleri ile çatışma durumunda bulunan bir ortamla karşılaşmak onu şaşırtıyor. Bu, onu önceleri daha da tutucu bir tutuma itebiliyor. Bunda, bugünkü durumunu köydeki koşulları ile karşılaştırdığında vardığı olumlu sonuç da rol oynamaktadır. Köyden kopup kente gelen bu ilk gecekondu kuşağı, artık ne köylüdür ne de toplumsal özellikleriyle kentlidir.

Köyden gelip gecekonduya yerleşen kişi ile o gecekonduda gözlerini dünyaya açmış olan kişi arasında bazı temel tutum farklarının bulunması elbette ki doğaldır. Gecekondularda doğan kuşaklar artık kendi durumlarını köyün koşulları ile değil, kentin diğer mahallelerinin koşullarıyla karşılaştıracaklardır. Yeni gecekondu semtleriyle eski gece-

kondu semtleri arasındaki siyasal davranış farkları işte bu durumu yansıtıyor. Toplumda ileriye yönelik değişiklikler öneren siyasal akımlar, özellikle eski gecekondularda kendilerine etki alanları bulabiliyorlar. (Gecekondusunu yitirmek korkusu, yıllar boyu gecekondu sahiplerini, iktidardaki ya da iktidara ulaşma şansı en çok olan partiyi desteklemeye zorlamıştır. En azından tapusunu alana kadar bu korkuyu duymaması olanaksızdır. Gecekondu semtlerindeki seçim sonuçlarının değerlendirilmesinde bu durumu da göz önünde bulundurmak zorundayız.)

Resmi verilere göre Ankara nüfusunun % 61'i, İstanbul nüfusunun % 45'i ve İzmir nüfusunun % 43'ü gecekondu semtlerinde oturuyor. Mübeccel Kıray'ın bir araştırması, Ankara'da kişi başına düşen ortalama gelirin, gene Ankara'daki gecekondu semtlerindeki ortalama gelirin dört katı olduğunu ortaya koyuyordu. Ama aynı araştırmanın başka verileri de göstermekteydi ki gecekondulardaki ortalama gelir de köylük yerlerdeki ortalama gelirin iki katıydı. Kıray, araştırmasının konumuzla ilgili bulgularını şöyle özetliyor:

"Kente göç edenlerin eğitim durumları da kökenleri ve edindikleri işler ile uyuşur. Gecekondu bölgelerinde kesinlikle bir tek üniversite mezunu bulunmaz. Aile reislerinin % 12'si ortaokul eğitimi görmüştür. İlkokulu bitirenlerin oranı % 30'a yaklaşır. Okuma yazma bilenler ise genel olarak % 75 oranındadır. (...) Eğer daha yüksek eğitim düzeyi isteyen işler bulunsaydı, beş yıldan daha uzun süredir kentte oturan gecekondulular, okur yazarlığa ulaştıkları gibi, elbette daha yüksek bir eğitim düzeyi elde etmek yollarını da bulurlardı. (...) Gerek çalıştıkları işte, gerekse kazandıkları küçük gelirde hiçbir güvenlik duygusu yoktur. Müphem fakat güçlü bir güvensizlik duygusu egemendir. Bu duygu, onların güvenlik sağlayan her şeye ve ilişkiye büyük önem vermelerine yol açar."

Gecekondulaşmayı sağlıksız kentleşmenin en önemli süreci sayarsak, siyasal şiddet olaylarının özellikle büyük kentlerde yoğunlaşmasında, bir bütün olarak gecekondu olgusunun da önemli rolünün bulunduğunu düşünebiliriz. *Kent ve Siyasal Şiddet* adlı yapıtlarında Ruşen Keleş ve Artun Ünsal bu durumun temel nedenlerini şöyle dile getiriyorlar:

"Gerçekten, sanayi temelinden yoksun, işsizi ve gizli işsizi bol, hem maddi yaşam koşulları, hem de kültür düzeyleri yönünden ayrı dünyaların insanlarının yan yana yaşadıkları büyük kent ortamında, kentle bütünleşmeyen yığınlar, giderek yabancılaşmaktadırlar. Özellikle kentlere yeni göçen yığınlar, umduklarını orada bulamayınca, maddi ve manevi bir yoksunluk içinde yalnızlığa itilmekte, belli bir bunalımın ve toplumsal anlamda bir 'çözülmenin' içine sürüklenmektedir. (...) Gerek nüfusça, gerekse alanca gittikçe genişleyen kentlerde, toplumsal sorunların ağırlaşması ve kentte yaşayan çeşitli kesimler arasındaki eşitsizliklerin yoğunlaşması, eylemci grupları, bu 'patlamaya hazır barut fıçılarından' yararlanmaya itmektedir."

c) Nüfus Patlaması ve Siyasal Gerilim

İngiliz Thomas-Robert Malthus'un on sekizinci yüzyılın sonralarında geliştirdiği ünlü kuramı hemen herkes biliyor: Nüfusun geometrik dizi halinde (2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256 vb.) çoğalmasına karşılık, insanoğlunun yaşaması için gerekli tüketim maddeleri aritmetik dizi ile (2, 4, 6, 8, 10, 12, 14 vb.) çoğalmaktadır. Öyleyse bu gidişin doğal sonucu, insanlığın açlığa mahkûm olmasıdır. Böyle bir sonuca ulaşmamak için, varlıklılar çocuk yapmalı, yoksullar ise bundan kaçınmalıdır. Çünkü yoksullar, doğacak çocuklarını doyuracak, gereği gibi besleyecek olanaklara sahip değildirler.

Öte yandan, Malthus fazla korkulmamasını, çünkü ba-

zı doğal süreçlerin nüfus artışını ayarlayacağını söylüyordu. Nüfus artınca işsiz sayısı çoğalacak, işe istem fazla olacağı için ücretler düşecekti. (Çünkü aynı işi daha az ücretle yapmaya hazır bir işsizler ordusu bulunacaktı.) Ücretler düşünce de yoksullar daha az çocuk yapmak zorunda kalacaklardı. (Oysa genellikle tersinin olduğunu, yoksul toplumlarda doğurganlık oranının çok daha yüksek bulunduğunu ve aynı toplum içinde varlıklı kesimlerin genellikle daha az sayıda çocuk sahibi olmayı tercih ettiklerini biliyoruz.) Zaten savaşlar, salgın hastalıklar, depremler, su baskınları gibi doğal afetler de nüfus artışını ayarlamada rol oynayacaklardı.

Bunlar hiçbir zaman kanıtlanmayan, kanıtlama olanağı pek bulunmayan, günümüzde de çok eleştirilen görüşlerdir. Ama "doğum kontrolü" ya da "nüfus planlaması" savunucularının sayısının çokluğu ve çok sayıda ülkede bu alanda gösterilen çabaların boyutları, bu eski kuramın pek de temelsiz olmadığını, abartılmış olsa da belirli bir gerçek payına sahip bulunduğunu göstermiyor mu?

Hızlı nüfus artışlarının, savaşların ve ihtilallerin nedenleri arasında yer aldığı da sık sık öne sürülen savlardandır. Nüfus artış oranı yüksekliğinin, başka bir deyişle yüksek bir doğurganlığın, diktatörlüklerin oluşmasında önemli rol oynadığı görüşü de vardır. Örneğin 1789 Fransız Devrimi sırasında bu ülkede 26 milyon kişi yaşıyordu. O günün koşulları içinde değerlendirildiğinde, bu ölçüde bir nüfus çok fazla sayılabilirdi.

Gasthon Bouthoul, iç ya da dış savaşın, bazı toplumsal dengesizliklerin ateşli bir biçimde dışa vurulması sonucu patlak verdiğini savunuyor. Ona göre bu dengesizlikler, insan psikolojisinde bazı düşüncelerin diğer düşüncelere tercih edilmesi sonucunu doğuruyorlar. İnsanlar toplu olarak saldırganlaşıyor. Toplumsal psikolojinin özelliklerinden birisini oluşturan bu durumun doğmasında rol oynayan

dengesizliklerin başında ise demografik dengesizlikler geliyor.

Alfred Sauvy, bu savları, istatistik veriler kullanarak çürütmeye çalışmaktadır. Örneğin, Naziler iktidarı ele geçirdiklerinde, Almanya'daki doğurganlık oranı binde 14 ile en düşük düzeyindeydi. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı sırasında, diktatörlüklerin saldırdıkları ülkelerindeki doğum oranları, saldırgan ülkelerdeki doğum oranlarından daha yüksekti. Almanya'nın saldırdığı Polonya'da doğurganlık yılda binde 27, Sovyetler Birliği'nde binde 38 iken, Japonya'nın saldırdığı Çin'de binde 45'e varıyordu. Oysa aynı tarihlerde Almanya'da doğurganlık oranı binde 20, Japonya'da da binde 30 idi. Benzer bir durum, İtalya ile İtalya'nın saldırdığı Etiyopya ve Yunanistan için de söz konusuydu.

Nazi Almanyasının "yaşam alanı" kuramını anımsayalım. Amaç – bir anlamda – nüfusa yetecek kadar topraktı. Dolayısıyla nüfusun eldeki topraklara göre fazla oluşu, savaşın "meşru" nedeni biçiminde öne sürülebiliyordu. Nasıl ki 1914'ler Avrupasında da demografik sıkıştırmaların varlığı kanıtlanmaya çalışılmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın nedeni olarak gösterilmiştir.

Savlarda belirli bir gerçek payı bulunmakla birlikte, savaşların ve toplumsal patlamaların nedeni olarak yalnızca nüfus patlamasını göstermek inandırıcı olamaz. Yoksa kilometre karede ortalama bin kişinin yaşadığı Japonya'nın sürekli toplumsal çalkantılar ya da savaşlar içinde bulunmamasını nasıl açıklayabiliriz? Öte yandan Suriye, Irak, İran gibi nüfus yoğunluğunun onlarla kıyaslanamayacak kadar az olduğu ülkelerde, toplumsal barışın çok daha köklü olması gerekmez miydi?

Sauvy, yoksulluk içindeki nüfus yoğunluğunun, genişlemeden çok umutsuzluk yarattığı görüşünü savunuyor: "Aşırı nüfusun da dereceleri var; çok yoğun olduğu ve

genel bir yoksullukla bir arada bulunduğu zaman, büyüme isteğinden çok umutsuzluk, cesaret kırıklığı doğurur. En tehlikeli olan göreli bir nüfus yoğunluğudur. Nüfusa memnunluk verici bir yaşam düzeyi sağlama olanağına sahip bulunmayan hükümet, bir ordu yaratmaya yetecek kadar olanaklara sahiptir. Böyle bir durumda halkını umut ve kin ile besler. Çünkü bu besine ulaşması, ekmeğe ulaşmasından daha kolaydır."

Yoğun bir nüfusa, yoksulluktan başka verecek birşeyi olmadığı sürece, Çin'in yüzyıllar boyu barışçı olarak kalışı Alfred Sauvy'yi haklı çıkarır gibi gözüküyor.

Ekonomik olanaklarla demografik etkenler arasındaki ilişkiden hareketle bazı siyasal olayları açıklamaya çalışan bilim adamlarından birisi olan Gasthon Bouthoul, demografik etken içinde, genç nüfusa özel bir önem vermektedir: "Ekonominin temel görevlerine göre sayıları fazla olan genç adamlar her türlü taşkınlığa hazırdırlar. Bozguncu bir güç oluştururlar. Tarihsel rastlantılara, ideolojik modaya, dönemin inançlarına, siyasal ve teknik olanakların kendilerine sunduğu en küçük dayanma noktalarına göre yönlendirilebilirler. Bu yönlendirme bir iç savaşa doğru olabileceği gibi, bir haçlı seferi, bir göç ya da bir dış savaşa doğru da olabilir. Her şey onları kullanmayı bilmeye bağlıdır."

Örnekleri titizlikle incelersek görürüz ki toplumsal patlamalar çoğunlukla nüfus artışı ile tüketim ürünleri artışı arasında büyük dengesizlikler bulunduğu zaman doğuyor. Yani demografik etken ile ekonomik etkenin siyasal yaşam üzerinde yarattığı sonuç bazen birleşiyor. Üretilen ürünler tüketime yetmeyince ve özellikle bu konuda bir geriye gitme sözkonusu olduğunda, toplumsal huzursuzluklar doğuyor, siyasal çatışma sertleşiyor. Bunun gelişimi olarak içerde düzene karşı şiddete dayalı başkaldırmalar ve dışarda savaşlar görülebiliyor.

Azgelişmiş ülkelerin durumlarını örnek olarak inceler-

sek, bu gibi ülkelerdeki siyasal istikrarsızlık nedenlerinden birisi daha gün ışığına çıkarılabilir. Bu ülkelerde nüfus artış hızı çok yüksek. Çünkü çok doğum-çok ölüm dengesi bozulmuş. Sağlık önlemlerinin ve tedavi olanaklarının artması ile özellikle çocuk ölümlerinin oranı düşüyor, buna karşılık ortalama yaş tavanı yükseliyor. Ama üretim artışı aynı hızla olmamaktadır. Ülke henüz sanayileşmemiştir ve tarım çoğunlukla ilkel yöntemlerle yapılmaktadır.

Artan nüfusa yetecek kadar –en azından beklentilere yakın bir düzeyde– üretim yapılamayınca, toplumsal çalkantıları doğal olarak kabul etmek gerekir. Tıpkı yitirecek birşeyleri bulunmayan kişilerin savaştan korkmak için nedenlerinin olmaması gibi.

Dünyamız, nüfus artışı ile üretim artışı konusunda, giderek tehlikeli olmaya başlayan bir çelişkiye sahne oluyor. Bir yandan üretim düzeyi yüksek, nüfus artış hızı düşük ülkelerle üretim düzeyi düşük, nüfus artış hızı yüksek ülkeler arasındaki gelir ve yaşam düzeyi farkı artıyor. Öte yandan yoksulların nüfusunun çok daha hızlı artması nedeniyle, varlıklı ülkelerin dünya nüfusu içindeki oranları sürekli küçülüyor. Oysa mutlu küçük azınlık ile yoksul büyük çoğunluğun arasındaki uçurum, her zaman patlamaya hazır bir ortam yaratır. Toplumların tarihinde çok örnekleri bulunan bu gerilim, şimdi dünya ölçeğinde, dünya toplumu içinde yaşanmaktadır.

Avrupa'nın nüfusu, iki yüzyılda dört katına çıktı. Buna karşılık dünya nüfusu, yoksul toplumlar sayesinde, son 40 yılda ikiye katlandı. 2050'li yıllarda dünya üzerinde 10 milyar insan yaşarken, varlıklı toplumların bunun içindeki oranı çok küçük olacak. Bu sürecin, karşı konulması çok zor bir sonucu olarak, yoksul ülkelerden varlıklı ülkelere sürekli bir göç var. ABD'nin Kaliforniya eyaletindeki ilk ve orta dereceli okullarda, İspanyol kökenliler ile siyah ve sarı ırktan öğrencilerin oranı, daha şimdiden yüzde 50'yi

geçmiş durumda. 1990 yılında doğan çocuklar emekli oldukları zaman, bu ülkedeki Avrupa kökenliler azınlığa düşmüş olacaklar.

Dünyanın en yoksul 42 ülkesinde, nüfus artış hızı, ekonomik büyüme hızından daha yüksek. Başka bir deyişle, bu ülkeler giderek daha da yoksullaşıyorlar. Latin Amerika'da bile, kişi başına düşen yıllık üretim son on yılda % 8 oranında geriledi. Dünya nüfusunun dörtte birinin, tüm gelirlerin % 80'ini tükettiği bir ortamda yaşıyoruz. Dünya, nüfus-üretim dengesizliğinin bu boyutlara varmasının bedelini, şu ya da bu biçimde ödemek zorunda gibi görünüyor.

3. Ekonomik Etkenler

İnsan yaşayabilmek için doğaya karşı sürekli bir savaşım vermek zorundadır: Isınmak için, karnını doyurmak için, vahşi hayvanlara karşı korunmak için, hastalıkları yenebilmek için, doğal afetlerin karşısında yok olmamak için. İlk insanla birlikte başlayan bu savaşım, giderek daha iyi yaşama isteğini de kapsamına alır. İnsanoğlu zamanla uzaklıkları çabuk ve rahat bir biçimde aşmak ister, daha az çaba ile daha çok şey elde etmek ister. Karnını yalnızca doyurmak değil, daha değişik ve daha lezzetli şeylerle doyurmak eğilimleri gelişir. Bu isteklerin, eğilimlerin sınırı yoktur. Her doyum yeni gereksinmeler doğurur.

İnsanın doğa ile savaşımında geliştirdiği yöntem ve araçlar teknolojiyi oluşturur. Sürekli savaşımla, yeni yeni sorunlara çözüm aramakla birlikte gelişen teknoloji, insanın doğa üzerindeki egemenliğine yönelik bir sürecin ürünüdür. Teknoloji ekonomik evrimin temel öğesidir. Ekonomik kurumların oluşumunda giderek belirleyici etken olmaktadır. Çünkü teknoloji geliştikçe, doğal etkenlerin özellikle üretimdeki yeri ve önemi azalmaktadır.

Ekonomik koşulların siyasal yaşama etkisini incelerken, işe Marksizmi ele alarak başlamak gerekiyor. Toplumların evriminde önceliği ekonomik etkenlere vererek, marksist kuram bu konudaki bilimsel tartışmaların çoğunda hareket noktasını oluşturuyor; ya yanıtlamak ya da kanıtlamak için. Çağdaş siyasal bilimcilerin çoğunun marksistlerden ayrıldıkları temel nokta, ekonomik etkenlere tanınan öncelik değil. Asıl ayrım, ekonomik koşulların kendi aralarındaki önceliklerini saptarken ortaya çıkıyor. Marksizm üretim biçiminin belirleyiciliğini vurgularken, marksist olmayan toplum ya da siyasal bilimciler, üretim düzeyini ön plana çıkarıyorlar. Ekonomik geri kalmışlığın siyasal kurumlar ve dolayısıyla rejimler üzerindeki etkisi de özellikle bizim gibi gelişme sürecindeki bir ülke için önem taşımaktadır. Bunları ayrı başlıklar altında incelerken, ekonomik etkenlerin demokrasiyle olan bağlantısını da yeri geldikçe araştıracağız.

a) Üretim Biçimi ve Siyasal Kurumlar

Marx'a göre, toplumsal yapının temelinde "üretici güçler" yer alır. Bu, insanın doğaya egemen olmak için kullandığı olanakların tümü demektir. Doğal zenginlikler, teknik bilgi ve araçlar, toplumsal emeğin örgütlenmesi, hep bu temelin öğeleridir. "Üretici güçler" ise "üretim ilişkileri"ni belirler. Toplumsal sınıfların üretim araçlarının mülkiyeti karşısındaki durumları, çeşitli toplumsal işlevlerin paylaşılması da "üretim ilişkileri"nin kapsamına girer. Üretici güçler ile üretim ilişkileri, birlikte bir toplumun "altyapı"sını oluştururlar.

"Üstyapı"da ise dinsel inançlar, siyasal ideolojiler, çeşitli değer yargıları ile birlikte siyasal, toplumsal ve hukuksal kurumlar bulunur. Üstyapıyı ve bu arada siyasal kurumları belirleyen öğe altyapıdır; başka bir deyişle, ekonomik kurumlardır.

Marksizmde altyapının üstyapıyı tek yanlı ve mekanik bir biçimde yarattığı görüşünün varolduğunu sanmak yanlış olur. Aslında alt yapı ile üst yapı arasında karşılıklı bir "diyalektik" etkileşim söz konusudur. Marksizmin oluşumunda büyük bir katkısı bulunan Engels, yaşamının sonlarına doğru yazdığı bir mektupta, bu konuda yanlış anlaşılmış olmaktan yakınmıştır: "Gençlerin bazen ekonomiye gereğinden fazla ağırlık tanımalarının sorumluluğu bir ölçüde Marx'a ve bana düşer. Karşıtlarımızın reddettikleri temel ilkeyi vurgulamak gerekiyordu. Bu nedenle de etkileşime katılan diğer etkenlerin yerine değinecek zamanı ve fırsatı bulamadık."

Ekonomik yapının siyasal yapıyı belirlemedeki önceliği "tarihsel maddecilik" olarak nitelendiriliyor. Ama bunun tek yönlü bir etkileme olmaması, karşılıklı bir etkileşim sürecini ortaya çıkarıyor ki bu, Marksizmin yöntemi olan "diyalektik maddecilik"in konusudur. (Diyalektik olmayan maddecilikler varolduğu gibi, maddeci olmayan diyalektiklerin bulunduğunu da unutmayalım!)

Marksizme göre en önemli siyasal kurum olan devlet, toplumsal sınıflar arasındaki çatışmanın bir ürünüdür. Devletin, belirli geçiş dönemleri dışında, yansız ve sınıflar üstü olmasına olanak yoktur. Devlet, üretim araçlarının mülkiyetine sahip bulunan sınıfın baskı aracından başka birşey değildir. Burada, toplumsal sınıflar arasındaki çıkar çatışmasının "uzlaşmaz" nitelikte olduğu görüşünün önemine işaret etmeliyiz. Çünkü Marksist mantık içinde, devletin varlığını zorunlu kılan neden, sınıf çıkarları arasındaki bu uzlaşmazlıktır.

Toplumsal sınıfların çıkarları uzlaşmaz nitelikte olunca, toplumun varlığını tehlikeye düşürecek bir iç savaşı önlemek için, çatışmayı denetleyip bir ölçüde önleyecek bir üst güce gereksinme doğuyor. Ama devlet, bir yandan çatışmayı yumuşatıp toplumun yaşamını sürdürmesine ola-

nak hazırlarken, öte yandan da üretim araçlarına sahip olan sınıfın "egemenliğini" güvence altına alıyor. Devletin varoluş nedeni sınıflar arasındaki çıkar çatışması, ama o çıkar farklarının nedeni de üretim araçları üzerindeki özel mülkiyettir.

Bu noktada, devletin kısa bir süre için hakemlik görevini yapabileceği "geçiş dönemleri"ni açıklığa kavuşturmakta yarar var. Toplumlar bir üretim biçiminden başka bir üretim biçimine geçerlerken (örneğin, feodaliteden kapitalizme geçişte olduğu gibi) eski egemen sınıf gücünü yitirmeye ve yeni bir sınıf ekonomik açıdan güç kazanmaya başlar. İşte bu süreç içinde öyle bir noktaya gelinir ki iki güç arasında bir denklik oluşur ve hiçbirisi kendi iradesini topluma kabul ettiremez. Bu noktada devlet sınıflar üstü bir hakemlik görevini üstlenebilir. Ama bu dönem, toplumların yaşamında çok kısa bir süreyi kapsar. Süreç işlemeyi sürdürür ve yükselen yeni sınıf, egemen sınıf durumuna gelir.

Marksist kuram devletin varoluş nedenini böyle açıklayınca, bu neden ortadan kalktığında, devletin de yokolacağını kabul etmek kaçınılmaz olmaktadır. Üretim araçlarının özel mülkiyeti kalkınca toplumsal sınıflar, toplumsal sınıflar kalkınca da devlet ortadan kalkacaktır. Devletin yokolmasından önce, bir geçiş aşaması olarak "proletarya diktatörlüğü" öngörülmüştür. Proletarya diktatörlüğü, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet kalkıncaya ve kapitalizmin egemen sınıfı olan burjuvazi etkinliğini tamamen yitirinceye kadar geçici bir görev üstlenecektir. Ama marksist kurama uygun olarak 1917 yılında Rusya'da başlayan en eski deneyin, aradan geçen sürede, devletin yokolmasından çok güçleşmesine doğru geliştiğini unutmamalıyız. Üretim araçlarının özel mülkiyeti kalkmış, buna karşılık devlet, tarihte belki bir örneğine daha rastlanmayacak kadar etkinlik kazanmıştı.

Lenin, bir geçiş döneminde devletin devamını zorunlu görmüş, "proletarya diktatörlüğü" kavramını somutlaştırmıştır. Devrim düşmanları yenilmiş, ama yokolmamışlardı. Ne var ki, proletarya diktatörlüğü aşaması uzadıkça, Sovyet yöneticileri yeni yeni gerekçeler bulmakta gecikmediler: Önce kapitalizmin, bu tek ülkedeki sosyalizmi kuşatması sözkonusuydu. Üstelik büyük toprak sahipleri "kulaklar"ın direnci vardı. Daha sonra ise sırayla İkinci Dünya Savaşı ve "Soğuk Savaş" dönemleri geldi. Sovyetler Birliği'nin çevresi, kapitalist dünyaya karşı denge oluşturacak güçte Marksist bir rejimler kuşağı ile çevrildiği halde, Stalin'in tutumu daha da sertleşecek ve devletin yok olması ilkesini yadsımaya kadar gidecekti.

Kruşçef, Sovyet Komünist Partisi'nin 22. Kongresi'nde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Devlet bugüne kadar daima bir sınıf diktatörlüğünün aracı olmuştur. İlk kez biz, belirli bir sınıfın diktatörlüğü olmayan, ama bütün toplumun, bütün halkın aracı olan bir devlet yarattık. (...) Halkın tümünün devletini geliştirmek için gerekli herşey yapılmalıdır. Kitleler giderek genişleyen bir biçimde devlet yönetim ve denetimine katılmalıdır. (...) Tüm halkın devleti, sosyalist devletin gelişiminde yeni bir aşamadır." Kruşçef'in "proletarya diktası"ndan "bütün halkın devleti"ne geçiş savını daha sonra Brejnev reddetmiş, ikisi arasında fark olmadığını savunmuştur.

Marksist evrim şemasının başlangıç noktasında, insan-doğa ilişkilerinin ürünü olan üretici güçlerin gelişmesinin bulunduğunu görmüştük. Üretici güçlerdeki gelişme, üretim ilişkilerinde bir değişme yaratacaktı. Bu değişikliğin sonucu, "egemen sınıf"ın, yani üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet sayesinde ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfın değişmesiydi. Egemen sınıf değişince de devlet biçiminin değişmesi kaçınılmaz olacaktı. Örneğin, buharlı makinanın bulunması ile sermayenin belirli ellerde toplan-

ması süreci hızlanmış ve ekonomik güç, topraksoylulardan (aristokrasi) kentsoylulara (burjuvazi) geçmişti. Feodal krallıkların yıkılıp anayasal krallıkların ya da cumhuriyet rejimlerinin doğuşu bu gelişmenin ürünü idi.

Başka türlü söylemek gerekirse, Marksist evrim şeması şu sırayı izlemektedir: Teknolojik değişim, ekonomik değişim, toplumsal değişim ve siyasal değişim. Marksizmin kurucularına göre feodaliteden kapitalizme geçilirken izlenen sıranın, kapitalizmden sosyalizme geçilirken bozulması için bir neden bulunmamaktadır. Oysa Lenin ve daha sonra da Stalin, bu şemayı tersine çevirmişlerdir.

Lenin, işe siyasal değişme demek olan proletarya diktatörlüğünü kurarak başladı. Bunun arkasından da burjuvazinin yokedilmesi ve sosyalist ekonomi aşamaları geldi. Teknolojideki gelişme, merkezden planlamaya ve üretim araçları üzerindeki kamu mülkiyetine dayanılarak sağlandı. Marksizme göre, sosyalist devrimin gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkması gerekirken, patlama yarı-feodal bir ülkede oldu.

Marksizmden kaynaklanan deneyimlerin ortaya koyduğu bir gerçek var: Toplumsal alandaki kuramsal modeller, ne kadar tutarlı ve bilimsel olurlarsa olsunlar, değişmez bir gerçeği göstermezler. Bir gerçeğin anlaşılmasını, olayların gelişiminin kavranmasını kolaylaştırır, bir çeşit anahtar görevini yerine getirirler.

Marksistlerle Batılı siyasal bilimciler arasındaki temel ayrımın, ekonomik etkenlere tanınan ağırlıktan çok, ekonomik etkenlerin kendi aralarındaki önem sıralamasından kaynaklandığına değinmiştik. Marksistler önceliği üretim biçimine verirken, Batılı siyasal bilimciler çoğunlukla üretim düzeyine veriyorlar. Ama ikinci gruptakilerin zaman zaman düştükleri bir çelişki var: Bir yandan önceliği üretim düzeyine, dolayısıyla teknolojik düzeye tanırken, öte yandan da kapitalizm ile demokrasi ve sosyalizm ile dikta

arasında doğrudan bir bağlantı kurmaya çalışıyorlar. Oysa gerek kapitalizm gerekse sosyalizm, üretim düzeyi ile değil, üretim biçimi ile ilgili kavramlardır. Yukardaki savı öne sürmek, üretim biçiminin önemi konusunda marksistlerin görüşünü kabul etmek, üretim biçimini tüm diğer etkenlerin önüne geçirmek anlamına gelir.

Demokrasinin kurulmasına ve yaşamasına olanak veren koşulların başında, birbirlerinin egemenliğini, dolayısıyla da keyfi baskısını önleyecek bir güçler dengesi bulunur. Batılı siyasal bilimcilerin bir bölümü, bu dengenin ancak kapitalist ekonomilerde varolduğunu savunmaktadırlar. Kapitalist ekonomilerde, ekonomik güç tek elde toplanmamıştır. Daha da önemlisi, siyasal güç ile ekonomik güç ayrı ellerde olduğu için, birbirlerini dengeleyebilmektedirler. Oysa sosyalist bir ekonomide, ekonomik güçte tekel oluştuğu gibi, ekonomik güç ile siyasal güç de aynı elde, yani devletin elinde birleşmiştir. Bunun siyasal yansımasının diktatörlük olması kaçınılmazdır.

Bu görüşlerde belirli bir gerçek payı bulunmakla birlikte, sınırlıdır. Kapitalist ya da yarı-kapitalist bir ekonomiye sahip bulunan ülkelerin önemli bir kesiminde, siyasal iktidarda bulunanlar genellikle ekonomik gücün temsilcileri olmaktadır. Ancak sendikaların geliştiği ve siyasal partilerle organik ilişkiler kurabildiği ülkelerde gerçek bir dengeye yaklaşılabilmektedir.

Kapitalist ülkelerde ekonomik gücün dağıldığı ve böylece ekonomik güç içinde belirli bir dengenin kurulduğu savını da ihtiyatla değerlendirmek gerekir. Sermaye birikiminin belirli koşullarda tekelleşmeye yöneldiği ve bu nedenle örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, ekonomik tekelleşmeyi yasalarla sınırlandırmak gereğinin duyulduğu dönemlerin varlığını biliyoruz. Özellikle günümüzde, çokuluslu ortaklıklar aracılığı ile uluslararası düzeyde de bir tekelleşme ya da tröstleşme söz konusudur. Kaldı ki,

böyle bir tekelleşmenin olmadığı ortamlarda bile, ortak çıkarlar gündeme geldiğinde, ayrı ayrı ellerde bulunan ekonomik gücün sahipleri, doğal olarak kolaylıkla birleşebilmekte ve ekonomik güçlerini siyasal iktidarı etkilemek için aynı doğrultuda kullanabilmektedirler.

Üretim araçlarının özel mülkiyetine dayalı bir üretim biçimi ile siyasal çoğulculuk arasında doğrudan bir bağ bulunmadığını gösteren çok sayıda örnek vardır. Bu örneklerin belki de en önemlisi, kapitalizmin üst düzeyde geliştiği ülkelerden birisinde ortaya çıkan Nazizmdir.

Sosyalist ekonomilerle dikta arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu savı da bazı siyasal bilimcilerce kabul edilmiyor. Bu görüşe karşı olanlar, feodal yapıların çözülüp kapitalist ekonomilerin oluştuğu dönemlerde de ağır baskı rejimlerinin yaşandığını anımsatıyorlar. Fransız Devrimi'ni izleyen "terör" döneminin, ilerdeki çoğulcu demokrasi için bir ölçü oluşturmadığı vurgulanıyor. Nihayet, 1830 ve 1848 ihtilallerinde dökülen kanların suladığı yollardan geçerek özgürlükçü demokrasilere ulaşıldığını unutmamak zorunluluğu var.

Ama alt yapının değişmesine koşut olarak, marksist ülkelerde demokratik bir üst yapının oluşmadığı da açık. Bunu, çağımızın ünlü marksologlarından Roger Garaudy kesin bir dille vurguluyor: "Üretim ilişkilerinin değiştirilmesinin tek başına sosyalizmi kurmaya yeteceğine ve onu da üst yapı değişikliklerinin kendiliğinden izleyeceğine inanmak bir düştü: Sosyalist demokrasi, sosyalist ideoloji, sosyalist yeni insan... Tarihsel deneyim bunun böyle olmadığını gösterdi."

Eski Sovyetler Birliği başta olmak üzere, tüm Doğu Avrupa'da marksist rejimlerin birbiri peşisıra geçirdiği hızlı değişim, konumuz açısından çok önemlidir. Stalin'den bu yana köprülerin altından çok sular akmıştır. Yugoslav "özyönetim" modeli, Çekoslovakya ve Polonya'da yarım

kalan özgürlükçü deneyimler, Sovyetler Birliği'nde Kruşçef'ten sonra başlayan, karar alma süreçlerindeki çeşitlenme eğilimi, artık bir birikimin geride kalan halkalarıdır. Tek parti diktatörlüğüne dayalı üst yapı, değişen alt yapıyı taşıyamaz; o değişmenin ürünü olan, ana gereksinimleri karşılanmış, oldukça yüksek bir eğitim düzeyine ulaşmış yeni insanın beklentilerini veremez olunca, yıkılması kaçınılmazlaşmıştır. Demokratikleşme sürecindeki gecikmenin temel nedenlerinden birini, "geçici" olmaları öngörülen siyasal kurumların, dolayısıyla üst yapının oluşturması ilginçtir.

b) Üretim Düzeyi ve Siyasal Kurumlar

Siyasal kurumların oluşumunda, üretim biçiminden çok üretim düzeyinin etkin olduğu görüşü daha yaygındır. Temel çelişkinin öncelikle varlıklı uluslarla yoksul uluslar arasında olduğu savı oldukça eskidir. Türkiye'de de bu görüşü, Kemalist Devrim'in kuramsal ve ideolojik yanına katkıda bulunmak amacını güden *Kadro* dergisi (1932-1935), 1930'lu yıllarda savunmuştur. Son yıllardaki "Kuzey-Güney diyaloğu" ya da dünyada "yeni ekonomik düzen" arayışları hep aynı düşünceden kaynaklanmaktadır. Üretim düzeyinin yüksek oluşu, insanlardaki ana gereksinmelerin karşılanarak siyasal gerilimin azalmasına olanak sağlar. Yüksek bir üretim düzeyine ulaşmış olan toplumlarda, yurttaşların daha az çalışarak yaşayabilmesi ve dolayısıyle kültürel, sporsal ve düşünsel etkinliklere daha çok zaman ayırması için uygun bir ortam doğar. Bireysel ve kitlesel eğitim düzeyi yükseldikçe de, bir yandan yeni teknolojik atılımlar daha kolaylaşır, öte yandan siyasal katılma süreçleri çok daha sağlıklı işleyebilir.

Bunlar genellikle herkesin görebileceği ve kabul edebileceği etkilerdir. Ama konumuz açısından asıl önemli olan, üretim düzeyinin bir toplumdaki siyasal kurumlar, başka

bir deyişle siyasal sistem üzerine doğrudan yaptığı etkidir. Bu açıdan da ekonomik gelişmişlik ya da az gelişmişlik ile siyasal sistemler arasında doğrudan bir bağlantı bulunduğu öne sürülebilir. Ama bu bağlantının kendisi de büyük ölçüde yüksek üretim düzeyinin yukarıda sözünü ettiğimiz etkilerinin bir sonucudur.

Seymour Martin Lipset, demokrasinin oluşumuna ve yaşamasına katkıda bulunan koşulları araştırırken, sanayileşme, kentleşme, zenginlik ve eğitim düzeyine öncelik veriyor. Aslında bu koşulların tümü de birbiri ile yakından ilgilidir ve hemen her zaman üretim düzeyine bağlıdır. Daha da ileri giderek, sanayileşmenin diğerlerini bazı istisnalar dışında belirlediğini söyleyebiliriz. Sanayileşme geliştikçe kentleşme hızlanır, ulusal gelir artar ve çoğalan olanaklarla birlikte eğitim düzeyi yükselir. Zaten sanayileşebilmek için nitelikli emek, nitelikli emek için de eğitim düzeyinin yüksekliği gereklidir.

Lipset'in demokrasi açısından saptadığı koşulların büyük ölçüde üretim düzeyine bağlı oluşu, demokrasinin ancak sanayileşmiş, yani yüksek teknoloji ve üretim düzeyine ulaşmış ülkelerde varolabileceği anlamına gelmez. Bu ancak, sanayileşmiş ve yüksek bir üretim düzeyine ulaşmış bulunan toplumlarda demokrasinin yaşamasına daha uygun bir ortam bulunduğunu gösterir. Hatta bir adım daha atarak, üretim düzeyine koşut olarak demokratik kurumların oluşma ve varlıklarını sürdürme şansının da arttığı öne sürülebilir. Daha düşük bir üretim düzeyinde, Türkiye ve Hindistan gibi demokrasiyi iyi kötü yürütebilen ülkeler bulunduğu gibi, çok daha yüksek bir üretim düzeyinde, otoriter sistemlerin temel özelliklerini koruyabilen marksist rejimler vardır. Gene yüksek üretim düzeyinde ortaya çıkabilen nazi ve faşist rejimleri de elbette ki unutamayız. Türkiye'den çok daha yüksek bir üretim düzeyine sahip bulunan İspanya'da amansız bir baskı rejiminin kırk yıla

yakın bir süre yaşayabilmiş oluşu, konumuz açısından önemlidir.

Lipset, ekonomik gelişmenin sınıf çatışmalarını yumuşattığı savına da katılıyor. Bunun kanıtı olarak da varlıklı ülkelerin ilk sıralarında yer alan Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada' da komünist partilere rastlanmadığını, hatta sosyalist eğilimli örgütlerin bile hiçbir zaman bir güç durumuna gelemediklerini gösteriyor. Ama bu ve daha başka örneklerden, ekonomik geri kalmışlıkla sınıf çatışmalarının at başı gittiği sonucunu da çıkarmamak gerekmektedir. Amerikalı bilim adamının bu konudaki görüşü şu satırlarda özetleniyor: "Bireylerin değişiklik umudu göremedikleri bir toplumsal ortamda, yoksulluğun ancak tutucu bir zihniyet yaratabileceğine inanmamız için çok neden vardır."

Bu noktada, daha ilerde değineceğimiz "siyasal bilinç" kavramının önemini anımsatmak gerekiyor. Bireylerin siyasal davranışlarını belirleyen temel olgu gelir düzeyleri ya da gelir düzeyleri arasındaki adaletsizlikler değil, onların beklentileri ile gelir düzeyleri arasındaki farktır. Dağdaki bir çoban bir gocuk bir ekmekle yetinip durumuna şükredebileceği gibi, onun yirmi katı gelir düzeyine sahip bir mühendis, düzende köklü değişiklikler isteyebilir. Çünkü kendisinin daha çoğunu hakettiğini ve bu köklü değişikliklerin onu getirebileceğini düşünebilir. Oysa sözkonusu çoban, bu dünya nimetlerinden umudunu kesmiş, tüm beklentilerini öte dünyaya bağlamış olabilir

Üretim düzeyi kadar, üretim düzeyindeki artış hızının da siyasal yaşamı çok yakından etkilediği genellikle kabul edilmektedir. Üretim düzeyindeki hızlı artış ancak hızlı bir teknolojik gelişmeyle olanaklıdır. Örneğin, teknolojinin dışarıdan aktarılması sonucu hızlı bir sanayileşmenin gerçekleşmesi de kuşkusuz aynı sonucu yaratır. Geleneksel dengeler yıkılacak, bunların yerini yeni kurum ve dengeler alıncaya kadar siyasal çatışma sertleşecek ve büyük bir ola-

sılıkla bu geçiş dönemi ancak otoriter bir rejimle atlatılabilecektir.

Maurice Duverger'nin "diktatörlük kuramı" da büyük ölçüde üretim düzeyi üzerine oturuyor: "1. Ekonomik düzey yükseldikçe diktatörlük tehlikesi azalır; 2. Bu düzey yükseldikçe, diktatörlüğün tutucu bir nitelik kazanma eğilimi ise artar. İlkel toplumlarda, ekonomik birikimin başlarında, diktatörlük tehlikesi en yüksek noktasına varır ve genellikle bu devrimci bir diktatörlük tehlikesidir. Orta gelişme düzeyinde de tehdit büyüktür: Diktatörlüğün devrimci ya da gerici olması için aşağı yukarı eşit şans vardır. Bolluk öncesi aşamasının üst düzeyinde, toplumun çağdaşlaşmayı önlemek isteyen kesimleri, gerici bir tiranlık kurmak için genellikle fazla zayıftırlar; ama bizzat toplumun yapısı da diktatörlüğün devrimci olmasını engeller."

Sanayileşmiş ülkelerin bulunduğu Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın, aynı zamanda demokratik rejimler grubunu oluşturduğu bir gerçektir. Güney Amerika, Asya ve Afrika'nın geri kalmış bölgeleri ise baskıcı rejimlerle kaplıdır. Duverger bu ayrımın iki büyük siyasal sistem içerisinde de bulunduğuna dikkati çekiyor: "Liberal demokrasi; teknik ve ekonomik açıdan daha gelişmiş olan Kuzey Avrupa ülkelerinde, Fransa ve İtalya'ya göre daha güçlüdür. Komünizm de daha az gelişmiş olan Çin ve Arnavutluk'ta, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerine göre daha serttir."

"Birleşme Kuramı" da üretim düzeyi kavramına dayanıyor. SSCB'nin dağılmasından daha yıllarca önce ortaya atılan bu kurama göre, her ikisi de "sanayi toplumu" olan Batılı ülkelerle Sovyetler Birliği arasındaki benzerlikler artmaktaydı. Bilim ve teknolojideki gelişmeler, Sovyetler Birliği'ni dışa açılmaya, kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle hızlanan dışa açılma da sistemi yumuşamaya zorlamaktaydı. Öte yandan, üretimin bir bütün olarak örgütlenmesinin

sağladığı olanaklar da giderek Batılı ekonomilerin yapılarını etkiliyordu. Doğu'da özgürlükler gelişirken Batı'da sosyalizme doğru bir gidiş olmaktaydı. Çok uzun bir süreç sonucunda da olsa, günün birinde iki taraf "demokratik sosyalizm"de buluşacaklardı.

Duverger, Batı'daki bu gelişmenin iki yoldan olabileceğini söylüyor: "Kapitalizm sosyalizme doğru evrimini, mutlak yönetimlerin demokrasiye geçerken izlediklerine benzer iki yoldan geçerek sürdürebilir: Cumhuriyetçi yol ya da İngiliz krallığının yolu. Firma sahiplerinin, işletmelerindeki iktidarlarının, günün birinde bugünkü İngiliz Kraliçesi'nin iktidarı düzeyine inmesi düşünülebilir. Bu evrim daha şimdiden birçok Batılı ülkede başladı. İşletmeler mutlak krallık olmaktan çıkıp anayasal krallığa dönüştüler."

Rejimleri belirleyen temel öğenin ekonomik gelişmişlik düzeyi olduğunu kabul edince, bundan çıkacak doğal sonuç bellidir: Giderek aynı gelişme düzeyindeki ülkelerin rejimleri arasında güçlü bir benzeşme oluşurken, temel ayrım gelişmiş toplumların siyasal rejimleriyle geri kalmış toplumların siyasal rejimleri arasında ortaya çıkacaktır. Ama bu temel farkı incelemeye başlamadan önce, bu başlık altında değinmeden geçemeyeceğimiz önemli bir toplumbilimci daha var: Raymond Aron.

Raymond Aron, "sanayi toplumu" kavramına önem vermekle birlikte, sanayi toplumlarının rejimleri arasında zamanla bir yakınlaşma olacağını kabul etmiyor. Ona göre, benzer gelişme düzeyindeki ülkelerde çok farklı rejimler bulunabilir. Yaşam düzeyinin yükselmesi ve ileri teknolojinin gerekleri Sovyetler Birliği'nde özgürlüklerin gelişmesine yetmeyecektir. Çünkü Aron, toplumların evriminde ekonomiden çok siyasal rejime önem vermekle birlikte, iki etken arasında bir bağımlılık bulunduğunu kabul etmiyor. Sanayi toplumlarındaki siyasal rejimler arasındaki temel farkın tek ya da çok partili olmak noktasında ortaya çıktı-

ğını söylüyor; ama bunlardan birisinin sanayi toplumu ile bağdaşmayacağını, dolayısıyla da zamanla değişmek zorunda olduğunu öne sürmüyor. Nasıl ki sanayileşmek için belirli bir rejim zorunlu değilse, gelişmenin sürmesi için de böyle bir zorunluluk yoktur.

Marksizmin tersine, Raymond Aron tarihsel evrimin belirli bir mantığı ve doğrultusu bulunmadığını savunuyor: "Kimse geleceği bilemez, gelecek önceden tahmin edilemez. Sosyoloji belirli bir tür toplumun temel yapısını, siyasal ifadesinin görünüşte normal sayılan biçimini anlamamıza olanak sağlar. Ama araştırmalar daima rakip güçlerin, rekabet halindeki yönetici kesimlerin ve farklı rejim olanaklarının varlığını gösterir. (...) Belirli bir son rejime doğru zorunlu gidiş görüşünün yerine, sürekli antitezler veya sanayi toplumlarının doğasıyla uyuşabilen çeşitli ekonomik ve siyasal örgütlenme biçimleri düşüncesini koyuyoruz."

Aron'un konumuzla ilgili düşüncesini kısaca özetlemek gerekirse şunlar söylenebilir: Teknik ve tekniğin belirlediği üretim düzeyi toplumlar açısından önemlidir. Ama o üretim düzeyinin ne ekonomik ne de siyasal sistemle hiçbir doğrudan ilişkisi yoktur. Çağdaş toplumlarda önemli olgu sanayileşmedir. Sanayileşmeye ya da sanayi toplumuna ise kapitalist model ile de, sosyalist model ile de ulaşılabilir. Sanayi toplumu, her iki modelin siyasal üst yapısı ile bağdaşabilir.

c) Geri Kalmışlık ve Siyasal Kurumlar

Geri kalmışlık ya da azgelişmişlik olarak nitelendirilen çeşitli durum, kuşkusuz ki yalnızca ekonomik bir olgu değil. Ama çeşitli yönleriyle bir bütün oluşturan geri kalmışlığın en belirgin özelliği ekonomik geri kalmışlık. Ekonomik geri kalmışlığın en açık göstergesi ise üretim düzeyinin, başka bir deyişle kişi başına düşen yıllık gelirin düşüklüğü.

Geri kalmış ülkeler üzerinde yapılan bazı incelemelerde sayılan onbeş kadar özelliğin çoğunluğu ekonomik geri kalmışlıkla ilgili: Besin yetersizliği, yapısal açıdan geri bir tarımın ekonomi içinde büyük ağırlık taşıması, çok sınırlı bir sanayileşme, ekonominin gelişmiş ülkelere yakından bağımlı olması, ticaret kesiminin aşırı büyümesi, gizli ve açık işsizliğin fazlalığı, ulusal gelirin ve yaşam düzeylerinin düşüklüğü, kitle iletişim araçlarından yararlanma düzeyinin düşüklüğü, gelir dağılımındaki büyük adaletsizlik.

Geri kalmışlığın diğer özellikleri arasında yer alan; orta sınıfların zayıflığı, eğitim düzeyinin düşüklüğü, sağlık koşullarının yetersizliği, ölüm oranının yüksekliği gibi olgular da doğrudan ekonomik geri kalmışlığın sonuçlarıdır. Bunlar bir yana bırakıldığında geriye yalnızca üç özellik kalıyor: Toplumsal yapıların geriliği, ulusal bütünleşmenin zayıflığı ve halkın giderek bu geri kalmışlığın bilincine varması.

Coğrafi ve demografik etkenlerin geri kalmışlıkla ilişkisine daha önce değinmiştik. Kültürel ve toplumsal etkenlerin rolünü de ilerde inceleyeceğiz. Ama geri kalmışlıkta temel etkenin ekonomik olduğunu şimdiden vurgulamakta yarar var. Son yıllarda petrol gelirleri sayesinde hızla zenginleşen bazı geri kalmış ülkelerin, belirli bir süreç içinde geri kalmışlıktan kurtulmaya başlamaları bunun en somut kanıtı.

Geri kalmış ülkelerin farklılıkları, siyasal rejimlerde de devam ediyor. Genellikle gelişmiş ülkelerin siyasal kurumlarının biçimsel taklitlerinden oluşan bu rejimler, elbette ki asıllarına benzer biçimde işlemiyorlar. Çünkü o kurumların doğup geliştiği toplumsal yapılardan yoksunlar.

Günümüzde geri kalmış ülkelerde rastlanan rejimleri, başlıca üç grupta inceleyebiliriz: Geleneksel krallıklar, parlamenter ya da başkanlık sistemleri, otoriter rejimler.

Çağdaş koşullar, geleneksel krallıkların varlığını sür-

dürmesini giderek zorlaştırıyor. 1950'lerden bu yana, Mısır, Irak, Afganistan, Libya, Etiyopya ve İran gibi ülkelerde hanedanlar birbiri peşisıra yıkıldılar. Suudi Arabistan, Fas, Ürdün ve Körfez Emirlikleri'nin de dahil olduğu bu grup bir yandan küçülürken, bir yandan da kendi içinde değişim geçiriyor. Petrol zengini ülkelerde yaşam düzeyi toplumsal bilinçlenmeden daha hızlı arttığı için şimdilik sorun yok. Ama eğitim olanaklarının ve kitle haberleşme araçlarının yaygınlaşması ile bu ülkelerdeki geleneksel dengeler de zaman içinde mutlaka değişecek ve geleneksel siyasal kurumlar istikrarı sağlamamaya başlayacaktır. Fas ve Ürdün gibi zengin doğal kaynaklara sahip bulunmayan ülkelerde ise çağın gereklerini görebilen kralların, denetim altında bir çağdaşlaşmadan yana tutum takındıklarını görüyoruz. Her iki durumda da geleneksel yapıdaki değişmeler hızlanıyor.

İkinci bölüme giren ülkeleri üç gruba ayırma olanağı var. Her üç grup da üç Batılı büyük devletin etki alanlarına göre ayrılıyor: Latin Amerika'da başkanlık sistemleri, eski İngiliz sömürgelerinde iki partili parlamenter sistemler ve Afrika'daki eski Fransız sömürgelerinde de De Gaulle anayasasının etkisindeki yarı-başkanlık sistemleri dikkati çekiyor. Ama bu görünüm altındaki siyasal kurumların, Batı'daki örneklerinden çok farklı bir biçimde işlediklerini unutmamak gerekir.

Batılı ülkelerde "çoğulcu demokrasi"lerin anayasal çerçevesini oluşturan bu kurumlar, uzun bir evrim sonucunda ortaya çıktılar. Önce feodal beyler ve kral arasında bir denge vardı. Daha sonra sanayi ve ticaretle gelişen burjuvazi ile feodal beyler arasındaki mücadele, yasalar önünde eşitlik ve özgürlük gibi kavramların somutlaşmasına neden oldu. Derken işçi sınıfı devreye girdi ve "sosyal haklar" doğdu. Buna bir de siyasal iktidar ile kilisenin dinsel iktidarı arasındaki mücadeleyi eklerseniz, tablo daha da

somutlaşır. Ancak kimsenin egemen olmasına olanak vermeyen, birbirlerini dengeleyen güçler sayesinde varolabilen demokrasi, işte bu çoğulcu yapının ürünüdür.

Oysa geri kalmış ülkelerde, birbirlerini dengeleyecek toplumsal güçler ya yoktur ya da yeterince gelişmemişlerdir. Eğitim düzeyinin düşüklüğü, Batı kültürünün etkisindeki küçük bir seçkinler kesimi ile geniş kitleler arasında uçurumlar yaratmaktadır. Bu ortamda yapılan seçimler anlamını büyük ölçüde yitirmekte ve kendisinden beklenen işlevi yerine getirememektedir.

Sömürgecilik ve "kültür emperyalizmi" olarak nitelendirilen olgular, geri kalmış ülkelerde geleneksel dengeleri bozdu. Bu ülke insanlarının, geri kalmışlığın bilincine varmalarını sağladı. Gelişmiş ülkelerle ilişki, onlarda yeni gereksinmeler ve beklentiler yarattı. Bu nedenden dolayı da geri kalmış ülkelerde kurulu düzeni ya da düzenleri olduğu gibi koruyabilmek olanaksızlaştı. Öyleyse önemli olan, bu değişmenin demokratik kurallar içinde mi, yoksa otoriter kurumlarla birlikte mi gerçekleşeceğidir.

Siyasal bağımsızlıklarını yeni elde eden geri kalmış ülkelerin, genellikle başlangıç aşamasında demokratik çözümlere yöneldiklerini görüyoruz. Bunun birçok nedeni var: Bağımsızlık hareketinin yarattığı özgürlük rüzgarı ve dayanışma duygusu, öncü aydınların çoğunlukla Batı kültürünün etkisinde kalmaları ve hangi eğilimde olurlarsa olsunlar, aydınlar için özgürlüğün bir gereksinme oluşturması gibi.. Ama diğer yapısal zorluklara ek olarak, ekonomik geri kalmışlıktan kurtulabilmek için yapılması gereken şeyler de demokrasinin oluşumunu zorlaştıracak cinstendir. Ülkenin kıt kaynaklarının yatırımlara yöneltilmesi, ancak genel ve zorunlu tasarruflarla olanaklıdır. Merkezi ve emredici bir planlama ile bu kaynakların kullanımı bir zorunluk olarak ortaya çıkabilmektedir. Üstelik yeniliklerin önüne engel olarak dikilmesi kaçınılmaz olan bazı gelenek-

sel kurumların yıkılması, demokratik kurallar içinde sözkonusu değildir.

Geri kalmışlık sınırı içinde kaldıkları halde, çoğulcu demokrasiyi bir ölçüde olsun uygulayabilen Hindistan, Türkiye ve Meksika gibi ülkeler, bu konumdaki çok ender örneklerin başında yer alıyorlar.

Batı, dışta sömürgecilik ve içte de uzun süre emeğin haksız kullanımı sonucunda bir sermaye birikimi ve yüksek teknolojiye ulaşmış. Bizzat kendisi eski ya da yeni sömürgecilik konusu olan geri kalmış ülkeler için aynı yolu izlemek olanaksız. İşte bu koşullar içinde, komünizm geri kalmış ülkelerin karşısına bir seçenek olarak çıkıyor. Batı, siyasal modeli ile çekici iken, Marx'ın gelişmiş ülkeler için öngördüğü komünizm, bir kalkınma modeli olarak önem kazanmaya başlıyor.

Nasıl ki belirli bir sermaye birikiminin ve girişimci bir toplumsal sınıfın bulunmayışı, kapitalist kalkınma yolunu geri kalmış ülkelere büyük ölçüde kapıyorsa, bilinçli ve örgütlü bir işçi sınıfının yokluğu da komünist modelin uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Ekonominin geriliği ölçüsünde, kitlelerden istenen özveri aşırılığa kaymakta ve bunu sağlayabilmek için güçlü bir baskı örgütü gerekmektedir. Etkili propaganda olanaklarına sahip, disiplinli bir öncü gücü oluşturabilmek, geri kalmış ülkelerin yapısal özellikleri içerisinde adeta olanaksızdır. Bu güçsüzlüğü saklayabilecek tek yol şiddettir. Şiddet ise ülkenin zaten kıt olan yetişmiş insan gücünün azımsanmayacak bir bölümünün yitirilmesine yol açar.

Sermayedar ve emekçi kesimlerin güçsüzlüğü, geri kalmış ülkelerde ordunun siyasal rejim içindeki önemini artırır. Rejimin sağ ya da sol görünümlü olması, başkanlık ya da parlamenter bir anayasal çerçeveye sahip bulunması, askerlerin siyasal yaşamdaki ağırlığını köklü bir biçimde etkilemez. Askeri diktatörlüklerin yanısıra sivil diktatör-

lükler de, giderek azalan krallıklar da, varlıklarını büyük ölçüde ordunun desteğine borçludurlar. Doğrudan askeri diktatörlüklere daha çok Latin Amerika'da rastlanmakla birlikte, ordunun siyasal yaşamdaki önemi, hemen tüm geri kalmış ülkeler için genel bir olgudur. Bu önem geri kalmışlık ölçüsünde ve bunalım dönemlerinde artmakta, gelişme düzeyi yükseldikçe ve bunalımlardan uzaklaşıldıkça azalmaktadır. (Ordunun siyasal yaşamdaki rolüne "Siyasal Güçler" bölümünde daha ayrıntılı bir biçimde eğileceğiz.)

Gabriel Almond, "yeni uluslar"ın siyasal zorluklarını araştırırken şu saptamayı yapıyor: "Batı'nın devlet adamları, aşağıdaki şeyleri gerçekleştirmek için yeterince zamana sahiptirler: (1) Önce bir ulus oluşturmak; (2) arkasından, bir hükümet otoritesi ve yasaya saygı alışkanlığı yaratmak; (3) daha sonra, seçimlerin, siyasal partilerin, çıkar gruplarının ve iletişim araçlarının gelişmesiyle, uyrukları yurttaş haline getirmek; (4) sonunda da refah isteklerini karşılamak... Yeni ulusların devlet adamları bu sorunların tümüyle birden karşı karşıyadırlar. Kendiliğinden ve birikimci devrimlerle karşı karşıyadırlar. Batılı devlet adamlarının hiçbir zaman yapmak zorunda kalmadıkları tercihlerle karşı karşıyadırlar."

İşte geri kalmış ülkelerin çoğunda var olan bu zorluklar, bu ülkelerin siyasal rejimlerinde bazı özelliklerin ön plan çıkmasında ve yaygınlaşmasında rol oynuyor: Tek parti, tek şef ve otoriter yönetim.

Geri kalmış ülkelerde tek partili sistemleri ya da çok partili gibi görünse bile tek partili gibi işleyen sistemleri yaratan nedenler çok açık. Herşeyden önce, çoğulcu olmayan, birbirlerini dengeleyecek toplumsal güçlere sahip bulunmayan bir ortamda, birden fazla parti yapısal bir zorunluk değil. Üstelik, bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan geri kalmış ülkelerin önemli bir kesimi, henüz uluslaşmamış topluluklardan oluşuyor. Örgütlü bir muhalafet bir

ulusun doğmasını zorlaştırırken, tek parti "ulusal bütünleşme"yi kolaylaştırabiliyor. (Ama "uluslaşma" aşaması geride kaldıktan sonra durum tersine dönebilir; egemen güçlerle çıkarları ve dünya görüşleri bağdaşmayan toplum kesimlerine örgütlenme olanağı verilmezse, bu kez de ulusal bütünlük bundan zarar görmeye başlar.)

Tek parti, "Kemalist model"de olduğu gibi, toplumu siyasal açıdan eğitip geleceğin çok partili, demokratik kurumlarına da alıştırabilir. Bir "geçiş aşaması" görevini de yerine getirebilir.

Tek şef ya da kişisel iktidar olarak nitelendirebileceğimiz olgu da geri kalmış ülkelerin toplumsal yapılarının bir ürünüdür. Sömürgecilik, geri kalmış ülkelerdeki geleneksel kurumsal dengeleri bozdu. Arkasından bağımsızlık hareketleri ve kazanılan siyasal bağımsızlıklar, bu süreci daha da hızlandırdı. Yüzyıllar süren uzun istikrar dönemlerinden sonra birdenbire yıkılan ve yerlerine henüz yenileri konamayan kurumların yarattığı boşluk, bir istikrar gereksinmesi yarattı. Bunu biz, selde sürüklenen bir insanın tutunacak bir dal aramasına da benzetebiliriz. İşte kişisel iktidar ve birden putlaşan bir "tek şef" bu gereksinmenin yarattığı bir olgudur. Şef, kimliğini yitirmiş olan bir topluma, kendi kişiliğinde bir kimlik vererek önemli bir boşluğu doldurur. "Kültürel Etkenler" bölümünde inceleyeceğimiz siyasal toplumsallaşmaya da böylece yardımcı olur.

Niçin otoriter yönetim? Bu sorunun yanıtını daha önce vermiş olduğumuz için, iktisatçı W. W. Rostow'un bu konudaki görüşünü anımsatmakla yetineceğiz: "Geleneksel toplumdan ekonomik gelişmenin harekete geçmesi aşamasına geçilirken, ekonominin kendisi ve toplumsal değerler dengesi değişmekle birlikte, belirleyici etken genellikle siyasaldı. Siyasal düzeyde, merkezi ve etkili bir ulusal devletin kurulması, kalkınma öncesi aşamada belirleyici

bir rol oynadı; ve hemen her yerde, bu, ekonomik kalkınmanın harekete geçirilmesinde zorunlu bir koşul olarak ortaya çıktı." Bu sözlerle kastedilen siyasal rejimin otoriter nitelikte olduğuna kuşku yok.

Rostow'un görüşlerindeki gerçek payını kabul etmekle birlikte, geri kalmış ülkelerdeki siyasal kurumları bu geri kalmışlığın nedeninden çok sonucu saymak elbette ki daha doğru olacak. Ama buna dayanarak, özgürlükçü bir demokrasinin geri kalmış ülkeler için düşünülemeyeceği de söylenemez. Çünkü demokratik kurumlar, geri kalmışlığın kendine özgü toplumsal yapısı tarafından çarpıtılsa bile, gene de o yapıyı etkilemekten geri kalmazlar. Bu karşılıklı etkileşime dayalı olan süreç, o toplumların demokrasiyle yönetilebilmeleri için geçirilmesi zorunlu bir aşamayı oluşturur. Kendi kişiliğinin bilincine varan insan için özgürlük bir gereksinme olmakla birlikte, demokrasi de ancak yaşanarak öğrenilen bir yaşam biçimidir.

Türkiye'yi diğer geri kalmış ülkelerin büyük çoğunluğundan ayıran özellikler, demokrasinin zor da olsa oluşmasına ve gelişmesine olanak veriyor. Geri kalmış ülkelerin büyük çoğunluğu, uzun bir sömürge yaşamından geçtikleri için, devlet yönetme alışkanlığına ve görece güçlü orta sınıflara sahip değiller. Oysa Türk toplumu, yüzyıllar boyu süren büyük bir imparatorluğun yönetim deneyimine ve yönetici kadrolarına sahipti. Atatürk o gücü, çağdaş ve demokratik bir rejimin oluşumu yönünde değerlendirmesini bildi. Ama aynı olanağa, geri kalmış ülkelerin büyük çoğunluğunun sahip bulunmadığı açık.

İKİNCİ KISIM

Üstyapısal Etkenler

Kurumsal etkenlerle kültürel etkenleri ele alacağımız bu bölümde, bir yandan siyasal kurumların ve kültürün oluşumunda alt yapının rolüne değinirken, öte yandan da toplumsal kurumların ve kültürün alt yapı üzerindeki etkisine eğileceğiz.

1. Kurumsal Etkenler

Toplumsal kurumlar, belirli koşulların etkisi altında ve bir süreç sonucunda oluşurlar. Ama o koşullar değiştikten, hatta bazen tamamen ortadan kalktıktan sonra da varlıklarını sürdürmeleri olasıdır. Öte yandan, toplumsal kurumların kendilerini yaratan koşullar üzerinde doğrudan bir etkileri de söz konusudur. Önce genel olarak toplumsal kurum kavramı, sonra da kurumların siyasal yaşam üzerindeki etkileri üzerinde duracağız. Bu arada, en önemli siyasal kurumlar olarak iktidar ve devlet konularını ele alacağız.

a) Kurumların Oluşumu ve İşlevi

Toplumsal kurum kavramının çok çeşitli tanımları var. Bu tanımlamaların bazı temel öğelerini birleştirirsek, kurumu toplumun varlığını koruyabilmesi için meşru olanı ve olmayanı tanımlayan, zorlayıcılığı, tutarlılığı ve göreli bir sürekliliği bulunan kurallar ve ilişkiler bütünü olarak tanımlayabiliriz. Kurumlar, gelenek ve alışkanlıkların etkisiyle ya da yasayla oluşur.

Aile, din, eğitim, hukuk, siyaset ve ekonomi, hemen akla gelen önemli toplumsal kurumlardandır. Ama siyasal yaşamın kendisi de birçok kurumdan oluşur. Bu kurumlardan birisi olan devleti ise bazı siyasal bilimciler "kurumlar kurumu" olarak nitelendirirler.

Toplumsal kurumlar, insanların bir arada yaşamaya başlamaları ile birlikte ortaya çıktı. Belirli gereksinmeleri karşılamaya yönelik olan ilişkiler sıklıkla yinelendikçe, süreklilik ve tutarlılık kazanmaya, herkesi kendine uymaya zorlayan, inanç ve davranış kalıplarına dönüşmeye yüz tuttu. Kurumsal ilişkileri kişisel ilişkilerden ayıran temel öğe, birincinin göreli sürekliliği ve kendisine uyulması için var olan toplumsal ya da siyasal baskıdır.

Geçici ilişkilerle kurumsal ilişkiler arasındaki ikinci temel ayrım ise inançlarla ilgilidir. Örneğin siyasal iktidara "meşru" sayıldığı ölçüde boyun eğmek doğaldır. Oysa kurumlaşmamış, inanca dayanmayan bir boyun eğişte genellikle bir güçsüzlük, bir karşı koyamama durumu sözkonusudur. "İstikrar, süreklilik ve yapısal bir modele bağlılık ise meşruluk duygusu yaratır." Basit ilişkilerle kurumları birbirinden ayıran temel iki öğe de böylece birbirine bağlanmaktadır.

Nasıl ki basit bir ilişkiyi kurumsal ilişkiden ayırmak zorunlu ise, kurum kavramı ile örgüt kavramını da birbirinden ayırmak gerekir. Toplumsal yapılar ilişki sistemleridir ve bu sistemlerin ürünü olan ilişkilerle birlikte kurumları oluştururlar. Ama bazı kurumların bir de örgütleri

bulunur. Siyasal partiler, yasama ve yürütme organları, yerel yönetimler, baskı grupları hep bu tür kurumlardandır. Hemen belirtmek gerekir ki toplumbilimsel açıdan asıl önemli olan, çerçevesi yasalarla çizilmiş bulunan bu örgütler değil, o örgütlerin gerisindeki ilişkiler bütünüdür. Bunu, zarfın değil de içindeki mektubun önemli olmasına benzetebiliriz. Zarfın dış görünümü, içindeki şey hakkında her zaman doğru bir izlenim vermeyebilir.

Yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu topluluklarda yasal kurumlar doğmamış, toplumsal denetim ve uyum, övgü, yergi, ayıplama gibi yaptırımlarla sağlanabilmişti. Oysa teknolojik ve ekonomik gelişmenin ürünü olarak, çok daha büyük kalabalıkların bir arada yaşamaları zorunluluğu ortaya çıkınca, kişinin davranışlarına yön veren temel etki, her gün yüz yüze ilişki kurulan kişilerin düşünce ve davranışları olmaktan çıktı. Artık toplumun bir düzen içinde varlığını sürdürebilmesi için yasa gücü ile oluşturulan ya da güçlendirilen kurumlara gerek vardı. Devlet dediğimiz kurum, işte bu gereksinmenin sonucunda doğdu. Resmi olmayan denetim süreçlerinin yerini, fiziksel zor kullanma yetki ve gücüne sahip bir organlar toplamı aldı.

Çeşitli toplulukları ilgilendiren ortak sorunların varlığı durumunda, önce kent devletleri, daha sonra da büyük imparatorluklar aşamasına daha hızlı varılmıştır. Yaşamın, belirli bir su kaynağının ortak kullanımını gerektirdiği durumlar, bunun en güzel örneğini oluşturuyor. Tarihte Nil ve Dicle-Fırat vadilerinde, Meksika ve Peru'da, benzer gelişmelerin ortaya çıkmış oluşu bu nedene bağlanabilir.

Kurumların kendi aralarında belirli bir uyum içinde bulunmaları ve böylece toplumda istikrarın sağlanması, ilişkilerin yüz yüze olduğu geleneksel toplumlarda adeta kendiliğinden oluyordu. Oysa kurumların birbirinden çok farklılaştığı çağdaş toplumlarda istikrarın sağlanması önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Bu gibi toplumlarda istik-

rar, kurumlar arasındaki çok duyarlı bir dengeye dayandığı için, toplumsal yapıdaki değişmeyi hızlandıran hızlı teknolojik gelişmelerde, istikrarı korumak çok zorlaşmaktadır.

Tanımlarından da anlaşılacağı gibi, kurumlar toplumu biçimlendirir, toplumsal düzenin sürmesi için uyulması gerekli kuralları ve ilişki kalıplarını ortaya koyarlar. Ama hemen hiçbir zaman, mutlak bir uyum aranmaz. Her toplumda, derecesi azalan ya da çoğalan bir hoşgörü bulunur. Ancak o hoşgörünün sınırları aşıldıktan sonradır ki resmi ya da resmi olmayan yaptırımlar harekete geçer.

Siyasal iktidarların etkisinin azaldığı dönemlerde, resmi yaptırımlar da giderek güçsüzleşir, yozlaşır. Bu genellikle hızlı toplumsal değişme dönemlerinde görülen bir durumdur. Toplumsal güç dengesi hızla değiştiği için, siyasal istikrarı sağlamak zorlaşır ve bir otorite boşluğu görülür. Aynı dönemler, resmi olmayan kınama, ayıplama gibi yaptırım mekanizmalarının da genellikle etkisini yitirdiği dönemlerdir. Çünkü hızlı yapısal değişim, toplumdaki inanç sistemlerini de etkiler. Doğru ve yanlış ayrımı, eskisi kadar katı ve net olmaktan çıkar. Bunalım dönemlerinde kurumsal etkiler azalıp, toplumsal baskının yerini "başının çaresine bakma" eğilimleri almaya başlar.

Toplumsal kurumlarla kişinin içinde bulunduğu koşullar çatışınca, o kurumların içerdiği kurallara saygısızlık olasılığı ortaya çıkar. Örneğin evlilik, özellikle geleneksel toplumlarda güçlü bir kurumdur. İki gencin evlenmeden cinsel ilişkide bulunmaları ve birlikte yaşamaları hoşgörülmez. Böyle bir duruma karşı çok ağır yaptırımlar öngörülmüştür. Ama başlık olayı ya da benzer toplumsal-ekonomik yükler, olanaksızlıklar içindeki kişiyi kural dışı davranışlara itebilmektedir. Bu kişisel durumlar yaygınlaştıkça da "kız kaçırma"nın kendisi kurumlaşmaktadır. Genelleşmediği ve kurumlaşmadığı sürece, bu tür olaylar, toplumbilimciler için bir "sapma"dır.

Kurumlarla çatışmanın bir başka yolu da "kaçış" olabilir. Toplumsal kurumların temsil ettiği değer sistemi ile bağdaşmayan bir insanın çiftlik evinde "inzivaya çekilmesi" kaçış olduğu gibi, "hippiler"in toplumdan uzaklaşarak, kendi aralarında belirli bir yaşam biçimi sürdürmeye çalışmaları da bir çeşit kaçıştır. Ama toplumsal kurumlara uymayı reddeden kişi, onlardan kaçmak yerine, başka kurumları topluma kabul ettirmeye de çalışabilir. Kendi değer sistemlerini ve o değer sistemlerine dayalı kurumları zorla kabul ettirerek toplumu değiştirmeye çalışmayı "isyan" olarak nitelendirebiliriz.

Durkheim, bireylerin hangi kuruma ve kurala uyacaklarını şaşırdıkları ve bu nedenle toplumsal bütünleşmenin çok zorlaştığı durumları "anomi" olarak nitelendiriyor. Toplumdaki hızlı bir zenginleşmeden de kaynaklansa, her toplumsal bunalım bir anomi tehlikesini de beraberinde taşır. *İntihar* adlı yapıtında Durkheim bu görüşünü şöyle açıklıyor:

"Yaşam koşulları değişince, gereksinmelerin ona göre ayarlandığı derecelendirme de aynı kalmaz. (...) Değerler sistemi altüst olmuştur; ama öte yandan, yeni bir değerler sistemi de onun yerini alamaz. İnsanların ve eşyaların kamusal bilinç tarafından yeniden sınıflandırılması için zaman ister. Böylece serbest bırakılmış olan toplumsal güçler yeniden bir dengeye ulaşmadıkça, karşılıklı değerleri belirlenmiş olur ve sonuçta da, bir zaman için her türlü düzenleme etkisiz kalır. Ne olanaklıdır ne olanaksız, ne doğrudur ne yanlış, meşru istek ve umutlar nelerdir, ölçüyü sınırı aşanlar hangileridir, bilinemez."

Durkheim, intiharlarla anomi arasındaki yakın bağlantıyı ortaya koydu. Geleneksel toplumun istikrarına karşılık, sanayi toplumunun, kentsel toplumun anomi yarattığını belirtti.

Geleneksel toplumdaki ailenin işlevini, kentsel yaşam-

da küçük gruplar üstleniyor. Geleneksel toplumdaki ailenin yapısal istikrar ve tekdüzeliğine karşılık, çağdaş toplumdaki küçük gruplar birbirlerinden çok farklı alt değer sistemleri üretebiliyorlar. Böylece toplumun yasal kurumları ve o kurumların dayandığı değerler sistemi ile içinde yer alınan grubun değerleri arasındaki farklılık, bir çatışmayı çoğunlukla kaçınılmaz kılıyor. İşte kitle haberleşme araçlarının çağdaş toplumdaki bir önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Toplumsal bütünlüğü değişime engel olmadan koruyabilmek, kitle haberleşme araçlarının ortak değer yargıları ve onlara dayalı kurumlarla ilgili tutumuna büyük ölçüde bağlı olmaktadır.

b) Kurumsal Değişme ve Siyasal Kurumların Göreli Bağımsızlığı

Her kurumun, toplumsal yaşamın sürebilmesi için bir görevi, bir işlevi bulunduğunu öne süremeyiz. Her kurum bir gereksinmeye yanıt olarak doğar. Ama aynı kurum, toplumun tümü için işlevsel olmayabilir. Hatta zararlı olabilir. Belirli bir düzey ve belirli bir toplumsal ortamda işlevsel olan bir kurum, farklı bir düzey ve farklı bir toplumsal ortamda, toplumsal yaşamın tümü için engelleyici bir etki yapabilir.

Örneğin din, toplumlarda genellikle bütünleştirici bir rol oynar. Ama aynı toplumda şu ya da bu nedenle iki farklı inanç, iki farklı din ya da mezhep yan yana bulunmaya başlayınca durum değişir. Belli bir ortamda, farklı inançlar toplumsal çözülmeye katkıda bulunmaya başlayabilir. Kendi toplumumuzdan İrlanda'ya kadar, bunun çok sayıda kanıtını görüyoruz. Tarih ise daha çarpıcı örneklerle dolu.

İşlevini yitirdiği halde varlığını sürdüren kurumlar bulunabilir. Ama toplumsal yaşam için engel durumuna gelmiş kurumların varlıklarını sürdürebilmeleri zordur. Böyle bir durum, kurumsal değişmeyi zorunlu kılan bir gerilim

yaratır. Örneğin bürokrasi, belirli bir düzeye ulaşmış bulunan toplumlarda işlerin yürüyebilmesi için zorunlu bir kurumdur. Ama işleri kolaylaştıracağı yerde zorlaştıran, ağırlaştıran bir hantallığa ulaştığı zaman gerilim başlar. Onu yaratan gereksinme ortadan kalkmadığı için kendi de ortadan kalkmaz, ama yapısal bir değişiklik geçirmesi, er ya da geç kaçınılmaz olur.

Kurumların, kendilerini yaratan koşulların değişmesinden sonra da varlıklarını sürdürebilmeleri, oldukça yaygın rastlanan bir olaydır. Toplumlarda her zaman, çağdaş gereksinmelere yanıt veren kurumlarla işlevlerini yitirdikleri halde varlıklarını sürdürebilen kurumlara yan yana rastlanır. İkincilerin ağırlığının artması oranında, sağlıksız bir toplumsal yapıdan söz etmek doğru olur. Bu sağlıksız yapı, siyasal çatışmayı sertleştiren bir etkendir.

Kurumların, varlık nedenleri ortadan kalktıktan sonra da yaşayabilmelerinin iki temel nedeni gözlenebilir. Birinci neden doğrudan o kurumun fizik varlığıyla ilgilidir. Varlığı o kuruma bağlı olan bir örgüt ve toplumsal yeri o örgüte bağlı olan insanlar söz konusudur. Her şeyden önce örgüt, kurumun sürmesi için direnecektir. Gerekirse kuruma yeni bir işlev yaratmaya çalışacaktır. Ama binalar, eşyalar ve insanlardan oluşan fiziksel varlık, işlevini yitiren bir kurumun yaşamını sürdürebilmesi için yetmez. O kurumun varlığına insanların alışmış olmaları ve daha da önemlisi, o kurumun yaşamasından rahatsız olmamaları gerekir. Başta İngiltere olmak üzere, Batı Avrupa'daki krallıklar varlıklarını böyle sürdürebilmişlerdir.

Eski kurumlar, kendilerini yaratan koşulların ortadan kalkmasından sonra da, toplumda önemli bir tepki doğurmuyorlarsa, yeni toplumsal güçlerin gelişmesini ve toplumsal işlevlerin yerine gelmesini engellemiyorlar demektir. Bu durumda, belirli bir yapısal değişme geçirerek ve önemleri azalarak yaşayabilirler. Hatta toplumsal geçiş dö-

nemlerinin daha az sarsıntılı olmasına, siyasal gerginliğin azalmasına katkıda bulunabilirler. (Gerileyen toplumsal güçleri, hiç değilse duygusal olarak rahatlatabilen İngiliz Krallığı gibi.) Oysa değişen koşullara uymamakta, yeni gereksinmelere yanıt vermemekte, tersine onlarla çatışmakta direnen kurumlar, siyasal çatışmayı sivrileştirirler. Sağlamaya çalıştıkları toplumsal hareketsizlik ile, aslında gelecek devrimci patlamalara ortam hazırlarlar.

Siyasal kurumların değişimi ve evrimi konusunda, birbirine taban tabana zıt iki görüş var. Birinci görüşü paylaşanlar, siyasal kurumların ekonomik yapıya bağlı olarak değişime uğradığını savunuyorlar. (Marksistlerin önceliği üretim biçimine, Marksist olmayanların ise üretim düzeyine verdiklerini daha önce görmüştük.) İkinci görüş sahipleri ise siyasal kurumların önceliğine ya da bağımsızlığına inanıyorlar.

Marx'ın siyasal kurumların değişimiyle ilgili kuramı açık. Bu kurama göre toplumsal evrimde itici güç ya da belirleyici öğe, üretim teknikleridir. Üretim teknikleri üretim biçimini, yani üretimle ilgili kurumları ve özellikle mülkiyeti belirler. Üretim biçimi ise, siyasetin de içinde bulunduğu, bir dizi kurumu kendi gereklerine uygun olarak biçimlendirir. Marx'a göre belirli üretici güçler belirli bir üretim biçimini, üretim biçimi belirli bir sınıfsal yapıyı, toplumsal sınıflar arasındaki güç dengesi de belirli siyasal kurumları yaratıyor demektir. Gerçi siyasal kurumlar da, bir kez oluştuktan sonra, altyapı üzerinde etki yapabilirler. Ama bu, siyasal kurumların o alt yapı tarafından belirlendiği gerçeğini değiştirmez.

Marksizmde siyasal kurumların sınıf çatışmaları sonucunda ve çatışmadaki güç dengelerine, daha doğrusu egemen sınıfın gereksinmelerine göre oluştuğu görüşü vardır. Ekonomik etkenler içinde üretim düzeyine, yani "ekonomik gelişmişlik düzeyi"ne öncelik verenler için ise, siyasal

kurumlar bu ekonomik düzeyin gereklerine göre biçimlenir.

Siyasal kurumların toplumsal (sınıfsal) - ekonomik yapı tarafından belirlendiği görüşünü paylaşanlar, özellikle Batılı toplumların evrimlerinden esinlenmişlerdir. Bu, toplumların daha çok kendi iç dinamikleriyle değişime uğradıkları dönemler için geçerli bir gözlemdir. Oysa toplumlararası ilişkiler arttıkça, toplumsal-ekonomik gelişmede geri kalmış olanlar, gelişmiş olanlardan giderek daha fazla etkilenmeye başlamışlardır. Geri kalmışlık kısır döngüsünün kırılmasında ya da gelişmişlere yetişme çabalarının hız kazanabilmesinde, siyasal kurum ve süreçlerin bir hareket noktası oluşturabileceği inancı doğmuştur.

Leninist Rus Devrimi, Kemalist Türk Devrimi ve Maoist Çin Devrimi, hep siyasal kurumlardan işe başlayarak alt yapıdaki değişimleri hızlandıran süreçlerdi. Marx sosyalist devrimi, yarı-feodal bir tarım ülkesi için değil, Batı'nın sanayileşmiş kapitalist ülkeleri için öngörmüştü. Oysa Lenin, o alt yapının zorunlu kılmadığı üst yapı kurumlarını oluşturarak, alt yapıyı hızlı bir biçimde değiştiren süreci başlattı. Batı'da çoğulcu demokrasiyi yaratan koşullar 1920'lerin Türkiyesinde yoktu. Altyapıda o koşulların oluşmasını beklemek, belki de demokrasiyi ve çağdaşlaşmayı bir yüzyıl daha ertelemek demek olacaktı. Mustafa Kemal, siyasal kurumlardan başlayarak, önce üst yapıyı çağın gereklerine göre düzenleyici atılımları gerçekleştirdi. O değişiklik de toplumsal-ekonomik yapıdaki değişmeleri peşinden sürükledi. Bu söylenenlerin benzerleri, Mao'nun 1949'da siyasal iktidarı ele geçirmesiyle başlamış sayılan Çin Devrimi için de tekrarlanabilir.

Roger-Gerard Schwartzenberg, gelişmiş ülkelerle onlara yetişmeye çalışan geri kalmış ülkelerin izledikleri yollar arasındaki farkı şöyle açıklıyor: "Bugün, toplumsal-ekonomik gerekirciliğe egemen olmayı amaçlayan bu siyasal ira-

decilik, ülkelerini geri kalmışlıktan koparmak isteyen siyasal yöneticilerin bulunduğu Üçüncü Dünya toplumlarının çoğunda belirgindir. Avrupa'nın ondokuzuncu yüzyıldaki evriminde, devlet oyuncudan çok seyirciydi. Burada, tersine, herşey devletten hareketle, modernci seçkinlerden oluşan hükümetlerden hareketle başlıyor. Bu seçkinler geleneksel toplumdan açık bir biçimde ilerdedirler ve tüm ülkeyi geliştirme amacına yönelmişlerdir. Çağdaşlaşmaya yönelmiş bu harekete getirici toplumsal tabakanın oynadığı rol, siyasal etkenin kesin önemini aydınlatmaktadır."

Leninist Rus Devrimi kadar Sovyetler Birliği'nin bugünkü durumunun da siyasal kurumların göreli bağımsızlığını gösterdiği kanısındayız. Sanayileşmiş, oldukça ileri bir teknolojiye sahip bulunan bu ülkenin bugün ulaşmış olduğu üretim düzeyinin bir "tüketim toplumu"na olanak vermesi gerekirdi. Bunun siyasal yansıması da özgürlüklerin genişlemesi olmalıydı. Bu yöndeki bir gelişmenin çok ağır olduğu ne kadar açıksa, gelişmeyi geciktiren temel etkeni, başlangıçta "geçici" olması öngörülen siyasal iktidar biçiminin, yani siyasal kurumların oluşturduğu da o ölçüde söylenebilir.

Eski Yunan düşünürlerinden başlayıp İbni Haldun'la süren ve Vico'ya, Montesquieu'ye kadar uzanan, siyasal kurumların ve dolayısıyla rejimlerin göreli özerkliğine dayalı bir görüşün varlığını biliyoruz. Bu görüş sahiplerinin kimisine göre devresel, kimisine göre de helezonsal bir gelişimle bir rejimden ötekine geçilip durulur. Tek kişinin yönetimi bozulunca bir azınlığın yönetimine, azınlığın yönetiminin bozulmasıyla çoğunluğun yönetime, çoğunluğun yönetiminin bozulmasıyla da yeniden tek kişinin yönetimine geçildiğini savunanlara artık pek rastlanmıyor. Ya da toplumsal-ekonomik yapıdan bağımsız olarak siyasal rejimlerin doğup, gelişip ve öldüklerini söyleyenler artık çok az. Ama bu düşünce çizgisi, Raymond Aron'da çağdaş bir ifadeye

kavuşabilmiştir:

"Siyasal olayların, ekonomik gelişme aşamaları tarafından tek yönlü belirlendiği kanıtlanmamıştır: Zenginlik siyasal demokrasinin gelişmesine yetmemektedir. Eskilerin inandığı gibi, belki de siyasal olayların kendilerine özgü bir ritmleri vardır. Belki de zorbalığa dayalı rejimler yıpranarak, demokrasiler de bozularak sona eriyorlardır. Ekonomik hareketlerle yönlendirilmek yerine, siyasal rejimlerin bir biçimden ötekine salınması, göreli bağımsızlığa sahip bir değişken oluşturabilir."

c) Siyasal Kurum Olarak Devlet ve İktidar

Uzun süre birçok siyaset bilimci tarafından siyaset biliminin konusu olarak kabul edilen devleti bir kurum olarak ayrıca incelemekte yarar var. Devlet kimine göre "en büyük kurum", kimine göre de bir "kurumlar kurumu"dur. Devlet, dışa ve içe karşı toplum adına hareket edebilen, bu amaçla güç kullanabilen, toprağı ve insanıyla birlikte tüm bir ülkeyi temsil eden, onun simgesi olan bir kurumdur.

Devletin oluşumuyla ilgili bir görüş birliğinin bulunduğu söylenemez. Devletin varoluş nedeniyle ilgili olarak bir görüş birliği olmadığı gibi, devletin insanlık tarihinin hangi aşamasında ortaya çıktığı konusunda da bir görüş birliği yoktur. İnsanların toplum halinde yaşamaya başlamalarıyla, yani aralarında belirli bir işbölümünün varolmasıyla birlikte devletin ortaya çıktığını söylemek, devlet kavramını çok geniş yorumlamak olur. Giderek ağır basan görüşe göre, devlet ancak "ulusal toplum" aşamasından sonra ortaya çıkan bir kurumdur. Ulusal toplumlar, Avrupa'da feodalitenin yıkılmasından sonra doğduklarına göre, devletin doğması da ancak on altıncı ve on yedinci yüzyıllardan başlayarak sözkonusu olacak demektir.

Devleti, bireysel nitelikteki siyasal iktidarın yetersiz duruma gelmesi ve kurumsallaşmaya başlamasıyla birlikte

oluşan bir kurum olarak değerlendirenler de var. Siyasal iktidarın kişisel nitelikte oluşu, iktidara kimin hangi koşullara göre geleceğinin ve hangi çerçevede iktidar gücünü kullanacağının kurallara bağlanmamış olması anlamına gelir. Bu anlamda bir kurumsallaşmaya, yani olağandışı niteliklere sahip kişilere bağlı bulunmayan siyasal iktidar olgusuna ise, Eski Yunan'dan ve Roma' dan beri rastlıyoruz.

Ulusal devletler, Batı'da kapalı tarım ekonomileri demek olan feodal yapıların yıkılmasıyla oluştular. Ticaretin gelişmesi ve pazar için üretimin başlaması gibi olgular, feodal beyliklerin çerçevesini aşan, daha geniş toplumsal sınırları zorunlu kılıyordu. Bir beylikten ötekine ve feodal beyin kişiliğine göre değişmeyen kurallar ve uygulamalar gerekiyordu. Ulusal diller, ulusal kültürler ve toprak bütünlüğü, bu süreç içinde oluştu. Ulusal sınırlar ortaya çıktı. Kilise de ulusal bir nitelik kazanmaya ve Papalığın etkisi azalmaya yüztuttu. İktidarın kaynağının tanrısal değil toplumsal olduğu anlayışı doğdu.

Ulusal egemenlik kavramı ile çağdaş devlet arasında bir bağlantı bulunduğu açık. Egemenliğin kaynağının toplumsal olmadığı durumlarda, tanrısal kökenli bir egemenlik anlayışıyla karşı karşıyayız demektir. Egemenliğin kaynağı Tanrı olunca, siyasal iktidarın oluşumu ve denetimiyle ilgili konular toplumun yetkisi dışında kalır. İktidarını Tanrı'dan alan hükümdar, ancak Tanrı'ya karşı sorumlu olur. İşte bu nedenden dolayıdır ki "ulusal egemenlik" kavramıyla birlikte iktidar toplumsallaşmaya ve çağdaş anlamda devlet doğmaya başlamıştır.

Devleti oluşturan temel öğelerin ülke, ulus, iktidar ve egemenlik olduğu söylenebilir. Devletin işlevleri konusunda ise bir ayrım yapmak gerekiyor. Ülkenin ve üzerinde yaşayan insanların dıştan gelecek tehlikelere karşı korunması, içte güvenliğin ve adaletin sağlanması, toplumun yönetilmesi gibi konuların devletin temel görevlerini oluştur-

duğunu hemen herkes kabul ediyor. Ama devletin yerine getirmesi gereken "kamu hizmetleri" konusunda önemli görüş ayrılıkları var.

Adam Smith'ten bu yana somutlaşan liberal görüşe göre, devlet yalnızca karlı olmadığı için özel kesimin ilgilenmediği alt yapı hizmetlerini yerine getirmekle yetinmelidir. "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganında özeltlenebilen bu görüş, devletin olabildiğince az şeye karışmasını öngörür. Burada hukuksal açıdan sözkonusu olan, bireyi siyasal iktidara karşı, daha doğrusu siyasal iktidarın kötüye kullanılmasına karşı korumaktır. "Hukuk devleti" anlayışı, bir anlamda bu yoldaki çabaların bir ürünü sayılabilir.

Sosyalizmin katkılarıyla oluşan "sosyal devlet" anlayışı ise, liberalizmin getirdiği özgürlüklere ek olarak, toplumsal haklar kavramını getirdi. Artık söz konusu olan, devletin karışmaması değil, tersine etkin bir tutumla kamu hizmetlerinin sınırını genişletmektir. Devletin, düşük gelirli toplum kesimlerine bazı hizmetleri parasız ya da çok ucuza götürmesi istenmektedir. Böylece, eğitim ve sağlık hizmetlerinden başlayıp çeşitli toplumsal güvenlik kurumlarına kadar uzanan bir dizi konu, devletin görevleri arasına girmiştir.

Devletin olmadığı çağdaş bir toplum yok. Ama faşizm dışında, devleti yücelten, hatta kutsallaştıran çağdaş bir ideolojiye rastlamıyoruz. Anarşistler, devleti, mutlaka yıkılması gereken, kötülüklerin kaynağı bir kurum olarak görüyorlar. Marksizm ise temel erek olarak devletin yok olmasını alıyor. Ancak devlet bir baskı gücü olarak yok olduğu zaman, gerçek özgürlüğe ve demokrasiye ulaşılabileceğini savunuyor. Daha önce de değindiğimiz gibi, liberalizm, devletin olabildiğince az şeye karışmasından ve doğal dengeleri bozmamasından yana. Liberaller, devlet müdahalelerine hemen hiçbir zaman olumlu gözle bakmıyorlar.

Demokratik solcular ve sosyal demokratlar için devlet, toplumsal adaletsizliklerin giderilmesinde kullanılabilecek en önemli araç. Ama onlar da güçlü bir merkezi devlete karşılar. Devletin yetki ve olanaklarının paylaşılmasını, yerinden yönetimi, çalışanların ve giderek tüm toplum kesimlerinin, kendilerini yakından ilgilendiren sorunlarda, karar alma süreçlerine katılmasını öngörüyorlar.

Yukarıda, devleti oluşturan temel öğeleri sayarken, iktidara da yer vermiştik. Öyleyse "siyasal iktidar"ın bulunmadığı bir devlet düşünülemez. Buna karşılık, siyasal iktidar kavramına ve kurumuna, yalnız devlet çerçevesinde rastlanmaz. Çağdaş anlamda devlet olarak nitelendiremeyeceğimiz toplum ve topluluklarda da bir iktidar olgusu vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, siyaset bilimini, siyasal iktidar konusunu inceleyen bilim olarak kabul edenlerin sayısı oldukça yüksektir. Bu nedenle, siyasal iktidar kavramına da bir kurum olarak ayrıca değinmek zorundayız.

İktidar, geniş anlamıyla, kendi iradesini egemen kılabilme, başkalarının davranışlarını denetleyebilme, bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya zorlayabilme gücü olarak tanımlanabilir. Örneğin Max Weber'e göre iktidar "toplumsal ilişkiler çerçevesinde bir iradenin, ona karşı gelinmesi durumunda bile yürütülebilmesi olanağıdır." Başka bir deyişle, iktidar başkalarını yönetme gücüdür.

Bu geniş tanımdan hareket edersek, birinin buyruk verip bir başkasının da ona boyun eğdiği her durumda iktidarın varlığından, buyruk veren kişinin ötekisi üzerinde bir iktidarının bulunduğundan sözedebiliriz. Baba çocukları üzerinde, komutan erleri üzerinde, müdür kendi bölümündeki görevliler üzerinde, çalıştırıcı futbolcular üzerinde bir iktidara sahiptir. Hatta en basitinden bir kız-erkek arkadaşlığında bile, bu türden bir ilişkiye rastlanabilir.

Siyaset bilimi açısından asıl önem taşıyan iktidar türü,

"siyasal iktidar"dır. Parsons iktidarı şöyle tanımlıyor: "İktidar, belli bir topluluğun üyelerinin ortak çıkarları açısından taşıdığı önem nedeniyle meşru sayılan bazı yükümlülüklerin yerine getirilmesine yönelik bir genel yetkinin uygulamaya konulmasıdır." Eğer sözkonusu olan, toplumun bir kesimi değil de tümüyse, siyasal iktidar kavramıyla karşı karşıya geliriz. Siyasal iktidar, en genel, en kapsamlı, en üstün, toplumu oluşturan bireyler üzerinde zor kullanma tekeline sahip bulunan bir iktidar biçimidir.

Siyasal iktidar en genel iktidardır, çünkü toplumun sadece bir kesimi üzerinde değil tümü üzerinde geçerlidir. En kapsamlı iktidardır, çünkü yetki alanı çok geniştir ve hemen toplumu ilgilendiren tüm ortak konulara kadar uzanır. En üstün iktidardır, çünkü toplum içinde geçerli olan tüm diğer iktidarlara da etki etme, sınırlar koyma ve denetleme olanaklarına sahiptir. Nihayet siyasal iktidar, kararlarını yürütebilmek için gerektiğinde zor kullanma yetkisine meşru olarak sahip bulunan tek iktidar türüdür. Toplumda sözkonusu olabilecek diğer iktidarlar, ancak siyasal iktidarın kendilerine tanıdığı sınırlar içinde yaptırım uygulayabilirler. Siyasal iktidarın zor kullanabilme tekeline sahip bulunmasının nedeni, toplumsal yaşamın sürebilmesinin sağlanmasıdır. Eğer bir toplumda, siyasal iktidarın yanısıra başka iktidar odakları da zor kullanma gücüne sahipseler, o toplumun çok ciddi bir bunalımla karşı karşıya bulunduğunu söyleyebiliriz. Ama böyle bir durum sürekli olamaz. Ya sonunda toplum kendi içinde parçalanıp ayrı ayrı siyasal iktidarlar ve onlara ait egemenlik bölgeleri doğar, ya da sözkonusu güçlerden birisi, kendi üstünlüğünü diğerlerine kabul ettirip, kendisi siyasal iktidar olur ve diğerlerinin elindeki zor kullanma gücünü alır. (Siyasal iktidarın kendisinin diğer güç odaklarını ortadan kaldırması da bu ikinci olasılığa girer ki, "12 Eylül" olayı bu konuda canlı bir örnek oluşturuyor.)

Elbette ki siyasal iktidara boyun eğilmesinin tek nedeni, onun sahip olduğu zor kullanma gücü değildir. Bir siyasal iktidar, toplumdaki yaygın inanç ve değer sistemlerine ne ölçüde uygunsa, o ölçüde meşru sayılır ve buyruklarına uyulması doğal hale gelir. Toplumun önemli bir kesimince meşru sayılmadığı ölçüde, siyasal iktidar, varlığını koruyabilmek için zora ve baskıya başvurmak zorunda kalır. Sık sık zora başvuran bir siyasal iktidar ya toplumun genelinde meşruluk kazanamamış veya kazandığı meşruluğu yitirmeye başlamış demektir. Münci Kapani, "İktidar = Kuvvet + Rıza" formülünü önerdikten sonra, J. J. Rousseau'nun şu tümcesini anımsatıyor: "Eğer gücü hak, boyun eğmeyi de görev haline getirmeyi bilmiyorsa, toplumda en güçlü olan bile sürekli olarak üstünlük sağlayabilmek için yeter derecede güçlü değildir."

Siyasal iktidarın kaynaklarını araştırdığımızda, Max Weber'in "otorite türleri" ile ilgili ünlü sınıflandırmasından hareket etmekte yarar var. Çünkü siyasal iktidarın temel öğelerinden birisini, "buyurma gücü" olarak kısaca tanımlayabileceğimiz "otorite" olgusu oluşturur.

Weber otorite türlerini üçe ayırıyor: Geleneksel otorite, karizmatik otorite ve hukuksal otorite. Geleneksel otorite, geleneklerin büyük saygı gördüğü, toplumsal düzenin ağır değiştiği (durağan) toplumlarda ve kurumlarda görülür. Ataerkil aile, feodal toplum gibi. Bu gibi ortamlarda, iktidarın kaynağı gelenekler ve yerleşik inançlardır.

Karizmatik otorite, önderin olağanüstü gibi görünen niteliklerinden doğar. İktidarın kaynağı, bizzat kişinin doğuştan sahip olduğuna inanılan özellikleridir. Büyük bir kahraman ya da çok zor koşullar içinde toplumu çıkış yoluna sokabilmiş olan bir önderin iktidarının kökeninde, işte bu karizmatik otorite bulunur. Çok zaman mantıkla araştırılmadan, onun olağanüstü niteliklere sahip olduğuna inanılır. Atatürk, Napolyon, Churchill, De Gaulle, Lenin,

Mao, Castro veya Humeyni gibi.

Hukuksal ya da demokratik otorite ise, ne geleneklerden ne de olağanüstü kişisel niteliklerden kaynaklanır. Bu tür otorite sözkonusu olduğunda, iktidarın kaynağını akıl ve kurallar oluşturur. Kişiler belirli kurallara göre iktidara gelir, belirli sınırlar içinde yetkilerini kullanır ve belirli kurallara göre iktidardan uzaklaşırlar. Bu hukuksal kökenli bir otorite ve kaynağını hukuktan alan bir siyasal iktidar türüdür.

İktidarın bu üç kaynağının, ayrı zamanlarda ve ayrı toplumlarda bulunduğunu sanmak yanıltıcı olur. Örneğin siyasal iktidarın kaynağını yazılı hukuk kurallarının oluşturduğu bir toplumda bile, karizmatik ya da geleneksel otorite kaynaklarına da aynı zamanda ve bazen iç içe rastlanabilir.

Siyasal iktidarın bu üç "meşru" kaynağına, genellikle meşru sayılmayan bir başkasını ekleyebiliriz: Kaba güce ve baskıya dayalı otorite. Köklü siyasal rejim değişikliklerinin en azından başlangıç dönemlerinde, siyasal iktidarların ana kaynağını bu tür bir otorite oluşturur. Zamanla, daha önce sözünü ettiğimiz otorite türlerinden bir ya da birkaçı devreye girer.

Konuyu kapatmadan önce, siyasal iktidar ile devlet arasındaki bağlantıya da kısaca değinmek gerekiyor. Birçok siyaset bilimci, devleti siyasal iktidarın kurumlaşma aşaması olarak görüyor. İnsanların avcılık ve toplayıcılıkla yaşadıkları ilkel toplumlarda siyasal iktidarın belirsiz olduğu, köleci ve feodal toplumlardan imparatorluklara kadar birçok toplumda kişisel siyasal iktidar olgusuna rastlandığı vurgulanıyor. Çağdaş toplumlarda ise siyasal iktidarın örgütlü, kurumsal bir yapıya kavuştuğu, böylece de devletin doğduğu söyleniyor.

Bu görüş, siyasal iktidarın evrim çizgisini göstermesi açısından, yararlı ve ilginç olabilir. Ama devlet ile siyasal

iktidarı özdeş saymanın yanıltıcı olacağı kanısındayız. Örgütlü ve kurumsallaşmış da olsa, siyasal iktidar, devletin öğelerinden sadece birisidir. Devlet kurumunu oluşturan diğer iki öğe ise toplum ve ülkedir.

Toplumsal güçler siyasal iktidarı ele geçirmek ya da etkilemek için sürekli bir uğraş verirler. Zaten siyasal çatışmanın temelindeki neden de budur. Siyasal iktidarı ele geçiren güçler, devleti kendi çıkarları ve dünya görüşleri yönünden değiştirmek olanağını da büyük ölçüde ele geçirmiş olurlar.

2. Kültürel Etkenler

Ekonomik etkenler gibi, kültürel etkenler de güncel siyasal tartışmalar içerisinde bir siyasal tercih sorunuymuş görünümüne bürünebiliyor. Sağcılar genellikle kültürel etkenlerin ağırlığını abartmak, solcular ise küçümsemek eğilimindedirler. Oysa kültür, toplumların geçmişleri ile gelecekleri arasındaki vazgeçilmesi olanaksız bir köprüdür. Bu niteliğiyle, siyasal düşünce ve davranışlara olduğu gibi, siyasal kurumlara da belirli ölçüler içinde etki eder, oluşumlarına katkıda bulunur. Bu etki, kültürün içinde önemli bir yer tutan inançlar ve ideolojiler için geçerli olduğu gibi, kültürel bütünler ve uygarlıklar için de geçerlidir.

Kültürel etkenleri incelerken önce kültür, uygarlık, evrensel-kültür ve alt-kültür gibi kavramlar arasındaki ayrımı görmek gerekir. Siyasal tartışma ve çatışmalarda önemli bir yer tutan ideoloji olgusu da bu ilk aşamada üzerinde durulacak konular arasında yer alıyor. İkinci aşamada, siyasal değer sistemlerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan siyasal toplumsallaşma sürecini ve daha sonra da kültürel etkenlerin kendi başlarına ya da bir bütün olarak siyasal yaşamdaki yansımasını inceleyeceğiz.

a) Kültür ve İdeoloji

İnsan, içinde yetiştiği çevrenin bir ürünüdür. Benzer koşulları paylaşanlar benzer biçimde düşünürler. Durkheim'den hareket ederek, kültürü bir duyuş, düşünüş ve davranış birliği olarak tanımlayabiliriz. Duyuş, düşünüş ve davranış birliği ya da benzerliği ise, bir ulusun, bir toplumun, öbür toplumlardan değişik olan tarihsel ve güncel koşullarının etkisiyle oluşur.

Bu anlamda kültür ulusal bir nitelik taşımaktadır. Ama özellikleri çok başka olan toplumların bile, birbirlerine benzeyen bazı koşullara sahip olması ve çağdaş dünyada bu benzer koşulların hızla artması, kültürün evrensel yanını ortaya çıkarır. İnsanın insan olarak ortak yanı, evrensel kültürü yaratan temel öğedir. İnsan, ancak ulusal özelliklerini koruduğu oranda, çağdaş uygarlığa, evrensel kültür değerlerinin oluşmasına ve zenginleşmesine katkıda bulunabilir. Kendi ulusal özelliklerini yitirmiş olan bir toplumun, evrensel kültür değerlerine katacak bir şeyi kalmamış demektir.

Uygarlık, kültürden daha geniş, evrensel kültürden ise daha dar bir kavramdır; benzer kültürlerin ortak yanlarını ve teknolojik düzeydeki birlik ya da bütünlüğü içerir.

Alt-kültür, siyaset sosyolojisi açısından önemini giderek artıran bir kavram oluşturuyor. Aynı toplum içinde yaşayan, ama yaşam koşulları birbirinden farklı olan toplumsal kesimler vardır. Alt-kültürler, işte bu ikinci derecedeki farklılıkların ürünüdür. Çağdaş dünyada, artık sadece toplumsal sınıfların ya da coğrafi bölgelerin değil, örneğin belirli koşullarda üniversite öğrencilerinin de bir alt-kültür geliştirdiklerini toplumbilimcilerin çoğu kabul ediyor.

Toplumun temel değer sistemlerini paylaşan, ancak ikinci dereceden bazı duyuş, düşünüş ve davranış farklılıkları üzerine kurulu olan alt-kültürü "karşı-kültür"den ayırmak gerekir. Karşı-kültür kavramında, ana kültürün temel

değerlerini reddetme ve o değerlerin yerine başkalarını koyma isteği söz konusudur. Kırsal kesimlerin ya da coğrafi bölgelerin alt-kültürü ulusal kültürle çelişmez, çünkü onun bir parçasıdır. Oysa Hippilerinki bir karşı-kültürdür, çünkü ulusal kültüre ya da Batı uygarlığına bir seçenek oluşturmak savındadır.

Alt-kültür gibi, gözden uzak tutulmaması gereken bir de üst-kültür olgusu var. Duverger bu konuda şöyle diyor: "Birçok kültürde ortak olan öğelerden oluşan üst-kültürler bulunur. Bu üst kültürlerin günümüzde, kendilerine bağlı olan kültürleri bütünleştirmek ve kendileri onların yerlerini alacak kültürler olmak eğilimi taşıdıkları unutulmamalıdır." Bu konuda verilen örneklerin başında ise "Batı Topluluğu, Avrupa ve komünist dünya" geliyor. Oysa üst-kültürü, uygarlık ya da evrensel kültür yerine kullanma yanıltıcı olabilir.

Üst-kültür kavramını biz farklı bir anlamda kullanmaktan yanayız. Çeşitli ulusal kültürler içinde yer alan, çağdaş bazı alt-kültürler arasında önemli benzerlikler vardır. Örneğin bir "burjuva" kültüründen ya da bir "Marksist" kültürden söz edildiği zaman akla herhangi bir ulusal kültür gelmiyor. Tam tersine, çeşitli ulusal kültürler içinde rastlanan bu iki alt-kültürün ulusal boyutta benzerlerinin çıkması ve bu benzerleri arasındaki ortak değerlerin giderek artması olgusuyla karşı karşıyayız. Öyle ki, ulusal kültürün doğal uzantısı olan ulusal dayanışmanın yerini, bazı durumlarda bir sınıfsal kültürün uluslararası düzeydeki ortak değerler bütünleşmesi alabilmektedir.

Bir Fransız işvereni ile bir Alman işvereninin duyuş, düşünüş ve davranış biçimleri bazen onların kendi uluslarından bir işçi ile aralarındaki benzerliğin ötesine gidebiliyor. Aynı şeyi iki ülkenin işçileri arasındaki alt-kültür benzerliği açısından da söyleyebiliriz. Ama sayıları çok artırabilecek olan çarpıcı örnekler, ulusal kültürlerin, bugün

de üst-kültürlerden çok daha güçlü olduğu gerçeğini değiştiremiyor. "Sermayenin ve emeğin ulusu olmaz" savlarına karşın, örneğin Doğu'daki komünist iktidarlar gibi, Batı'daki komünist partiler de çatışmalı konularda soruna genellikle ulusçu gözlüklerle bakmakta idiler. Aynı durumun Batı burjuvazisi için de geçerli olduğunu biliyoruz.

Kültürle ilgili temel kavramlara göz atarken, genellikle "kültür emperyalizmi" olarak nitelendirilen olguya ve bu konudaki bilimsel tartışmalara da kısaca değinmekte zorunluk var. Çağımızda kitle iletişim araçlarının kazandığı olağanüstü etki ne kadar gerçekse, bu araçların varlıklı, ileri ölçüde sanayileşmiş ülkeler tarafından, kendi kültürlerini yaymak için kullanılabilecek önemli bir olanak oluşturduğu da o ölçüde açıktır. Ayrıca teknoloji üreten ülkelerin dillerini öğrenmek (başta İngilizce olmak üzere), geri kalmış ülkelerin seçkinleri için zorunlu olmakta, bu zorunluk da o ülkelerin kültürel etkilerinin yayılmasını kolaylaştırmaktadır. Kaldı ki, söz konusu seçkinlerin bir bölümü zaten o ülkelerde eğitim görmektedirler. Bunun sağladığı olanaklarla kendi toplumlarında daha etkili olmakta, – eğitim kurumları da dahil olmak üzere – toplumsal yaşamın çeşitli kesimlerinde, etkilendikleri dış kültürün özelliklerini belirli ölçüler içinde taşımaktadırlar.

Evrensel kültür, tüm ulusal kültürlerin katkılarıyla oluşur. Oysa burada söz konusu olan olay, belirli bir ulusal kültürün, diğer toplumları genellikle tek yanlı olarak etki altına alması, sözkonusu ulusal kültürün taşıdığı değerler sisteminin, bir alışkanlık yaratılarak yayılmaya başlamasıdır.

"Kültür emperyalizmi"ni yaratan temel öğe, ileri teknoloji ve ileri teknolojiye bağımlı ekonomik güçtür. Ne var ki, bu güçlü dış kültürel etkinin sonucu olarak topluma yerleşen yeni yaşam biçimi ve değişen beğeniler, o dış etkiyi yaratan ekonomik gücün ürünleri için, giderek büyüyen

bir pazar oluşturuyor. Böylece de ekonomik güç ile kültürel etki sürekli birbirlerini besleyip büyüten bir kısır döngü yaratıyorlar.

Latin Amerika ülkelerindeki dış kültürel etkiyi inceleyen bazı araştırmacılar, kültür emperyalizminin bu ülkelerde yalnızca dışa bağımlı bir seçkinler tabakası yaratmakla kalmadığını, aynı zamanda o seçkin azınlığın egemenliğini de – yaydıkları yeni değerler sistemi aracılığıyla – kolaylaştırdığını vurguluyorlar. Sonuçta, ekonomik güce sahip bulunan toplum kesimlerinin ideolojisi olan "egemen ideoloji" de, aslında dışardan ithal edilen bir ideoloji olmaya başlıyor.

Bu görüşe karşı çıkan Ingrid Sarti ise şöyle demektedir: "Yukarda açıklanan görüş, yönetici-egemen sınıfın, halkın tüm bilincine egemen olan, gücü sınırsız, tek parça bir blok olmayıp, aslında kendi içsel çelişkileri de bulunan bir sınıf olduğunu kabul etmez. Aynı zamanda halkın bilincinin çoğu zaman sanıldığı derecede yönlendirilemeyeceğini, gerçekte en baskıcı koşullarda bile kapitalist egemenliğe karşı mücadelede halk kesimlerinin her zaman direnç gösterme gücü ve yeteneğinin bulunduğunu unutmaktadır. (...) Dahası, yerel egemen yönetici sınıflar, kendi toplumları üzerinde, dışarının yol göstericiliği olmadan da egemenlik kurabilecek yetenektedirler."

Gordon Childe'in *Tarihte Neler Oldu* isimli yapıtında kültürel evrimle ilgili çözümlemesi de değişik bir açıdan bu konuya bağlanıyor: "Tarih öncesi ve yazılı dönemler, gerçekten coğrafi, teknik ya da ideolojik özel itilere karşılık veren toplumların farklılaşmaları yoluyla kültürün nasıl gittikçe çeşitlendiğini gösterirler. Fakat toplumlar arasında karşılıklı ilişkinin ve kültürel alışverişin artışı, hatta bundan daha çarpıcı bir olgudur. Kültürel gelenek, bir yandan gitgide daha çok kollara ayrılma eğilimindeyken, bir yandan da birleşme ve tek bir nehire katılma yolunda ilerle-

mek eğilimi gösterir. Kültürel geleneğin ana kolu, yeni kaynakların sularını kendine çekme yolunda, gittikçe artan bir şiddetle, bütün akıntı sistemine egemen olur. Kültürler tek bir kültüre karışıp, onun içinde erime eğilimindedirler."

Kültürel etkenlerin siyasal yaşamdaki yansıması söz konusu olduğunda, akla ilk gelen olgu kuşkusuz ki ideolojilerdir. Kültür gibi ideoloji de sayısız tanımı yapılmış bir kavram. İdeolojileri, toplumda benzer koşulları paylaşanların, bu koşullardan doğan ortak gereksinmelerini karşılayan, kendi içinde tutarlı inanç sistemleri olarak tanımlayabiliriz.

Kişi, çevresindeki sorunlara çözüm arar. Sorunların çözümleri arasında bağlantı kurup, onları bir sisteme oturtabildiği ölçüde, düşüncelerinin etkisi artar. Kurduğu sistem, o sorunları paylaşan toplum kesiminin gereksinmelerine gerçekten de yanıt veriyorsa, giderek o kesimin tartışmadan kabul ettiği "doğru"lara dönüşür. İdeoloji olarak adlandırdığımız inanç sistemlerinin oluşum süreci budur. Dinleri de bu açıdan bir çeşit ideoloji sayma eğilimi yaygındır. Değişen koşullar içinde kendilerini yenileyebilen ideolojiler yaşar, diğerleri ise, gerçeklere ters düştükleri ölçüde etkilerini yitirirler.

İdeolojiler, ilgili toplum kesimlerinin doğru ya da yanlış bilinçlenmesinde, siyasal çatışmaların yönlendirilmesinde önemli rol oynarlar. Her ideolojik çatışma, genellikle belirli toplum kesimlerinin çıkarları arasındaki bir çatışmanın yansımasıdır.

b) Siyasal Toplumsallaşma

Hayvanın doğduğu andan başlayarak çevresine uymasını sağlayan en önemli öğe, doğal dürtüleridir. Aynı işlevi, insanda kültür yerine getirir. Kültür, bireye hazır düşünce ve davranış kalıpları sunar.

İnsan dünyaya belirli biyolojik özelliklere sahip olarak gelir. Daha sonra toplum ona, kurumları ve diğer bireyleri aracılığı ile temel değer sistemlerini ve kurallarını öğretir. Nihayet her bireyin özel bir yaşam öyküsü vardır. Kişilik, bu üç verinin bir bileşkesi olarak oluşur. Burada ikinci veri kültüreldir ve kuşaktan kuşağa, "toplumsallaşma" adını verdiğimiz bir süreçle aktarılır. Birbirlerinden çok farklı olan kişilerin bir toplum oluşturabilmeleri de işte bu sürece bağlıdır. Bu yolla, toplum yeni üyelerine, belirli durumlarda nasıl davranmaları gerektiğini öğretir. Başka bir deyişle, toplum bu yolla kendi sürekliliğini güvence altına alır.

Toplumun üyeleri arasındaki kişilik farklılıkları psikolojinin, benzerlikler ise sosyolojinin konusudur. Örneğin psikologlar, saldırganlık eğilimlerinin temelinde güvensizlik duygusunun yattığını söylerler. Bu, bir yerde bireysel bir olaydır. Ama belirli bir dönemde ve belirli bir toplumda, saldırganlık eğilimi taşıyanların sayısında ve oranında önemli artışlar olduğu zaman, artık toplumsal bir olayla karşı karşıyayız demektir. Bunun altında – başka etkenlerin yanısıra – kültürel nedenler de aramak zorunluluğu doğar. Örneğin, aynı ekonomik bunalımı yaşayan iki toplumdan birinde suç işleme eğilimleri artarken diğerinde böyle bir durum görülmüyorsa, bu farklı davranışları, ancak o toplumların geçmişine giderek, yani kültürel özelliklerine eğilerek açıklayabiliriz. Belirli koşulların etkisiyle oluşan bu özellikler ise, kuşaktan kuşağa toplumsallaşma süreciyle geçer.

Siyasal toplumsallaşma süreci, toplumsallaşmanın bir bölümünü oluşturur. Siyasal toplumsallaşma, siyasal inanç, değer ve davranışların birey tarafından benimsenme ya da toplum tarafından bireye öğretilme süreci olarak tanımlanabilir. Bu konudaki kitabında Türker Alkan şu tanımı veriyor: "Siyasal toplumsallaşma, toplumsal-siyasal çevre ile

bireyin arasında yaşam boyu süren dolaylı ve doğrudan etkileşim sonucunda, bireyin siyasal sistemle ilgili görüş, davranış, tutum ve değerlerinin gelişmesidir."

Siyasal toplumsallaşmada rol oynayan kurumların başında aile gelir. Freud'dan başlayarak birçok psikolog, temel tutumların çocuğun ilk yaşlarında oluştuğu görüşünü paylaşıyorlar. Bu temel tutumların, siyasal davranışların belirlenmesindeki önemi ise yadsınmayan bir gerçek. Ailenin siyasal toplumsallaşmadaki ağırlığını vurgulayan en ilginç örneği, Almanya'daki otoriter aile yapısının, Nazi rejiminin gelişmesini nasıl kolaylaştırdığını gösteren araştırmalar oluşturuyor.

Ailenin özellikle çocukluğun ilk yıllarında etkili olduğunu ve zamanla, çocuk büyüdükçe bu etkinin azaldığını belirtmek gerekir. On bir yaşından başlayarak, öğretmenin etkisinin ana-babanın etkisinin üzerine çıktığını gösteren araştırmalar var. Ama bu tür araştırmalar, ancak belirli koşullara sahip bulunan çağdaş toplumlar için geçerlidir. Ailenin eski önemini koruduğu toplumlarda, durumun bir ölçüde farklı olması beklenebilir.

Ailenin siyasal toplumsallaşmadaki etkisinin daha az ya da daha çok olmasında, ana-babanın eğitim düzeyinin rolü de önemli. Ailedeki eğitim düzeyi yükseldikçe, öğretmenin siyasal toplumsallaşmadaki ağırlığı azalıyor. Bu nedenle de, gelişmiş ülkelerde ya da varlıklı sınıflarda öğretmenin toplumsallaşmadaki etkisi azalırken, geri kalmış ülkelerde ve eğitim düzeyinin düşük olduğu yoksul aile çocuklarından oluşan sınıflarda, öğretmenin toplumsallaşmadaki etkisi artıyor.

Yaş ilerledikçe, çocuklar siyasal konuları daha çok arkadaş grupları içinde tartışmaya başlıyorlar. Özellikle aile yapısının otoriter olduğu durumlarda, arkadaş grubunun etkisi kendini daha kolaylıkla duyurabiliyor. Emekçi sınıflardan gelen çocuklar, eğer daha varlıklı kesimlerin çocuk-

larıyla aynı gruplara girmişlerse, genellikle öbürlerinin değerlerini benimseme yolunda bir eğilim doğuyor.

Aile ve arkadaş çevreleri "birincil gruplar" olarak adlandırılır. Buradaki ilişkilerde yakınlık, duygusallık egemendir. Toplumsallaşmada genel çerçevenin birincil gruplarca ve özellikle de aile tarafından oluşturulduğu söylenebilir. "İkincil gruplar" arasına giren okul, iş çevresi ve siyasal partiler ise bu genel çerçevenin içini doldurup biçimlendirirler.

Okulun siyasal toplumsallaşmasındaki yerini, yalnızca öğretmenin etkisiyle sınırlandırmak yanlış olur. Derslerin içeriği, öğrencinin o okul nedeniyle karşı karşıya geldiği değişik çevre ve koşullar, okulda oluşan arkadaş grupları, öğretmenin etkisine eklenen ve her zaman aynı yönde olmayan etkiler yaratabilirler. Okulun siyasal toplumsallaşmadaki yeri, işte bu etkilerin bir bileşkesi olarak ortaya çıkar. Ailesinden uzakta, küçük yaştan başlayarak yatılı okullarda eğitim gören çocuklar üzerinde, en etkili toplumsallaşma aracı olarak bu ortamın rol oynaması doğaldır.

Çeşitli dernekler ve sendiklar gibi mesleksel örgütler ile siyasal partiler de siyasal toplumsallaşma sürecinde zaman zaman belirli ağırlıklar taşırlar. Ama bu örgütlerin, kendi değer sistemleri içindeki etkisi, o örgütler çerçevesinde oluşan ya da devam eden arkadaş gruplarının etkisiyle içiçedir. Bazı durumlarda, o örgütlere girişte arkadaş gruplarının rolü olabileceği gibi, bazı durumlarda da ilgili örgütler çerçevesinde yeni arkadaş grupları oluşabilir.

Televizyonun devreye girmesiyle, kitle iletişim araçlarının çağımızda büyük önem kazandığına kuşku yok. Ama yapılan bazı bilimsel araştırmalar, kitle iletişim araçlarının, siyasal davranışları değiştirme konusunda, sanıldığı kadar etkili olmadıklarını gösteriyor. Kitle iletişim araçlarının, asıl, varolan eğilimleri güçlendirme açısından etkili olduk-

ları anlaşılıyor. Ama toplumların uluslaşma aşamalarında ve çözülme sürecine girildiği büyük bunalım dönemlerinde, kitle iletişim araçlarının değişik boyutlarda önem kazandığına değinmeliyiz. Her iki durumda da, toplumun ortak değerlerinin oluşturulmasında ya da korunmasında en önemli öğe, kitle iletişim araçları olmaktadır. Benzer durumlarda, siyasal iktidarların kitle iletişim araçlarını sıkı bir denetim altında tutmak istemelerinin önde gelen nedenlerinden birisi de budur.

Siyasal toplumsallaşmada rol oynayan kurumların hepsinin ya da tümüne yakınının aynı yönde etki yapması durumunda, güçlü bir toplumsallaşma süreciyle karşı karşıyayız demektir. Farklı yönlerde bir etkileme sözkonusu olduğunda ise, bu "bölüntülü toplumsallaşma" olarak adlandırılır. Hızlı toplumsal yapı değişiklikleri geçiren ya da önemli bunalımlar yaşayan ülkelerde, bu durumla karşılaşılması doğaldır. Geleneksel denge ve değer sistemlerinin yıkılmakta olduğu, ama yenilerinin henüz toplumun çoğunluğunca benimsenemediği ya da yaratılamadığı geri kalmış ülkelerde de durum aynıdır.

Türker Alkan, yurdumuzdaki siyasal toplumsallaşmaya ilişkin araştırmasının sonunda, üç düzeyli bir çelişkili etkilemenin varlığını saptıyor: "Aile - okul - toplumsal ve siyasal çevre. Her etmen, bir öncekinin verdiği siyasal bilincin (kısmen de olsa) geçersizliğini veya gerçek dışılığını vurgulamaktadır. Bu bölüntülü ve çelişkili etmenlerin, toplumsallaşma sürecinden geçen çocuk için bireysel düzeyde olsun, toplumsal-siyasal düzeyde olsun yabancılaşmanın doğması, kendisini, çevresini ve birey-toplum arasındaki ilişkileri yeniden tanımlayacak arayışlara girmesi son derece doğaldır. Bu arayış süreci, genç aydın için, çeşitli köktenci ideolojilerin gireceği açık bir kapı bırakmaktadır."

Bağımsızlıklarını yeni kazanmış birçok geri kalmış ülkede, siyasal toplumsallaşmanın temel amacının uluslaş-

mayı sağlamak olduğunu biliyoruz. Oysa bölüntülü toplumsallaşma, bu amaca ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu gibi ülkelerde, devleti siyasal baskı ve bazı durumlarda şiddet kullanmaya iten nedenlerden birisi de, sözkonusu ortamdan kaynaklanmaktadır.

Ailenin geleneksel, okulun ise çağdaş değerleri aktarmaya çalıştığı durumlarda, bu kültür ikileminin siyasal çatışmayı sertleştirecek bir etki yapması kaçınılmazdır. Atatürk'ün gerçekleştirdiği Kültür Devrimi'nden bu yana, sözkonusu etkiyi, siyasal yaşamımızda şiddeti giderek azalan dalgalar biçiminde yaşıyoruz. Yapılan araştırmalar, Japonya ve Türkiye'de ailenin siyasal parti tercihinin, çocuğa Batılı ülkelerdekinden daha az yansıdığını gösteriyor. Her iki ülkede de ailenin geleneksel yapısını büyük ölçüde korumasına karşılık, okul ve arkadaş çevrelerinde geçerli olan değer sistemlerinin daha çağdaş olduğu görülüyor. Geleneksel ilişkilerin daha ağırlıklı olduğu toplum kesimlerinden gelen ve yüksek öğrenim yapan gençlerde, babanın siyasal tercihlerinden ayrılmanın belirginleşmesi bu açıdan aydınlatıcıdır.

c) Kültür ve Siyaset

Geniş anlamıyla kültürü öğelerine ayırırsak, inançlar, kurumlar ve tekniklerle karşılaşırız. Kurumların ve tekniklerin siyasal yaşamdaki etkilerini daha önce görmüştük. Burada inançların ve bir bütün olarak kültürün siyasal yaşama nasıl yansıdığına değineceğiz.

İnançlar, ideolojiler ve efsaneler (mitler) olarak ikiye ayrılabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ideolojilerin kim ya da kimler tarafından hazırlandığı bellidir ve kendi içlerinde tutarlılıkları vardır. Başka bir deyişle, ideolojilerin belirli bir mantıksal örüntüleri sözkonusudur. Oysa efsanelerin çoğunlukla çıkış noktası bilinmediği gibi, mantıklı bir açıklaması da aranmaz. Eskilerin "batıl itikat"

dedikleri temelsiz inançlar da bu sınıfa girer.

Beyaz ırkın üstünlüğü, kanda yaşam veren bir güç bulunması, evden sağ adımla çıkmanın ya da bir yere sağ adımı önce atarak girmenin uğuru, örümcekten ya da fareden korkmak, tavşanı uğursuz saymak gibi inançlar bu sınıfta yer alırlar. Ama bilinçli olarak, propaganda ve reklamla yaratılan efsaneler de vardır. Sesi ya da görünümü çok güzel olmadığı halde efsaneleşen şarkıcılar bulunabileceği gibi, çok sayıda hata yapan bir siyaset adamının "her yaptığında hikmet bulunan bir hesap adamı" olarak kitlelere kabul ettirilmesi de olanaklıdır. Örneğin "bolluk toplumu" efsanesi de benzer süreçlerle oluşturulmuştur. Kişiler değişik çevrelerde sıklıkla duydukları şeylere inanmak eğilimi gösterirler.

Bir siyasal rejim ya da o rejim içinde oluşan bir hükümetin meşruluğu da, doğrudan o ülkede yaygın olan inançlara bağlı bir konudur. Toplumun büyük çoğunluğunun inançlarına uygun olan siyasal iktidar meşru ve ona boyun eğmek doğal sayılır. Yaygın inançlara ters düşen bir siyasal iktidarın sürekliliği ise, ancak baskı ve şiddet yöntemlerine dayanması ile olanaklıdır.

Bir siyasal iktidar biçimi, toplumun çoğunluğunca meşru olmaktan çıkmış ve gene çoğunluğun inançlarına uygun bir iktidar biçimi henüz oluşmamışsa, siyasal bunalım kaçınılmazdır. Bu genellikle geçiş durumundaki toplumlarda ortaya çıkar. İspanya benzer bir bunalımı Franco'dan, İran da Şah'ın devrilmesinden sonra yaşadı.

"Siyasal bilinç" olarak adlandırdığımız olgu da inançlarla yakından ilgilidir. Siyasal davranışlar üzerinde gelir düzeyinin, cinsiyetin ve yaşın önemli etkileri olduğunu biliyoruz. Ama siyasal davranışları belirleyen koşullar içinde eğitim düzeyinin, dinsel ve siyasal inançların da onların hemen arkasında yer aldığı bir gerçektir.

Toplumların kültürleri tarihsel evrimlerinin ürünüdür.

Toplumsallaşma ise onu güçlendirir. Kişilerin davranış farklarını özgeçmişlerine, toplumlarınkini ise tarihlerine bakarak açıklayabiliriz. Örneğin Polonya'daki Dayanışma Sendikası olayını ve onu izleyen gelişmeleri yalnızca ekonomik yapıya ve siyasal rejimin özelliklerine bakarak yorumlayamayız. Bu ülke halkının özgürlüğe, bağımsızlığa, dine ve geleneklere olan bağlılığını, ekonomik bakımdan daha gelişmiş bulunan Rusya ile karşılaştırdığımızda, aradaki farkı açıklamak için başvurulacak temel etken ancak kültürel olabilir. Tarih boyunca birçok kez paylaşılan ve istilaya uğrayan Polonya'nın halkı, sürekli bir bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Ulusçu eğilimlerin gelişmesi, geleneklere ve dine bağlılık, bundan kaynaklanıyor.

Gabriel Almond ve Sidney Verba, 1958-1963 yılları arasında, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Federal Almanya, İtalya ve Meksika'da gerçekleştirdikleri geniş kapsamlı bir alan araştırması ile, siyasal kültürün siyasal rejim ve özellikle de demokrasi üzerindeki etkisine ışık tutan ilginç bulgular elde ettiler. Üç siyasal kültür modeli, üç ayrı siyasal yapıyla bir arada görülüyordu. Dinsel siyasal kültür, merkezci olmayan geleneksel yapıya uygun düşüyordu. Bağımlılık siyasal kültürü, otoriter ve merkezci bir yapıyla uyuşuyordu. Katılmacı siyasal kültür ise demokratik bir yapıya uyum sağlıyordu. Siyasal kültür ile siyasal yapı arasındaki uyum, siyasal sistemin kararlılığını (istikrarını) sağlamaktaydı. Tersi durumda da sistemin işleyişi bozulmaktaydı.

Almond ve Verba'nın ikinci bulgusu ise, hemen hiçbir siyasal kültür modelinin, bir toplumda tek başına bulunmadığını gösteriyordu. Yeni bir siyasal kültür modeli eskisini kovmuyor, ama onun önüne geçiyordu. Böylece her ülkenin siyasal kültüründe, dinsel, bağımlılıkçı ve katılmacı öğelere rastlamak olanaklıydı. Örneğin, seçkinler katılmacı bir siyasal kültürün etkisi altında iken, kırsal kesimde

hala dinsel ya da bağımlılıkçı bir siyasal kültür egemen olabilirdi.

Almond ile Verba, bu üç siyasal kültür modeliyle ilgili öğelerin dengeli ve uyumlu bir biçimde birarada varolmasının, demokrasinin iyi işlemesi ve kararlılık açısından olumlu bir etki yaptığı kanısını paylaşıyorlar. Öte yandan, onların yaptığı araştırma, demokrasinin niçin Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de sağlam temellere oturduğunu, oysa Almanya ve İtalya'da yeterince dirençli olmadığını da kültürel etkenlere dayanarak gösteriyor. ABD'de ve İngiltere'de, toplum demokratik sistemin kendisine de sonuçlarına da hemen aynı önemi verirken, Almanya ve İtalya'da halkın demokratik sistemi sonuçlarına göre değerlendirdiği anlaşılıyor. Nazizmin ve faşizmin yükseliş koşullarında olduğu gibi, işler iyi gitmeyince demokrasiye bağlılık yıkılabiliyor.

İdeolojinin ve dolayısıyla siyasal kültürün önemi konusunda marksistlerin değişik görüşlere sahip olduklarını biliyoruz. Ama onlar arasında da tam bir görüş birliğinden sözedilemez. Örneğin Lenin, devlet aygıtının baskı ve şiddetle yıkılmasına önem ve öncelik verirken, Gramsci önceliği ideolojiye tanımıştır. Fransız Devrimi'ni, yüz yıllık bir ideolojik savaşın ürünü olarak görmüştür.

Toplumsal özelliklerin siyasal yaşama da yansıdığına kuşku yok. Ama sözkonusu özellikler acaba ırksal niteliklerden mi, yoksa o toplumun kültüründen mi kaynaklanıyor? Irkçı kuramlar, ırkların zihinsel ve toplumsal yeteneklerinin eşit olmadığını, bazılarının siyasal yapılar ve parlak uygarlıklar oluşturmaya ötekilerden daha yatkın olduğunu öne sürüyorlar. Oysa bilimsel araştırma ve gözlemler, bu gibi iddiaların bilimsel olmaktan çok ideolojik önem taşıdığını ortaya koyuyor.

Irkçı kuramlar beyaz ırkı üstün olarak tanımladıkları halde, tarihin bazı dönemlerinde, sarı ırkın ve kızılderili

ırkın, beyazlardan daha üstün uygarlıklar kurabilmiş oldukları bir gerçektir. Eski Çin uygarlığı, Aztek ve İnka uygarlıkları bunun en iyi örnekleridir. Claude Lévi-Strauss, bir adım daha öteye giderek şunları söylemektedir: "Kültürün ne olduğunu biliyoruz, ama ırkın ne olduğunu bilmiyoruz. Tüm 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın birinci yarısında her ırkın kültürü nasıl etkilediği araştırıldı. Ortaya böyle konulan bir sorunun çözümünün olmayacağı anlaşıldıktan sonradır ki, şimdi işin tam tersine geliştiğini farketmeye başlıyoruz. İnsanların biyolojik evrimlerini ve yönelimlerini, çok geniş bir ölçüde, benimsedikleri kültür biçimleri belirlemektedir... Her kültür kalıtımsal yetenekleri ayıklar, güçlenmelerine katkıda bulundukları bu yetenekler de kültür üzerinde bir karşı etkide bulunur."

Aslında ırkçı kuramların geçersizliğini ve bir ulusun oluşumunda kültürün ırktan çok daha büyük önem taşıdığını, basit gözlemlerle de saptayabiliriz. Türkiye'de doğup büyümüş bir yabancıyla, örneğin ABD'de doğup büyümüş bir Türk'ü karşılaştırın. Birincinin çok daha fazla "biz"den olduğunu göreceksiniz.

Kültürün toplumlar ve giderek siyasal yaşam üzerindeki etkisini gördükten sonra, kültürel değişimin neye ya da nelere bağlı olduğunu araştırmakta yarar var. Klasik toplum kuramlarının kültür ile toplumsal yapıyı bütünleştirdiğini biliyoruz. Marx'a göre kültürü biçimlendiren üretim biçimidir. Weber'e göre düşünce, davranış ve toplumsal yapı bir bütün oluşturmaktadır. Amerikan toplumbilimcisi Daniel Bell ise çok farklı bir savla bu klasik kuramların günümüzde geçerliliklerini yitirdiğini savunuyor.

Bell'e göre günümüzde tekno-ekonomik düzenle, yani toplumsal yapıyla kültür arasında köklü bir kopukluğun varlığından sözedilebilir. Toplumsal yapıda, etkinlik ve işlevsel akılcılıkla tanımlanan ekonomik bir kural geçerlidir. Oysa kültüre egemen olan eğilimler, akılcı olmayan eğilim-

lerdir. Artık varlıklı müşteriler, sanatı eskisi gibi denetleyememektedirler. Kültürel alanda egemen olanlar öncü sanatçılardır. Toplumun beğenisine ve piyasaya yön veren onlardır. Günümüzde, azlıkların kültürü çoğunluğunkini bastırmış durumdadır. Burjuva değerlerini yansıtan hiçbir önemli yazar, ressam veya ozan yoktur. Sol ABD'de, eğer 1950'li yıllarda ayakta kalabildiyse, bunu siyasetteki gücüne değil, kültürel yaşamdaki gücüne borçludur.

Daniel Bell, ileri ölçüde sanayileşmiş kapitalist toplumları kastederek şunları söylüyor: "Toplumsal yapıdaki değişmeler ne siyasal ne de kültürdeki değişmeleri belirlemektedir. Çağdaş dünyada, gerçek toplumsal denetim sistemini siyasal düzen oluşturmaktadır. (...) Kültür bağımsız ve özerktir. Bununla beraber, zaferini ne anlamakta ne kabul etmekte ve bir muhalefet kültürü olma özelliğini korumaktadır."

Bell'in, belirli bir gelişme aşamasındaki toplumlar için öne sürdüğü görüşler, yenidir ve tartışmaya açıktır. Ama Inkeles'in daha gerilere uzanan bir araştırması, hızlı bir toplumsal yapı değişikliğinin kuşaktan kuşağa aktarılan ve siyasal davranışları etkileyen kültürel değerleri nasıl köklü bir değişikliğe uğrattığını ortaya koyuyor. Rusya'da devrim öncesi, devrim dönemi ve devrim sonrası üç kuşağın, eğitimle çocuklarına aktarmak istedikleri temel değerler şöyle değişmiştir:

	Çarlık kuşağı %	Devrim kuşağı %	Sovyet kuşağı %
Ödüller	41	25	14
Gelenekler	35	14	11
İçinden geldiği gibi hareket	21	38	62
Siyaset	3	23	13
	100	100	100

Inkeles'in araştırmasının da gösterdiği gibi, kültürel etkenler de toplumsal-ekonomik yapıya bağlı olarak hızla değişebiliyor. Kültürel etkenlerin siyasal kurumlar üzerindeki etkisini ise abartmamak gerekir. Siyasal rejimleri belirleyen koşullar içinde ekonomik yapının ağır bastığı, kültürel etkenlerin ise kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı yönde etki yaptığı ve rejimin ikinci dereceden özelliklerini belirlediği söylenebilir.

ç) Türk Kültürünün Kökenleri

Kültür, geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş bir köprüdür. Ne geçmişten tamamen koparılabilir, ne de geleceği görmezden gelebilir. Bu nedenle de, bir kültürün kökenlerini araştırmak, bugünü anlamanın ve yarını daha sağlıklı kurabilmenin en önemli koşullarındandır.

Bugünkü Anadolu Türk kültürünün dört temel kaynağından sözedebiliriz: Orta Asya, İslam, Anadolu ve Kemalist Devrim. (İslam dininin bugünkü kültürümüze etkisini ise, İran ve Arap etkisinden soyutlayamayız.)

Türk kültüründeki Orta Asya kökenli öğeler, daha çok "göçebelik" ve "Şamanizm"den kaynaklanır. İklimin ve doğal örtünün zorunlu kıldığı göçebe yaşam, dayanışmayı ve göreceli eşitliği beraberinde getirir. O koşullarda – Avrupa'daki gibi – sadece buyruklar verip yan gelip yatan toprak beylerinin benzerlerine yer olamaz. Dayanışma gereksinmesi, kararların tartışılarak alınmasını gerekli kılar. Böyle bir ortam sadece eşitliği ve "ilkel" bazı demokratik alışkanlıkları kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda "bireyciliği" de zorlaştırır.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden önceki dinleri olan şamanizmin en önemli özelliklerinden birisi, kadına verdiği değerdir. Bu değer, neredeyse bir kadın-erkek eşitliği yaratabilecek kadar önemlidir. Örneğin İran'ın İslam öncesi dini olan "Zerdüşt"lük kadını kötü, kirli, şeyta-

nın yansıması sayarken; şamanizmde kadın "kutsal"dır. Türkler dinlerini değiştirdikten sonra da kadına bakışları hiçbir zaman Arap ve İran benzeri olmamıştır.

Konunun en ünlü uzmanlarından olan Prof. Ekrem Akurgal, bugünkü kültürümüzdeki Orta Asya etkisini şöyle özetliyor: "Türklerin dillerinden başka, özellikle efsaneleri, töreleri ve adetleri Orta Asya kökenlidir. Halıcılık, kilimcilik, çinicilik ve minyatürcülük gibi her türlü halk sanatını Türkler Orta Asya'dan birlikte getirmişlerdir. Halıcılık ve kilimcilik Türk yaratısıdır. Karagöz'ü de burada anmak gerekir. Çünkü gölge oyunu Orta Asya kökenlidir. Bunlara dönemlerinin birer büyük Türk buluşu olan yoğurt, pastırma, bulgur ve tarhana gibi konserve türündeki somut kültür ürünlerini de eklemek yerinde olur. Selçuk kümbetleri Türk çadırının taşa aktarılmasından ortaya çıkmıştır. Yine Selçuk mimarlığının birçok süsleme öğesi Orta Asya kökenli olup, onlara Orta Asya'daki Budist Türklerinin anıtsal duvar resimlerinde rastlanmaktadır."

Doğa koşullarının Orta Asya'daki toplulukları nasıl iyi örgütçü, iyi savaşçı ve giderek iyi yönetici olmaya zorladığını –Türk tarihi ile ilgili kuramlar bölümünde – görmüştük. Tarihçi Bernard Lewis de Türklerin tarihte "bağımsız ve yönetici" olduklarına dikkati çekiyor. Atatürk'te de görülen, sorunlara "pratik" çözümler getirme yeteneğini ve "kompleksli toplum"lardaki ideolojik köktenciliğin Anadolu'da bulunmaması gibi kültürel özellikleri bu temele bağlıyor.

Türkler Anadolu'ya on birinci yüzyıldan başlayarak geldiler. Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre sayıları 800 bin ile 1 milyon 300 bin kadardı. Oysa o tarihte Anadolu'nun nüfusu yaklaşık bunun on katıydı. Orta Asya'dan gelen Türkler, Anadolu'da kendilerinden önce yerleşmiş olanlarla sadece ırk olarak karışmadılar, kültür olarak da karıştılar. Akurgal bunun bazı ilginç örneklerini de şöyle

veriyor: "Hitit tipi düz damlı kerpiç evler, Güneybatı Anadolu'daki beşik çatılı, Likya türü ağaç yapılar, Hititlerden beri değişmeyen duvar tekniği, ya da her birini Hitit çağında gördüğümüz üstü paralarla ve pullarla süslü fes biçimli kadın başlığı, uzun Mevlevi külahı, Karagöz ışkırlağı, sivri ucu kalkık çarık, kağnı, kökeni Karya uygarlığından gelen iki yüzlü Bektaşi baltası, kaynakları Friglere değin giden halk ezgileri..."

Türklerin Anadolu için "Biz bu toprakları, bu topraklar da bizi fethetti!" demeleri doğrudur. Anadolu uygarlıklarının ürünü olan kültür birikimi, sadece nesnel kültüre yansımamıştır, davranışlara da yansımıştır.

"Demokratik kültür" olmadan, demokrasi yaşama geçirilemez. Demokratik kültürün temel iki öğesi ise, "hoşgörü" ve "uzlaşma"dır. Uzlaşmanın olabilmesi için, önce hoşgörünün olması gerekir. Hoşgörünün olabilmesi için de farklıya, farklı olana alışılmış olması gerekir. Doğal konumunun ürünü olarak farklılıkları, farklı toplulukları yanyana barındıran Anadolu, o farklılıklara alışmak zorunluğunu da içermiştir. Anadolu'daki farklıya hoşgörü alışkanlığı, göçebe kültürünün öğesi olan "eşitlik" ve "ilkel demokrasi" gelenekleriyle birleşince, ortaya çok yönlü, çok boyutlu ve – insan ilişkileri açısından – çok olumlu bir kültür sentezi çıkmıştır.

Niçin İran ve Arap kökenli tarikatlar "Allah korkusu" üzerine kurulmuş iken, Anadolu kökenli tarikatlar "Allah sevgisi" ve hoşgörü üzerine kuruludur? Mevleviliğin, Bektaşiliğin, Babailiğin farkını, bu kültür sentezinin özelliklerini gözönüne almadan açıklayabilir miyiz? Bu özelliklerden yola çıkmadan, İranlı Şii'nin katılığına karşı, Anadolulu Alevi'nin hoşgörüsünü açıklama olanağı var mıdır?

Kemalist Devrim, işte bu kültürel temelin üzerine oturdu. İnsan aklına getirilmiş sınırlandırmaları kaldırarak, Anadolu'yu "Aydınlanma Çağı"na açmayı amaçladı.

İslam'ın ilk beşyüz yılında ve Osmanlı'nın yükselme döneminde (14, 15 ve 16. yüzyıllar) yaptığı gibi, dini, devlet işlerinden, ticaret ve kültür işlerinden ayırdı... Ama "demokratik toplum" olmaya ve dolayısıyla "çağı yakalama"ya yönelik böyle bir atılım, uygun bir kültürel çekirdek bulamaşaydı, başarıya ulaşamazdı! (Aradan 70 yıl geçtiği halde, birçok Müslüman toplumun Atatürk'ün yolunu izleyememesinin belki de en önemli nedeni, temel kültürel farklılıklardır.)

Ünlü İslam bilgini İbni Haldun, yaklaşık yedi yüzyıl önce şunları söyleyebiliyordu: "Bitkilerin en yüksek cinsi, hayvanların aşağı olan cinsine yakındır. Bu aşağı tabakadan türeyerek hayvanın türü ve cinsi çoğalmış, aşamalı bir biçimde düşünce sahibi olan insanın oluşumuna kadar yükselmiştir... İşte bu hayvanlardan insanın ilk ufku, yani en aşağı derecesi başlamıştır..."

O dönem Avrupa'nın ve genel olarak Hıristiyan dünyasının "karanlık çağı" idi. Oysa İslam dünyası "aydınlık" bir çağ yaşıyor, büyük düşünür ve bilim adamları yetiştiriyordu. Ama zamanla tersi oldu. Hıristiyan dünyası "Aydınlanma Devrimi"ni yaşarken, İslam dünyası karanlığa gömüldü. Örneğin İbni Haldun'un yüzyıllarca önce rahatlıkla savunabildiği düşünceleri yüksek sesle dile getirmek, Müslüman ülkelerin büyük çoğunluğunda olanaksızlaştı.

Batı ilerlerken, Doğu geriledi. Kültürün toplumsal ve siyasal yaşam üzerindeki etkisi bir kez daha somutlaştı. Kemalist "Kültür Devrimi" ile de, Türkiye ile diğer İslam ülkeleri arasındaki fark daha da belirginleşmiş oldu.

İKİNCİ BÖLÜM

Siyasal Yaşamın Boyutları

Siyasal yaşamın temel öğesinin insan olduğuna kuşku yok. Birey siyasal yaşam içinde tek başına rol oynadığı gibi, küçük gruplar, toplumsal sınıflar ve sonunda toplum boyutunda da rol oynar. Siyasal tutum ve davranışların belirlenmesinde bu her boyutun ayrı bir etkisi vardır. Siyaset olgusunun birey düzeyinde yansıması ile toplum düzeyinde yansıması elbette ki bazı farklılıklar gösterir.

BİRİNCİ KISIM

Birey

Bireyin siyasal yaşam içindeki yeri saptanırken, önce onun tutum ve davranışlarına toplumun ne ölçüde ve hangi süreçlerle katkı yaptığını, bireyin ne ölçüde bir seçme ve hareket özgürlüğüne sahip olduğunu araştırmak gerekir. Psikolojik etkenlerin siyasal yaşama yansıması da tutum ve davranışların belirlenmesindeki ağırlığı da bu çerçeve içinde gündeme gelir. Bunların sonucunda birey boyutunun siyasal yaşamda taşıdığı önemin derecesi ortaya çıkar.

Siyasal tutum ve davranışların oluşumunda rol oynayan bireysel etkenlerin başında yaş ve cinsiyetin bulunduğunu araştırmalar ortaya koyuyor. Yaşın ve cinsiyetin, siyasal tutum ve davranışlara nasıl ve ne yönde etki yaptığını ise ayrıca ele alacağız.

1. Birey ve Siyaset

Siyasal tutum ve davranışların oluşum ve gelişim süreçleri, çağdaş siyaset biliminin önde gelen ilgi alanları arasında

yer alır. Ama bireyin siyasal tutum ve davranışlarına etki yapan koşulları incelerken, bir soruya da yanıt aramak gerekir: Bireyin siyasal yaşamdaki ağırlığı ne kadardır? Bireyin gerçekten bir seçme ve hareket özgürlüğü var mıdır? Yoksa bireysel tutum ve davranışlar, belirli etkenlerin yarattığı kaçınılmaz sonuçlar mıdır? Bu yanıtı ararken, determinizm-özgürlük çatışması konusuna da değinmiş olacağız.

a) Siyasal Tutumların Oluşumu

Tutum, belirli bir konudaki kanı ve davranışların kaynağını oluşturan, onlar arasındaki bağlantıyı ve bir anlamda tutarlığı sağlayan bir olgudur. Kanı ise, belirli bir anda belirli bir soruya ilişkin düşüncelerdir. Kanı yönünde harekete geçildiği zaman, davranış ortaya çıkar. Davranış gözlemlenebilir, kanı gözlemlenemez. Tutum, belirli bir konudaki kanı ve davranışların bütünüdür.

Örneğin bir kişi otoriter bir tutuma sahipse, buna dayanarak, onun birçok ayrıntıdaki kanı ve davranışlarını önceden tahmin edebiliriz: Ailede babanın egemen olmasından yanadır. Demokratik uygulamalardan hoşlanmamakta, disiplinli bir rejim istemektedir. İnsanların eşit yaratılmadıklarına, bu nedenle de bazılarının buyurması, bazılarının da buna boyun eğmesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre, insanlar gibi ırklar da eşit yaratılmamışlardır. Bazı ırklar üstün, bazıları ise aşağıdır. Üstün ırkların dünyayı yönetmesi gerekir.

Kişi, belirli biyolojik ve fiziksel özelliklere sahip olarak dünyaya gelir. Kısa ya da uzun, zayıf ya da şişman, siyah ya da beyaz derili, az ya da çok akıllı olmak gibi özellikler büyük ölçüde doğuştandır. Ama derinin rengiyle ilgili özellik dışındakiler, zamanla, yaşam koşullarına bağlı olarak belirginleşir veya bir ölçüde değişebilirler. Zeka düzeyinin bile beslenme ve eğitimle yakından ilişkisi bulun-

duğunu artık biliyoruz.

Kişi dünyaya geldiği andan itibaren, doğuştan sahip olduğu özelliklere ailenin etkisi eklenmeye başlar. Böylece toplumsallaşma süreci de başlamış olur. Ama aynı koşullarda yetişen ikiz kardeşlerin bile, ilerde benzer durumlarda farklı davranmalarının nedeni, özgeçmişler arasındaki – ayrıntıda da olsa – farklılıklardır. Tutumların oluşumunda tüm bu etkenlerin katkısı vardır. Bu etkenlerin birisini abartınca ya da herhangi birisini yok sayınca gerçeği yakalamak zorlaşır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Marx'ın yerine Freud'u koyma çabalarını da böyle bir abartma saymakla birlikte, ruhsal etkenlerin insan davranışlarındaki önemini de yadsıyamayız. Marx ile Freud'u karşıt kuramcılar olarak almak yerine, birbirlerini tamamladıklarını düşünerek bağdaştırmaya çalışan Erich Fromm ve Wilhelm Reich'ın yapıtları ilginçtir. Freud'un insanları yönlendiren temel dürtülerin "aşk ve açlık" olduğunu söylemesi bu çabalara hak verir gibidir. Açlığı öne alırsanız, Marx ile karşılaşmış gibi olursunuz.

Freud, insandaki temel tutumların çocukluk yıllarında oluştuğunu ve bunların daha sonraki dönemlerde çok az değiştiğini öne sürmektedir. Ona göre, çocuğun ana ve babası ile ilişkilerinin izleri tüm yaşam boyu silinmez. Özellikle annesinin koruyucu kanatları altında, çocukta ilkin "zevk ilkesi" egemen olur. Yemek, içmek, uyumak, küçük ve büyük abdestini yapmak dahil, hemen herşey onun isteğine göre düzenlenmiştir. Oysa zamanla durum değişecek, toplumsal baskı ve yasaklarla birlikte "gerçek ilkesi" ortaya çıkacaktır. "Zevk ilkesi" ile "gerçek ilkesi" arasındaki çatışmanın ürünü, bazılarının siyasal çatışmanın temeline yerleştirmeye çalıştığı "doyumsuzluk"tur.

Freud'a göre, saldırganlık doyurulamayan içgüdülerin yol açtığı bir patlamadır. "Zevk ilkesi" ile "gerçek ilkesi"

arasındaki çatışmanın sonucunda birkaç olasılık vardır: Ya "libido" olarak adlandırılan zevk gereksinmesi ve enerji, bilinçaltına itilir ve rüyalar ile nevrozların nedeni olur ya da yaratıcı güce dönüşür. Cinsel isteklerini yeterince doyuramayan kişi, bu yolda kullanamadığı enerjisini, sporda, ticarette, bilimde, sanatta veya siyasette kullanır. Başka bir deyişle, "yüceltme" süreci harekete geçer.

Yaşamının sonuna doğru, Freud'un düşüncesinde "ölüm içgüdüsü"nün önemli rol oynamaya başladığını görüyoruz. Şiddet ve saldırganlığın, libido ile çatışan ölüm içgüdüsünden kaynaklandığı görüşü ortaya çıkıyor. (Bilinçaltında ölüm korkusunu uyandıran şimşekli havaların, aynı zamanda cinsel istekleri harekete geçirmesi ilginçtir.) Saldırganlık, başkalarını yoketme eğilimidir. Bu eğilimde ise insanın kendinde görmek istemediği ölümü, başkalarının üzerine atma isteği yansımaktadır.

Freud'un yolunu izleyen bazı psikologlar, giderek birtakım temel davranışların nedeni olarak fiziksel yetersizlikleri gösterdiler. Siyasal yaşamda önem taşıyan saldırganlık, otoriterlik, egemen olma gibi eğilimler bir güçsüzlükten kaynaklanıyor olabilirdi. Böylece bir yetersizliğin başka bir davranışla gizlenmesi ya da yetersizlikten doğan bir doyumsuzluğun bu yoldan giderilmesi sözkonusu olmaktadır. Örneğin şiddet eğilimi enerji fazlalığından kaynaklanabileceği gibi, fiziksel güçsüzlüğün gizlenmesi işlevini de yüklenmiş olabilir. Nasıl ki, "donjuanlık" normalin üstünde bir cinsel enerjinin ürünü olabileceği gibi, cinsel yetersizliğin yarattığı bir kompleksin sonucu da olabilir.

Bu konudaki en ilginç araştırmalardan birisini, 1950 yılında Adorno Amerika Birleşik Devletleri'nde yaptı. "Otoriter kişilik" düzene tam uyum biçiminde ortaya çıkıyordu. Bu kişiler kendilerinden emin değillerdi. Kendi kişiliklerini kuramamışlardı. Bu nedenle, toplumsal düzenin sürmesi, aslında onların kişiliklerinin sürebilmesi demek

oluyordu. Çünkü kişiliklerini bu dış çevreye bağlamışlardı. Toplumsal düzeni savunurken, gerçekte kendi ruhsal dengelerini korumaya çalışmaktaydılar. Kendilerine benzemeyenlere, düzene ters düşen bir biçimde yaşayanlara karşı saldırgan olmaları bir bakıma doğaldı. Geleneksel değerlere taştışmasız bir saygı ve uyum istiyorlardı. Bu gibi kişiler, normal dönemlerde tutucu iken, düzenin tehlikeye düştüğü bunalım dönemlerinde, faşist bir tutumu benimseyebiliyorlardı. Onlar için iyi-kötü, siyah-beyaz, tartışmasız belliydi. Birşey ya iyi ya kötü, ya siyah ya beyazdı. İkisinin arası olamazdı. Otoriteye gözü kapalı boyun eğerlerdi.

Freud'un izleyicilerinden Avusturyalı Adler, libidonun yerine bir anlamda "hükmetme içgüdüsü"nü koymuştur. Sertliğin ve egemen olma eğilimlerinin çok kısa boylu kişilerde fiziksel eksikliklerinin karşılama yolu olarak doğduğunu öne sürmüştür. Sezar, Hitler, Mussolini, Napolyon, Stalin, Franco bu savın örnekleri arasında yer alabilirler.

Temel tutumların çocukluğun ilk yıllarında ve ailenin büyük etkisi altında oluştuğunu kabul edersek, daha ilerki yıllarda oluşan siyasal tutumların bu temel tutumların uzantısı olduğunu da kabul etmek gerekir. Temel tutumlara ters düşen bir siyasal tutum elbette ki düşünülemez. Ama bu oluşum içerisinde birçok yeni etken de rol oynar.

Temel tutumların üzerine eklenen yeni tutumların oluşumunda bir yanda toplumsal etkenler, öte yanda da yaşanmış deneyimler ağırlık taşırlar. Toplumsal sınıfı, iş ve arkadaş çevreleri, gelir düzeyi, mesleği, oturduğu yer, eğitim düzeyi gibi veriler, toplumsal etkenlerdir. Bunlara gene aile aracılığıyla edindiği dinsel inançları da ekleyebiliriz.

Kişinin siyasal tutum ve davranışlarının oluşumunda rol oynayan deneyimlerinin başında, siyasetle doğrudan ilgili olanlar gelir. Örneğin, kişinin ailesinden başlayarak kaşılaştığı otorite ile ilgili ilişkilerinin, onun siyasal tutu-

munun belirlenmesinde özel bir yeri vardır. Otoriter bir babanın oğlu, demokratik tartışmalara ve demokrasinin gerektirdiği hoşgörüye az yatkın olacaktır. Otoriter bir yönetimi, babanın yerini tutacak bir önderin tartışılmaz üstünlüğünü tercih edebilecektir. Kendisi eline yetki geçirdiği zaman da otoriter bir yönetim biçimini benimseyecektir. Kendisi üstlerine koşulsuz boyun eğmek durumunda olan kişi, bu bağımlılığını unutabilmek için, kendinden aşağıda olanları ezmek eğilimi taşıyabilir. Bir çavuş, bölük komutanından genellikle daha sert ve hoşgörüsüzdür.

Siyasal rejimin işleyişiyle ilgili yaşanmış olaylar da siyasal tutumların oluşum ve değişiminde önemli bir rol oynarlar. Fransa'da Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyetlerin kötü işlemesi ve siyasal yaşamın istikrarsızlığı, bir yandan otoriter ve milliyetçi, öte yandan da kaderci ve boyun eğici eğilimleri güçlendirmişti. Benzer bir durumu 12 Eylül sonrasında Türk toplumu da yaşadı ve yaşıyor. Siyasal şiddet ve istikrarsızlığın yarattığı korku ve bıkkınlık, Türkiye'de de otoriter eğilimleri özendirirken, siyasal duyarsızlığı arttırdı.

Yaşanmış bir savaş, çoğunlukla eski savaşçıları tutucu ve otoriter tutumlara iterken, toplumda geniş bir savaş aleyhtarlığı akımının doğmasına da neden olur. Tarihin derinliklerinde kalmış birçok savaş ise bazı toplumlarda "geleneksel düşman" kanılarının doğmasına ve o savaşlardan birçok kuşak sonra doğanların bile siyasal tutumlarında rol oynamasına katkıda bulunmuştur.

Davranışlar, tutumların belli durumlardaki yansımalarıdır. Konuyu noktalamadan önce yanıtlamamız gereken bir soru kalıyor: Kalabalık içinde olmak, bireyin davranışlarını nasıl ve ne yönde etkiler? Bazı bilim adamları, bireyin kalabalık içindeki davranışı ile yalnızkenki davranışı arasında bir fark görmüyorlar. Ama kalabalık içindeki bireyin, heyecan ve etkilere daha açık olduğunu da kabul edi-

yorlar. Kalabalığın yenilmez bir yapıya sahip olduğu düşüncesinin, o kalabalığın bir parçasını oluşturan bireyi etkilememesi düşünülemez. Kalabalık içinde olmanın, bireye sorumluluk duygularının bir bölümünü yitirttiği ise bir gerçektir. Freud bir adım daha ileri gitmekte ve kitlesel etkinin, bireyin ruhsal anlamda önemli değişimler geçirmesi sonucunu yarattığını öne sürmektedir.

b) Siyasal Tutumların Değişimi

Daha çocukluk yıllarında kazanılmış olan temel tutumların değişmesi son derece zordur. Ama daha ilerki yıllarda kazanılan ve davranışların genelini değil de ancak belirli alanları ilgilendiren tutumlar ise, belirli süreçler içinde, ağır ağır değişebilir. Davranışlar, belirli durumlarda kişinin gösterdiği tepkiler olduğuna göre, o tepkiler, o durumları oluşturan koşulların değişmesiyle birlikte bir değişim geçirmek zorundadırlar. Özellikle koşulların hızlı değiştiği bir çağda, değişen koşullara değişmeyen tepkiler vermek kişisel uyumsuzluk yaratır. Çoğalan bireysel uyumsuzluklar ise, giderek toplumsal sorunlara ve bunalımlara dönüşebilir. Kişi, kişiliğini koruyarak, temel olmayan tutumlarını değiştirebilir.

Tutumları, bireyin yaşamı boyunca yapacağı seçimlere yön verirler. İnsan gerçeklerle karşılaştığı zaman, kendisi için bir anlamı olan şeyi seçer. Bu aynı zamanda, onun o konudaki tutumuna uygun olan şeydir. Yani tutumlar bir yandan seçmeyi kolaylaştırır, ama bunu yaparken de aynı zamanda kendi kendisini güçlendirmiş olur. Kişi yeni durumlarla karşılaştığında, daha önce bildikleriyle ilgili olan ögeler dikkatini çeker ve diğerlerini zamanla unuturken, onları aklında tutar. Hatta geçmişle ilgili anılar bile, tutumlara uygun olarak yeniden biçimlenirler.

Bu süreci açıklayan ilginç bir deney, ortalama bir işçinin özellikleri üzerinde yapıldı. İşçinin fabrikada çalışan,

ücret alan, genellikle sol partilere oy veren bir kişi olduğu söylendi. Hemen arkasından da ortalama bir işçinin zeki olduğu eklendi. Daha sonra deneklerden, ortalama bir işçinin sayılan kısa özelliklerini tekrarlamaları istendi. İşçi yanlısı tutuma sahip bulunanlar, bu özellikleri eksiksiz tekrarlarken, işçi karşıtı tutumu olanlar, "ortalama bir işçinin zeki olduğu" noktasını unuttular.

Aynı şeyi yapılan sınavlarda da görebiliyoruz. Öğrenci, örneğin siyaset bilimi çerçevesinde verilen bilgiler arasında, kendi siyasal görüşüne ters düşmeyenleri öğrenmekte zorluk çekmezken, kendi görüşü ile çatışanları daha çabuk unutabiliyor. Daha önce ilgi gösterdiği konulara eklenen bilgileri çabucak ayıklayıp aklında tutarken, tutumlarıyla bağdaşmayan konularda dikkatini toplamak zor geliyor.

Birey, bulunduğu toplumsal konuma göre, toplumdan bazı düşünce kalıplarını ya da kalıplaşmış düşünceleri, önyargıları almaktadır. Örneğin, ortalama bir işçinin zeki olduğu görüşü, o kişinin çevresinden aldığı "işçi çok akıllı olmadığı için toplumda yükselememiştir" benzeri bir düşünce kalıbıyla çatışınca, şu olasılıklar ortaya çıkar: Birinci olasılık, işçinin zeki olduğu yolundaki görüş ya da bilgiyi tamamen unutmaktır. İkinci olasılık, "zeki"yi yumuşatıp, onun yerine "becerikli" gibi bir başka niteliği koymaktır. Üçüncü olasılık, yapılan tanımlamayı tümüyle gerçek dışı bulup, tartışmadan reddetmektir. Dördüncüsü ise, kafasındaki işçiyle ilgili görüntüyü, kalıbı değiştirmektir. Ama, bu dördüncü olasılığın gerçekleşebilmesi için, kafasındaki işçi kalıbına uymayan, onu yalanlayan deneyimlerin zaman içinde sık sık yinelenmesi gerekir. Bu ise oldukça uzun bir süreçtir.

Bu noktada, Marksistlerin bilinçlenmeyle ilgili görüşlerini anımsamakta yarar var: Bilinç ya da sınıf bilinci, kendiliğinden oluşmaz. Hatta kişide bir "yanlış bilinç" oluşması bile olanaklıdır. Örneğin bir işçi, kendi sınıfının çıkar-

larının tersine bazı tutumlar benimsemiş olabilir. Çünkü "sınıf bilinci"ne sahip olmak için, yalnızca o toplumsal sınıfın toplumsal-ekonomik koşullarını paylaşmak yetmez. Bu nesnel koşullara ek olarak, bir de "öznel koşullar"ın yerine gelmesi gerekir. Öznel koşullar ise ideoloji ile ilgilidir. Yani, örneğin işçiye, içinde bulunduğu sınıfsal koşulların anlamı da anlatılmalıdır ki zaman içinde bilinçlenebilsin ve siyasal tutum ve davranışları da bilinçli olsun.

Aslında kendisi de Marksist olan Wilhelm Reich'ın bu konudaki düşünceleri ilginçtir: "Liberal ya da faşist bir partiye üye olan ve siyasal yönünü alışılmış türden hiçbir çaba ile değiştiremeyeceğimiz bir Hıristiyan kadın işçinin ruhsal yapısı, komünist bir kadın işçinin ruhsal yapısından tamamen farklı bir türden olmak zorundadır. Anladım ki çocukluğunda ana ve babasına, yetişkin olduğunda da kocasına maddesel ve otoriter bağlılık, cinsel eğilimlerini ve isteklerini bilinçaltına itmeye zorlamıştı. Bu da onu, kolaylıkla farkedilebilecek kişiliksel bir bunalıma ve cinsel kuşkuya düşürmüştü. Böyle bir durum, komünistlerin bağımsızlık ve kadının özgür gelişimi ile ilgili sözlerini anlamasını kesinlikle olanaksız kılıyordu. (...) Sınıf bilinci sorununun psikolojik kavramının ön koşulu, onun öznel görünümü ile nesnel görünümünün kesin bir biçimde ayrılmasıdır. Ortaya çıkan başka bir nokta da sınıf bilincinin nesnel öğelerinin ve harekete geçirici güçlerin, psikanalitik bakımdan yorumlanamayacağı, sınıf bilincinin karşısına çıkan engellerin de, tam tersine, ancak psikanalitik açıdan ele alındığında anlaşılabileceğidir. Çünkü bu engeller akıl dışı kaynaklardan gelmektedir."

Bilinçlenmesinin önünde – Reich'ın sözünü ettiği – "akıl dışı" engeller bulunmasa bile, o ana kadar kendi sınıfının çıkarlarına ters düşen bir partiyi desteklemiş olan bir kişi, yaptığı yanlışlık kendisine anlatıldığı zaman, hemen "oy"unun yönünü değiştirmez. Söylenenlerin doğruluğu-

nu gösteren olaylar tekrarlandıkça, bilinçlenmenin ilk aşaması olarak, sandık başına gitmemeyi seçer. Ancak bir sonraki aşamada, siyasal tutumunun yeni bir görünüm alması ve kendi çıkarlarına daha uyan partiye oy vermesi olanaklıdır.

Kazanılmış tutumların, düşünce ve davranışlardaki değişmeleri zorlaştıran en önemli engel olduğuna daha önce de değinmiştik. Zıt siyasal tutumlara sahip bulunan kişiler, aynı olaya bakarken farklı şeyler görürler. Ama bazı öylesine önemli ve çarpıcı deneyimler yaşanır ki en katı tutum sahipleri bile eski tutumlarını korumakta zorluk çekerler. Örneğin Sovyet tanklarının Budapeşte ve Prag'da daha farklı sosyalizm modellerinin gelişimini engellemesi, Polonya'da bağımsız bir işçi hareketinin gelişimine hoşgörü göstermemesi birçok marksist için sarsıcı olmuştur. Ne var ki, böylesine çarpıcı deneyimler bile her zaman tutum değişikliği sonucunu yaratmaz. Macaristan'da yaşanan olaylardan sonra Batılı komünist partilerinden ayrılan birçok militan, daha sonraki yıllarda yeniden partilerine dönmüşlerdir. Kişi, tutumlarıyla çelişen olayları görmezlikten gelme eğilimini, en yadsınamaz örnekler karşısında bile sürdürebilmektedir. Görmezlikten gelemediği zamanlarda da, o olayları çarpıtıcı, en inanılmaz gibi görünen açıklamalara bile sarılabilmektedir.

Siyasal tutumların değişebilmesi için, ya koşulların ya da o koşullara yönelik bakış açılarının değişmesi gerekir. Örneğin topraksızken kendisine yeterli toprak dağıtılan çiftçi, köyünden kalkıp İstanbul'un gecekondularına yerleşen köylü açısından koşullar değişmiştir. Aslında algılama biçiminin değişmesi de genellikle ortamın değişmesine bağlıdır.

Kentleşmenin siyasal davranışları ne yönde etkilediğine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Toplumsal sınıfının yukarıya ya da aşağıya doğru değişmeye başlaması da

benzeri bir etki yapar. Yoksul bir ailenin çocuğu öğrenimini tamamlayıp toplumda daha iyi bir konuma kavuştuğunda, içinden geldiği sınıfın değer sistemlerini yadsıyıp, içine girmek istediği sınıfın değer sistemlerini benimsemeye başlar. İflas etmiş bir büyük tüccarın oğlu ise, işçi bile olsa, çoğunlukla otoriter eğilimli aşırı sağcı partilere yönelebilir.

Koşulların ve algılama biçimlerinin değişmesine ilginç bir örnek de, siyasal iktidarın içinde ya da dışında bulunmakla ilgili olarak verilebilir. İktidar sorumluluğunu taşıyanlar, ister istemez olaylara başka türlü bakarlar. Çoğulcu demokraside iktidara ortak olan bir komünist ya da laik bir ülkede karma hükümette yer alan bir dinsel hukuk (şeriat) yanlısı için sistem karşıtı tutum eski katılığında süremez. Üniversitenin yönetimine katılan öğrencinin, fabrikanın sorumluluğuna ortak olan işçinin bakış açıları değişir.

Yapılan araştırmalar, propagandanın tutumların değişmesindeki etkisinin, sanılanın çok altında olduğunu ortaya koyuyor. Seçim kampanyaları, genellikle o partiye yakınlık duyan seçmenler üzerinde, onların kanılarını güçlendirerek, düşüncelerine daha sağlam dayanaklar sunarak etkili olabiliyorlar. Sandık başına gidip gitmeme konusunda tereddüdü olanları "havaya" sokuyorlar. Ama ne ölçüde mantıklı açıklamalar yapılırsa yapılsın, tersi görüşte olanlar bunları algılayamıyorlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, var olan tutumlara uyan bilgiler kalıp, uymayanlar unutuluveriyor. Aslında en usta konuşmacının bile etkisi, karşıt görüştekileri ikna etmekte değil, yakın görüştekilerde, o siyasal örgüt ya da akıma "ait olma" duygusu yaratmakta ortaya çıkıyor.

Ne basının karşıtlığı, ne televizyonun desteği bir siyasal seçimde belirleyici olabilmektedir. Televizyonu çok etkili bir araç olarak tek yanlı kullanan birçok siyasal iktidar seçimleri yitirirken, örneğin 1948'de hemen tüm basını

karşısına alan Truman, ABD'de başkan seçilebilmiştir. Sosyal demokratların –bazı istisnalar dışında – sürekli olarak iktidar oldukları İsveç başta olmak üzere, birçok çoğulcu demokraside basın genellikle tutucu güçlerin etkisi altındadır. Ama bu durum sola iktidar yolunu kapayamamaktadır.

Bazı özel durumların dışında, tutumlardaki değişmenin ağır işleyen bir süreç olduğunu biliyoruz. Hızlı değişmelerde –ki çok az rastlanır – tutumla çelişen deneyimin önemi ve çarpıcılığı sonucun alınmasına tek başına yetmez. Dışındaki olayla birlikte kişinin kendi durumunda da bir değişme varsa, hızlı değişim olanaklı hale gelir. Araştırmalar Meynaud ve Lancelot'nun şu görüşünü doğruluyor: "Hızlı değişim çoğunlukla kişinin soyutlanmasından kaynaklanır. Kişi, ya farklı değer sistemlerine sahip olan, ama kendisinin girmek istediği bir grupta, ya da kendisinin kökeninden çok değişik ve kendi içinde bağdaşık bir kültürel ortamda yalnız kalmıştır. Siyasal ve toplumsal ortamdaki değişiklik, kişisel durumundaki değişmeye eklenmiştir."

Siyasal tutum ve davranışlarla ilgili olarak, bir de "dalgalanan oy"ların gündeme getirdiği "kararsız" tutumlar konusu var. Genellikle yüzeysel tutumlarla ilgili olarak ortaya çıkan bu kararsızlık, çelişkili umutların birbiri peşisıra etkili olduğunu gösterir. Bunalım dönemlerinde ve bunalım sonrasında bu tür dalgalanmalara daha çok rastlanabilir. 12 Eylül dönemi sonrasında olduğu gibi, siyasal partilerin tümden kapatıldıkları ortamlarda ise, arayıştan doğan kararsızlığı daha doğal karşılamak gerekir.

c) Siyasal Yaşamda Bireyin Yeri

Kişilik, bireyin biyolojik-fiziksel özelliklerinin, toplumun kendisine aktardığı değerler sisteminin ve özel yaşam öyküsünün bir bileşimidir. Çeşitli alanlardaki tutumların bir toplamı olmakla birlikte, aynı zamanda o tutumlar arasın-

daki bağlantıyı ve göreli tutarlığı sağlayan bir olgudur. Her toplumda belirli kişilik özelliklerinin ağır basması ise, o toplumsal yapının bireyler üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Bu etki toplumsal kurumlar ve toplumu oluşturan diğer bireyler aracılığıyla olur.

İnsan kişiliğinin bir bölümünün doğal dürtülerden kaynaklandığını biliyoruz. Ama insan yaşamının sürmesi için zorunlu olan biyolojik eylemlerin yerine getirilme biçimi bile, toplumdan topluma değişiklik gösterir. Yemek, içmek, çiftleşmek gibi.

Tamamen biyolojik kökenli olduğu sanılan ve bu nedenle de bütün toplumlarda aynı olması gereken bazı davranışların bile, aslında toplum tarafından biçimlendirildiğini kanıtlayan örnekler var. Türkçedeki "delikanlı" sözcüğü, biyolojik bir değişiklik olan ergenlik çağının davranışlara ne ölçüde yansıdığını gösterir. Birçok uygarlıkta, ergenlik çağına ulaşan gençlerin otoriteye başkaldırması, vücuttaki biyolojik değişimin doğal bir sonucu olarak kabul edilir. Oysa, örneğin Çeyen kızılderililerinde durumun tam tersi olduğunu görüyoruz. Çeyen toplumunun kültürel özellikleri, ergenlik çağına ulaşan gençlerin toplumsal kurallara karşı en saygılı dönemlerini yaşamaları sonucunu doğurmaktadır.

İnsanın doğasında servet, egemenlik ve rekabet hırsının varolduğu görüşü de artık kabul edilmiyor. Eğer bunlar doğal dürtüler olsaydı, tarihin her döneminde ve bütün toplumlarda görülmeleri gerekirdi. Oysa rekabet duygusu köylerde kentler kadar belirgin bir biçimde gelişmediği gibi, örneğin Hindistan'ın büyük yoksulluk ortamında tamamen ortadan kalkabilmektedir. Yoksulluğun ve güç koşulların yarattığı umutsuzluk, insanların çözümü gerçek dünyanın dışında araması, kendi içine kapanması sonucunu doğurabilmektedir.

Freud'un evrensel sandığı "Oidipus kompleksi"nin de

aslında belirli bir toplum yapısının ürünü olduğunu artık biliyoruz. Cinsel kıskançlık gibi rekabet içgüdüsünün doğal ürünü sayılan bir olgu bile, ortaya bir kültürel özellik olarak çıkıyor. Eskimo erkeğinin karısını konuğuna ikram etmesi ve reddedilmesi durumunda bunu çok ağır bir hakaret sayması, başka türlü nasıl açıklanabilir?

Toplum belirli durumlarda nasıl davranması gerektiğini, bireylere, daha önce değindiğimiz toplumsallaşma süreciyle öğretmektedir. Bu iyi ve kötü, doğru ve yanlış ayrımına dayalı bir değerler sisteminin kuşaktan kuşağa aktarılması demektir. Oysa bu değerlendirme toplumdan topluma farklılıklar göstereceğine göre, her toplumda farklı bir kişilik tipinin gelişmesi doğaldır.

David Riesman, üç ana toplum tipinin, üç ana kişilik tipini yarattığını kanıtlamaya çalıştı. Geleneklerine göre hareket eden insan, vicdanına göre hareket eden insan ve başkalarının kendisinden beklediklerine göre hareket eden insan. Birinci tip kişilik, toplumsal yapının ağır değiştiği, geleneklerin egemen olduğu toplumlarda gelişiyordu. On-dokuzuncu yüzyılın hızla gelişen kapitalist toplumları ise özerk bir kişiliğin oluşmasına elverişliydi. Toplumun değer yargılarını ve davranış biçimlerini öğrenen kişi, daha sonraki aşamalarda kendi vicdanına göre kararını veriyordu. Oysa çağdaş Batılı toplumlar, üçüncü bir kişiliği ortaya çıkarmışlardı. Söz konusu toplumsal yapının ürünü olan kişi, artık iyiyi ve kötüyü kendisine göre tartarak hareket etmiyor, başkalarının kendisinden ne beklediklerini tahmin ederek ona göre tutumunu ayarlıyordu.

Bazı ilkel toplumlar üzerinde yapılan incelemeler ilginç sonuçlar vermiştir. Vancouver Adası Kwakiutları ile Yeni Meksika Zunilerini karşılaştıran gözlemler ünlüdür. Zuniler sakin, yaşamı doğa ile kendisi arasında bir çeşit uyum sayan, çatışma ve rekabeti küçümseyen kişilerdir. Kwakiutlar ise tersine sert, yarışmadan ve çatışmadan hoşlanan,

başkalarını egemenlik altına almaya çalışan kişilerdir. Bu toplumlardan birisinde normal sayılan bir davranış ötekinde anormaldir.

Konuya "zihniyet" açısından bakanlar da var. Kişi olayları belirli bir zihniyetin gözlükleriyle değerlendirir. Aynı toplumun insanları arasındaki farklılıkların arkasında, değişmeyen psikolojik bir öğe bulunur ki, işte bu zihniyettir. Zihniyet aynı toplumun insanlarında ortak olan değer yargılarından, kavramlardan ve inançlardan oluşur.

Zihniyet, yalnız aynı toplumun insanlarında değil, giderek aynı uygarlığın insanlarında ortaktır. Belirli bir zihniyete sahip olan kişi, farklı bir uygarlığın ortamında çok uzun süreler kaldığı zaman bile, zihniyetini kolay kolay değiştiremez. Kendisini içinde yetiştiği topluma bağlayan bu dayanıklı bağdan kolay kolay kurtulamaz. (Bunun en yakın örneğini, yıllardır Almanya'da bulunan, hatta bir kısmı kesinlikle oraya yerleşmiş olan Türk işçilerinde görüyoruz.) Zihniyet, birçok bilim adamına göre, kişiliğin en zor değişen öğesidir. Gaston Bouthoul'un dediği gibi, "Zihniyetimiz, evren ile aramıza bir prizma gibi girer." Evreni ancak o prizma aracılığıyla algılayabiliriz.

Bouthoul, bir adım daha ileriye giderek, fiziksel organizmamız ile zihniyetimiz arasında çok sıkı bir bağlantı bulunduğun öne sürüyor. Örneğin, Hıristiyanların zevkle yedikleri domuz etinin, bir Müslümanın midesini bulandırabileceğini, hatta zehirlenme benzeri bir etki yapabileceğini söylüyor: "Önemli bir tabuyu çiğnemiş olan ilkel toplumun insanı, bu suçtan dolayı öleceğine inanmıştır ve çoğunlukla gerçekten ölür."

Kuşkusuz ki insanın toplumu ya da en geniş anlamı ile çevresi tarafından biçimlendirilen bir nesne olduğunu söyleyemeyiz. Benzer koşulları paylaşanlar arasında bile, tüm benzerliklerin yanı sıra ciddi davranış farklarının bulunması, çevrenin kişiliğin belirlenmesinde tek etken ol-

madığını kanıtlıyor. Fiziksel özellikler, kalıtımla geçen nitelikler, özel yaşam öykülerinin ruhsal yapıdaki yansımaları, bu farklılıkları yaratan etkenlerdir.

Toplumsal olanlar dahil, tüm bu etkenlerin insana tanıdığı seçme ve hareket özgürlüğü ne kadardır? Bu sorunun yanıtının daha çok felsefenin alanına girdiği söylenebilir. Örneğin Jean-Paul Sartre, insanın önceden saptanmış bir modele göre oluşmadığını, her adımda yaptığı seçmelerle kendi özünü bizzat kendisinin oluşturduğunu söyler. Bir çekicin varolabilmesi için, daha önceki aşamada bir çekiç düşüncesinin doğmuş olması gereklidir. Çekiç daha önce saptanmış bulunan bu "öz"e göre, belirli bir işlevi yerine getirmek için "var" olur. Önce varolup, daha sonra özün oluşması söz konusu değildir çekiç için. Oysa insanda "varlık", "öz"den önce gelir.

Elbette ki insanın yapacağı seçim, içinde bulunduğu ortamla, toplumdaki yeri ile sınırlandırılmıştır. Ama diyalektik bir ilişki içinde bu çevreyi de değiştirme şansına sahiptir. Bu noktada Marksistlerle buluşan Sartre, daha sonraki düşünce zinciriyle onlardan gene uzaklaşır. Sartre'da yapılan değil, hangi amaç içinde hareket edildiği önemlidir. Oysa Marksistler için "özgürlük, eylem ve etkinlik olanağı" demektir. Onlar için, düşüncenin bağımsızlığı anlamında bir özgürlük yoktur.

Özgür hareket için, temel koşulun özgür düşünebilmek olduğunu unutamayız. Düşüncesi koşullandırılmış bulunan bir kişinin özgür eylemi olamaz.

Burada konunun, determinizm (belirlenimcilik) - özgürlük tartışması etrafında oluştuğunu belirtmeye gerek yok. Eğer mutlak bir determinizm toplumsal yaşamda da geçerli ise, belirli koşullar bir araya geldiğinde kişi ancak belirli bir biçimde davranabilir demektir. Bunun anlamı ise, kişinin bir seçme ve hareket özgürlüğüne sahip bulunmamasıdır. Oysa determinizm ve özgürlük, birbirlerinin ta-

mamlayıcısı olan öğeler olarak da değerlendirilebilir.

Kişi içgüdülerinin, doğal dürtülerinin etkisi altında hareket ediyorsa, özgür olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü hayvan da aynı etkiler altında hareket eder; oysa hayvanın gerçek anlamda özgürlüğü yoktur. Çünkü onun açısından bir seçme sözkonusu değildir. Ancak düşünerek zevk verecek bir şeyden vazgeçip daha uzun vadeli bir hedefe yönelen kişi için özgür hareketten sözedebiliriz.

Determinizm, özgürlüğün kullanımını koşullandırır, hatta kolaylaştırır. Eğer determinizm olmasaydı, belirli nedenlerin belirli sonuçlar doğuracağı bilinmeseydi, insan kendi yaşamı üzerinde etkili olamazdı. Neyin ne sonuç vereceğini bilemeyen kişi açısından, özgür seçme ve özgür hareketten sözedilemezdi. Öte yandan, insanlar özgür olmasalardı, kendilerini çevreleyen koşulların içinde neden-sonuç ilişkilerini bulamazlardı, determinizmin yasalarını ortaya çıkaramazlardı.

Birey boyutunun siyasal yaşamdaki etkisinin sınırlarını böylece çizdikten sonra, şimdi o etkinin siyasal yaşama nasıl yansıdığını inceleyeceğiz.

Siyasal çatışmanın temelde bireysel yetenek farklılıklarından kaynaklandığını öne süren görüşler, çoğunlukla Darwin'e dayanmışlardır. Gerek tutucu gerekse liberal çağdaş düşüncelerin bir bölümünün kökeninde Darwin'i bulabiliriz. Charles Darwin de Malthus'tan etkilenmiştir. Toplumların nüfusları varolan beslenme olanaklarından çok daha hızlı arttığına göre, yeterli besini sağlamak için amansız bir savaşım kaçınılmazdır. Bu ekonomik kaynaklı görüşten hareket eden Darwin, giderek "yaşam için savaşım" ilkesine ulaştı. Her yaratık, yaşamını sürdürebilmek için diğer yaratıklarla mücadele etmek zorundaydı. Bu savaşımda güçlü olanların kazanması ile "doğal ayıklanma" gerçekleşmiş, bir yandan güçlü olan türlerin devamı, öte yandan daha da güçlenmesi sağlanmış oluyordu. İklimdeki

değişmelere uyamayan, cinsel çekiciliği az olan, yeterli beslenemeyen türler tükeniyordu.

Evrim kuramı genellikle kabul edilmekle birlikte, Darwinci öğretiye yöneltilen çok ciddi eleştiriler bulunduğunu biliyoruz. Konumuzla en ilgili eleştiri, doğal ayıklanmada en zayıfların öldüğü, yokolduğuyla ilgili olanıdır. Araştırmalar, en güçlülerin değil, ortalama özelliklere sahip bulunanların kaldığını, aykırı özelliklere sahip bulunanlarınsa öldüklerini gösteriyor. Çevre koşulları değiştikçe buna en iyi uyum sağlayanlar varlıklarını sürdürebiliyorlar, ama bu her zaman en güçlü olmuyor. Üstelik koşulların değişme yönü, yeni koşulların olumluluğu ya da olumsuzluğu, türlere göre farklı anlamlara gelebiliyor. Değişen koşullar bazı türleri daha şanslı, bazılarını ise daha şanssız kılabiliyor. Buradaki ayıklanma ise, türün kendi özelliklerinden çok, dış etkenlere bağlı kalıyor.

Liberalizmin ekonomideki "serbest rekabet" ilkesi, Darwinci öğretiden de destek bulmuştur. Devlet karışmamalıdır ki en akıllılar, en yetenekliler kazansın ve ekonomi de bu sayede gelişsin. Başka bir deyişle, zayıf olanlar korunmamalıdır ki bir çeşit doğal bir ayıklanma gerçekleşebilsin. (Yaşam mücadelesinin yerini, burada belirli türden gereksinmelerin karşılanması için verilen mücadele almaktadır.)

Liberallere göre, bütün toplumlarda rastlanan en önemli olgu, insanların gereksinmelerine göre tüketim olanaklarının azlığıdır. Her birey, gereksinmelerini en üst düzeyde karşılamak istediği için, bir çatışma kaçınılmaz olmaktadır. Olanakların paylaşımında toplumdaki en önemli karar merkezi siyasal iktidar olduğuna göre, gereksinmeleri karşılamaya yönelik çatışmanın siyasal yaşama yansıması doğaldır. Kişi siyasal iktidara katıldığı ölçüde, gereksinmelerinin doyuma ulaşabilmesi için avantajlı bir duruma gelmektedir. Ekonomik bakımdan avantajlı duruma gelen bi-

rey ise, siyasal iktidarda daha çok söz sahibi olma olanağını ele geçirmektedir.

Liberalizm kişisel yararı giderek toplumsal yarara bağlıyor. Bu ekonomik alanda olduğu gibi, siyasal alanda da böyle olmaktadır. En akıllı, en becerikli, en bilgili kişiler ekonomik gücü ellerine geçirince, nasıl ki, bu ekonomik gelişmeyi kolaylaştıracağı için toplumun genel yararlarına da uygun olacaksa; siyasette de en yeteneklilerin kazanması, daha etkin ve başarılı bir yönetimin kurulmasını sağlayacaktır. Ekonomide ve siyasette güçsüzleri koruyucu önlemler almak bu nedenle yanlıştır ve toplumun genel çıkarları ile de bağdaşmamaktadır. "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" ilkesi bu mantıktan kaynaklanıyor.

Siyasal çatışmada, ekonomik savaşımda olduğu gibi, hep en iyilerin kazandığı savı, liberal ideolojide temel bir inanca dönüşmektedir. Bundan çıkan mantıksal sonuç ise açıktır: Eğer bir kişi başarılı ise, iyi, akıllı ve becerikli olduğu için başarı kazanmış demektir. Yoksul ve yenik kişilerin de suçu kendi yeteneksizliklerinde araması gerekecektir.

Özetlemek gerekirse, liberaller için siyasal çatışmanın temeli bireysel ve ekonomiktir. Daha çok tüketim için bireyler arasında ortaya çıkan çekişme, siyasal çatışmanın itici gücü olmaktadır.

Tutucu kuramların bu konuda liberalizmden ayrıldıkları ana nokta, olaya maddeci değil ülkücü (idealist) bir açıdan yaklaşmalarından kaynaklanıyor. Tutucu kuramlara göre "en iyiler" önemlidir ve bu kavramda yeteneğin, cesaretin, zekanın yanında, manevi bir değer yargısı da yer almaktadır. Bu "seçkinler" ekonomik çıkarlarını ikinci plana itebilen özgeci kişilerdir. Doğa onları "üstün" olarak yaratmıştır.

Tutucu ideoloji insanoğlunun doğuştan kötü olduğunu, ilkel-vahşi döneme dönme eğilimi taşıdığını savunur.

Yalnız büyük manevi güce sahip bulunan küçük bir azınlık, bu içgüdüsel eğilimlerin dışına çıkabilir. Uygarlıklar da zaten bu seçkin azınlığın ürünüdür. Yönetimin seçkinlerin elinde olması ve kitlelerdeki ilkel eğilimlerin baskı kullanılarak engellenmesi, toplumların ve uygarlıkların yararınadır. "Siyasal çatışma, herkesin yararına olarak bir baskı kuran seçkinlerle, buna karşı koyan, yararlarını görmekten aciz kitleler arasındadır."

Seçkinler topluma hizmet etme bilinci içindedirler ve bu kutsal görevlerini bütün toplumun yararına yaparlar. Bu "hizmet bilinci" eğitimle ve geleneklerle güçlenir. Öyleyse seçkinleri yaratan, yalnız doğuştan sahip oldukları özellikler değil, aynı zamanda içinde bulundukları eğitim ortamıdır. Gelenek ve eğitim iyi içgüdüleri güçlendirip kötü içgüdüleri baskı altına alır. Bu süreçte de ailenin yeri önemlidir.

Yeteneklilerin yeteneksizlerle ve seçkinlerin kitlelerle çatışması, aslında bireysel bir çatışma olarak değerlendirilebilir. Ama bazı seçkinler, bu kişisel özellikleri babadan oğula geçen ayrıcalıklar haline getirmeye başlayınca, artık bireysel boyutun yerini sınıfsal boyut alıyor demektir ki, bu konuyu daha ilerde inceleyeceğiz.

2. Yaş ve Cinsiyet

Seçim sosyolojisi araştırmaları, siyasal davranışların farklılaşmasında beş etkenin diğerlerinin önüne geçtiğini genellikle gösteriyor: Yerleşme birimi, yaşam düzeyi, eğitim düzeyi, yaş ve cinsiyet. Yerleşme biriminin bu konudaki önemine, demografik etkenleri incelerken değinmiştik. Eğitim düzeyi de yaşam düzeyine bağımlı olarak ekonomik etkenlerin ve bir ölçüde de kültürel etkenlerin konusuydu. Yaş ve cinsiyetin siyasal davranışlara yansıması ise biyolojik-toplumsal olgular olarak ayrıca incelenmeyi gerektire-

cek kadar önemlidir.

Bu başlık altında sırasıyla, kuşaklararası davranış farklarını, bu davranış farklarını yaratan nedenleri ve yükseköğrenim gençliğinin siyasal yaşamdaki özel yerini inceleyeceğiz.

a) Kuşaklar Arası Tutum Farkları

Kuşaklar arasında var olan tutum farklarının, siyasal davranışlara da doğal olarak yansıdığını ve özellikle oy verme eğilimlerinde somutlaştığını kanıtlayan çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu konudaki temel varsayımı şöyle özetleyebiliriz: Gençler, yaşlılara oranla, genellikle daha çok değişme ve yenilik yanlısıdırlar. Yaşlılarda ise, tutucu eğilimler güçlenmektedir.

1965 seçimlerinde oyların % 52.9'unu alan Adalet Partisi, Deniz Baykal'ın araştırmasına göre, yüksek öğrenim gençliği arasında sadece % 17.1'lik bir desteğe sahipti. Özer Ozankaya'nın araştırmasında ise, bu oran % 12'de kalıyordu.

Benzeri bir araştırmayı 1970 yılında Atatürk ve Hacettepe Üniversitelerinde yaptığımızda, bu farklılık daha da artmıştı. Bir yıl önce yapılan seçimlerde % 46.5 oranında oy toplayan Adalet Partisi'nin, öğrenciler arasındaki taraftarları % 8.0'i geçmiyordu. Seçimlerde ancak % 27.4 oranında oy toplayabilen Cumhuriyet Halk Partisi ise, öğrenciler arasında % 56.1 oranında bir desteğe sahipti.

Bazı siyasal bilimciler ve bu arada Deniz Baykal, benzeri araştırmaların sonuçlarını değişik biçimde yorumlamış ve buradaki farklılıkları eğitim düzeyi ile açıklamaya çalışmışlardır. Oysa başka toplumsal kesimleri de kapsayan araştırmalar, bu tür düşünenlerin yanılgılarını ortaya koymaktadır. Örneğin bizim 12 Ekim 1975 Senato ara seçimlerinden önce Ankara ilinde yaptığımız kamuoyu yoklamasına göre 21-25 yaş grubu Cumhuriyet Halk Partisi'ni

% 63.3, Adalet Partisi'ni ise % 11.8 oranında desteklemekteydi. Hemen belirtelim ki örneklemeye –köylü ve işçiler dahil – tüm toplumsal sınıflar girmişti. Söz konusu yaş grubunun çok büyük bir çoğunluğunun öğrencilikle ilişkisi yoktu.

1969 genel seçimlerinden önce işçiler arasında yapılan bir ankete göre; işçilerden Türkiye İşçi Partisi'ne oy verenlerin % 55'i 21-30 yaş grubuna giriyordu. Artun Ünsal'ın örneklemle yaptığı bir araştırma da Türkiye İşçi Partisi üyelerinden % 79.9'unun 40 yaşından küçük olduğunu göstermiştir.

Federal Almanya'da yapılan bir kamuoyu araştırmasının sonuçları da konumuz açısında çok ilginçtir. Alman halkının % 25'i otoriter bir iktidar yanlısıyken, bu oran gençlerde % 14'e, üniversite öğrencilerinde ise % 4'e kadar düşmektedir.

Gençlerin ana ve babalarından farklı siyasal düşünce ve davranışlara sahip olmaları olgusu, özellikle aralarındaki eğitim düzeyi farkının büyümesiyle daha da sivrileşiyor. Bizim 1970 öğrenci araştırmamız, yükseköğrenim gençliğinin ancak % 36.6'sının babası ile aynı partiyi desteklediğini, % 63.4'ünün ise babasından çok farklı siyaset eğilimler taşıdığını gösteriyordu. Bu farklılaşma yoksul ailelerden gelen çocuklarda en üst düzeyine ulaşırken, gelir düzeyi yüksek ailelere gidildikçe göreli olarak azalıyordu. Gelir düzeyi ile eğitim düzeyinin genellikle birbirine koşut olduğunu düşünürsek, gencin öğrenimi boyunca edindiği bilgilerin – içinde bulunduğu ortamla birlikte – farklı siyasal tutumlar geliştirmesini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz.

1970 yılında Hacettepe ve Atatürk üniversitelerinde yaptığımız araştırma, babadan farklı siyasal eğilimler geliştirme açısından, birinci sınıf öğrencisiyle dördüncü sınıf öğrencisi arasında da büyük farklar bulunduğunu ortaya koyuyordu. Siyasal tutumlar açısından babadan farklılaşma

oranı birinci sınıflarda % 57.8 iken, dördüncü sınıflarda % 81.3'e ulaşmaktaydı. Başka bir deyişle, birinci sınıftan dördüncü sınıfa gelinceye kadar farklılaşma % 40.6 oranında artıyordu. Baba-evlat farklılaşmasına her iki üniversitenin katkısı arasında (Ankara ve Erzurum'un çok farklı toplumsal ortamlarına karşın) ciddi bir farklılık olmaması yukardaki varsayımı daha da güçlendirmekteydi.

b) Kuşaklar Arası Tutum Farklarının Nedenleri

Çocuğun davranışlarında taklit öğesinin rolü çoktur ve örnek olarak alınan kişi de genellikle yakın çevreden, özellikle de aile içindendir. Ergenlik çağıyla birlikte, kişilik çoğunlukla başkaldırarak kendisini kanıtlamaya ve aile dışı modellere yönelmeye başlar. Bazı gözlemler, gelişmiş ülke gençlerinin kişiliklerinde bireysel değerlerin, geri kalmış ülke gençlerinin kişiliklerinde ise ulusal değerlerin genellikle daha ağır bastığını ortaya koyuyor.

Gençliğin sona erip olgunluk çağına geçilmesiyle birlikte kişiliklerin daha ılımlılaştığı kabul edilir. Bernard Shaw'un şu cümlesi çok ünlüdür: "Eğer yirmi yaşında iken komünist değilseniz, kalbiniz yok demektir; kırk yaşına geldiğinizde hâlâ komünist iseniz, kafanız yok demektir." Willy Brandt, kendisinden sosyal demokrat olmasına karşılık oğlunun komünist olduğunu anımsatan bir gazeteciye şöyle demişti: "Onsekizinde komünist olmayan, otuzbeşine geldiğinde iyi bir sosyal demokrat olamaz."

Kuşaklar arasındaki tutum farklarının temelinde yatan nedenlerin başında, bireysel enerjinin düzeyi gelir. Enerji, değişikliklere uyum yeteneği ve kolaylığı demektir. Yıllar geçtikçe enerjisi azalan kişi, uyum göstermek için yeni çabalar gerektirecek köklü değişikliklerden korkmaya başlar. Üstelik, yeni durumlara uyum göstermek için giderek zamanının azaldığını da hissetmektedir. "Gençler bilebilse, yaşlılar yapabilse" deyişi, kuşaklararası tutum farklarının

bir bölümünü çok güzel açıklıyor.

Yıllar boyu süren çabaların ürünlerini yitirme korkusu da, yaşlıların tutuculaşmalarında önemli bir rol oynar. Toplumda ulaştığı konumu, sahip olduğu maddi olanakları yitirirse, onları ya da benzerlerini yeniden elde etmek için gereken ne enerjisi ne de zamanı vardır.

Genç insan, aynı zamanda toplumsal yetki ve sorumlulukların büyük ölçüde dışında kalmıştır. Kendisini varolan koşullara bağlayan bağlantıları çok güçlü olmadığı ve kendisi dışında kimsenin sorumluluğunu sırtında taşımadığı için; davranışlarını ayarlarken ya da toplumda köklü bazı değişiklikleri savunurken, uzun boylu düşünmesine gerek yoktur. Oysa, evlenmek ve çocuk sahibi olmakla somutlaşmaya başlayan sorumluluklar zinciri, ilerki yıllarda adımlarını çok daha dikkatle ve ihtiyatla atmasını gerektirecektir.

Gençlik yıllarında etkisi altında kalınan ve benimsenen bazı siyasal görüşler, yıllar geçtikçe ılımlılaşmanın yanı sıra, aynı zamanda – belirli ölçüler içinde – gerçekleşme olanağına da kavuşabilirler. Gerçekleşmeleri oranında bunların değişmemesini istemek ve böylece siyasal yelpazede soldan başlayıp sağa doğru kaymak da doğal bir gelişmedir. Örneğin, bir ülkede mutlak krallık varken, anayasal krallığı savunmak solda olmak anlamına gelir. Oysa anayasal krallık gerçekleştikten sonra da onu savunmayı sürdürenler, yeni solu oluşturan cumhuriyetçiler karşısında sağa kaymış olurlar.

Çocukluk döneminde ve gençliğin ilk yıllarında kazanılan temel tutumların, daha sonra kolaylıkla değişmediğini biliyoruz. Karl Mannheim gibi bazı sosyologlar, özellikle orta yaşlı kuşakların siyasal tutumlarının anlaşılabilmesi için, onların gençlik dönemlerindeki siyasal ortamın, egemen ideolojik akımların ve sorunların incelenmesi gereği üzerinde durmuşlardır.

Genellikle gençlerin ilerici, yaşlıların ve yetişkinlerin tutucu oldukları varsayımının, toplumların evrimlerinin her dönemi için geçerli sayılamayacağını öne süren toplumbilimciler de vardır. Onlara göre bu varsayım toplumların kararsızlık (istikrarsızlık) dönemleri için geçerlidir. Eğer uzun bir kararsızlık döneminden sonra kararlı bir ortam sağlanırsa, yetişkinlerin bir bölümünün gençlikteki solcu düşüncelerini sürdürmeleri, genç kuşakların ise tutucu bir dünya görüşüne sığınmaları olanaklıdır.

Öte yandan, özellikle çağdaş sanayi toplumlarında, yaşlılar çoğunlukla ihmal edilen, toplumsal olanaklardan yeterince yararlanamayan bir kesimi oluşturuyorlar. Böyle durumlarda, toplumsal-ekonomik bunalımların yaşlılar üzerindeki etkisi çok fazla oluyor. Gene aynı görüş sahipleri, bunalım dönemlerinin zor koşullarının, yaşlıları, köklü değişiklik önerenlerin yanına itebileceğini öne sürüyorlar.

1960'lı yıllardan başlayarak, özellikle 1968'de hemen tüm dünyada izlenen gençlik ayaklanmalarıyla birlikte, kuşaklararası siyasal tutum farklılıklarının, giderek önemli siyasal sorunlar yaratabilecek boyutlara varabileceği görülmüştür. Bu önemli gelişmede, demografik, teknolojik ve biyolojik nitelikli üç etkenin rol oynadığı söylenebilir.

Ülkeden ülkeye ve başvurulan kaynaklara göre değişmekle birlikte, ortalama insan ömrünün Demir Çağı'nda 17, ortaçağda 25, Fransız Devrimi'nde 37 ve 1955'lerde 70 dolaylarında olduğu anlaşılıyor. On sekizinci yüzyılın sonunda, Batı Avrupa'da, çocukların, babaları öldüğündeki ortalama yaşı 20 idi. Yani 20 yaşına gelmiş bir genç, bir anlamda babasının toplumdaki yerini almış oluyordu. Bugün ise, 20 yaşındaki bir gencin – hele öğrenci ise – toplumda söz sahibi olması söz konusu değildir. Üzerinde yalnızca babasının değil, hatta çoğunlukla dedesinin kuşağının ağırlığını duymaktadır. Kendisinden önceki kuşaklarca

oluşturulmuş kurumlara, konmuş kurallara, çoğunlukla yasal ve etkili bir itiraz hakkı bile bulunmadan, uymak zorundadır.

Demografik evrim, çağdaş toplumları, en azından üç kuşağın birarada yaşadığı bir ortama mahkum etmiştir. Teknolojik gelişme nedeniyle, gitgide uzayan bir eğitim döneminin kaçınılmazlığıyla karşı karşıya kalan gençler, hemen tüm ekonomik, toplumsal ve siyasal olanakların, yetki ve sorumlulukların dışında tutulmuşlardır. Bu uzun ve çoğunlukla sıkıntılı eğitim döneminin sonunda bile, beklentilerine uygun bir toplumsal konuma sahip olmalarının neredeyse olanaksızlığını görmek, öğrenci gençlikteki bunalımın temel nedenlerinden birisini oluşturmaktadır.

Teknolojideki baş döndürücü ilerlemeye bağlı olarak, toplumsal koşullar da hızla değişiyor. Toplumsal koşulların hızla değişmesi, birbirini izleyan kuşakların yetiştikleri ortamlar arasında büyük farklılıklar doğuruyor. Bu durum, kuşaklar arasındaki ortak noktaların azalmasında ve çatışmanın sertleşmesinde en önemli etkenlerden birisidir. Toplumsal yapının ağır değiştiği "geleneksel toplum"larda, baba ile oğlunun karşılaştığı koşulların ve bunların yarattığı sorunların benzerliğidir ki "tecrübe"ye saygıyı yaratmış ve babaya benzemek gençler için amaç olmuştu. Çünkü genç adamın bugün karşılaştığı sorunların çözümünde en önemli anahtar, babasının geçmişte benzeri sorunlar karşısında kazanmış olduğu deneyimdi. Bu deneyim, yaşlı kuşakların diğerleri üzerindeki otoritesini de meşru kılmaktaydı.

Günümüzde toplumsal yapıların hızlı değişimi, bir yandan geleneklerin etkisini azaltırken, öte yandan da deneyime duyulan saygıyı azaltmaya ve giderek ortadan kaldırmaya yönelmiştir.

Bir yandan toplumdaki yaşlıların oranı artarken, öte

yandan hızlı teknolojik gelişmenin doğurduğu toplumsal-ekonomik koşulların evrimi, toplumsal kurumları çabucak eskitiyor. Ama yaşlı ve orta yaşlı kuşakların karar alma ve uygulama süreçlerindeki ağırlıkları, bu kurumlarda gerekli değişmelerin yapılmasını zorlaştırıyor ve geciktiriyor. Kurumların değişen koşullara uymakta gösterdikleri bu direnme ve gecikme ise, toplumsal huzursuzlukları besleyen, özellikle genç kuşaklarla "düzen" arasındaki sürtüşmeleri körükleyen doğal bir kaynak oluyor.

Değişmelere en kolay ve en iyi uyma yeteneğine sahip olan gençlerin, hem de bilgilerin hızla eskidiği bir ortamda en yenilerini öğrenmek durumunda oldukları halde, karar ve etki süreçlerinin dışında tutulmalarının yarattığı çelişkiyi Alfred Sauvy şöyle dile getirmektedir: "Çağdaş toplum, yaşlı kişilerce yöneltildiği halde, hızlı bir evrim geçirmek durumundadır. Bu noktada belirli bir iç çelişki vardır." Marcel Hicter'in, Avrupa Konseyi Kültür Komisyonu'na sunduğu çalışmaya göre "Gelecek yıllar içinde asıl sorun, yetişkinlerin çağdaş topluma uyumsuzluğu sorunu olabilecektir."

Bilim adamları, tıp ve hijyenin, bir yandan insanları daha uzun süre yaşattığını, öte yandan da gençlere, daha uzun bir boy, daha üstün bir fizik güç ve daha çabuk bir ergenlik sağladığını söylüyorlar. Gençler, yetişkinlerin biyolojik özelliklerine daha çabuk ulaşıyorlar, ama özerkliklerini elde etmeleri gitgide daha gecikiyor.

Başka türlü söylemek gerekirse, gençlerin biyolojik işlevleri ile toplumsal işlevleri ters yönde gelişmektedir. Biyolojik özellikleriyle daha çabuk olgunlaştıkları, yetişkin duruma geldikleri halde, öğrenci olarak toplumdan daha uzun süre çocuk muamelesi görmektedirler. Bu durum, kuşaklar arasındaki çatışmayı daha belirginleştirmektedir.

c) Yüksek Öğrenim Gençliği ve Siyaset

Öğrenci gençliğin siyasal tutumuna çeşitli nedenlerle değindik. Öğrenci hareketleri, kendi toplumumuzun siyasal geçmişinde de zaman zaman önemli roller oynamıştır. Ordunun 27 Mayıs 1960'ta iktidara el koymasına kadar giden olaylarda, üniversite öğrencilerinin oynadığı rolü hepimiz biliyoruz. Ancak 1960'lı yılların sonlarına gelindiğinde, özellikle 1968 yılında, farklı gelişme düzeylerindeki değişik siyasal rejimlere sahip olan ülkelerde birbiri peşisıra görülen öğrenci ayaklanmalarının geçmiştekilerden apayrı nitelikler taşıdığı görülüyordu. Öğrenciler artık yetişkinlerin hareketlerinin bir uzantısı olmaktan çıkmışlardı. Yetişkinlerin örgüt ve önderliklerinden büyük ölçüde bağımsızlaşmışlardı. Bunun temelindeki genel nedenleri yukarıda gördük. Bu başlık altında, öğrenci hareketlerini açıklamaya yönelik çeşitli kuramsal görüşlere değineceğiz.

Öğrenci hareketlerine yönelik psikolojik açıklamalar, öğrencileri genellikle gençliğin diğer kesimleriyle birlikte değerlendiriyorlar. Bu bakış açısına göre, günümüzde genç babasına benzemek istememektedir. Çünkü ona bir "aile babası + toplumsal otorite" olarak görünen babası, hızlı toplumsal değişim sonucu ilkel bir görünüm kazanmıştır. Babasının yerini alabilecek başka bir model de toplum tarafından verilememektedir. Böylece babaların kuşağının toplumsal mirasını reddeden ve bu mirası yok etmeye çalışan bir kuşak ortaya çıkmaktadır. Klasik baba-oğul çatışmasının yerini, babalarla oğulların kuşaklarının çatışması almıştır.

Günümüzün öğrenci hareketlerine biyolojik kökenli bir açıklama getiren görüş, gençlik enerjisinin tüketilme yollarındaki bazı tıkanıklıklardan hareket ediyor: Üniversiteli, hatta liseli gencin, ergenlik ötesinde de çocukça bir faaliyet biçimini sürdürmek zorunda bulunuşu, sıkıntılarının birçoğunun temelindeki nedendir. Çünkü bu yaşam biçimi, onun ne yetişkinlerin hiyerarşisinde yer almasına

izin vermekte, ne de saldırganlık dürtülerini boşaltma olanağı tanımaktadır.

Freud'un da gördüğü gibi, baskı altına alınan cinsel gereksinme üç sonuç doğurabilir: Yüceltme (enerjiyi bilim, sanat, spor vb. alanlarda tüketme), saldırganlık ve nevroz (bir tür kendisine karşı saldırganlık). Bütün bunlar varolan enerjinin tüketilme yollarıdır. Roger Masters, öğrenci gösterileri ile genç hayvanların davranışlarını karşılaştırarak, ortaya konması için yasal yollar bulunduğunda, saldırganlık eğilimlerinin şiddete dönüşmeyeceğini ileri sürüyor. Öğrenim süresinin uzaması ile doğan saldırganlık dürtülerinin giderilmesinin yollarını da üçe ayırıyor: Bireysel düzeyde, üniversite içinde ve üniversite dışında olmak üzere.

Psikoz, nevroz ve intihar, saldırganlığın kişinin bizzat kendisine yönelmesidir. Uyuşturucu maddeler, normal ilişkilerden kaçmaya yarar. Bireysel düzeydeki boşalma yollarının sonuncusu ise cinsel etkinliktir. Burada saldırganlığın cinsel etkinlikle yer değiştirmesi sözkonusudur.

Saldırganlık dürtülerinin üniversite içindeki boşalma yolları daha çeşitlidir: Diğer öğrencilerle rekabet, sportif etkinlikler, arkadaş grubu veya ideolojik çalışmalar benzeri toplumsal etkinlikler, öğrenci örgütleri içinde çalışma ve üniversite yönetimine katılma.

Üniversite dışında siyasal etkinlikler, gence doğrudan yetişkinlerle rekabet olanağı sağlamaktadır. Öğrenim sırasında yetişkinlerle ek bir işte çalışmak ya da öğrenime zaman zaman ara vererek yetişkinlerle çalışmak, gene diğer kuşaklarla dolaylı bir rekabet yolu olarak olumlu bir işlev görmektedir.

Ortodoks Marksist görüşe göre, öğrenci hareketleri sınıf çatışmalarının bir uzantısıdır. Üniversiteye gelen genç, genellikle burjuva ve küçük burjuva kökenlidir. İşçinin ve topraksız ya da az topraklı köylünün çocuğunu üniversite-

ye kadar okutabilme olanağı, çoğunlukla yoktur. Üstelik, üretim sürecinin dışında kaldıkları için, öğrencilerin yaşantısı da küçük burjuva koşullarını yansıtmaktadır. Küçük bir azınlığın dışındakiler, üniversiteyi bitirdikten sonra küçük burjuvaziye katılacaklardır. Böylece de toplumsal sınıfları değişmemiş olacaktır. Öyleyse, öğrenci gençliğin eylem biçimi, aslında küçük burjuvazinin eylem biçimidir. "Küçük burjuva davranışlarının sorumsuzluğu, kaypaklığı, dönekliği, başıbozukluğu ve terörizme yatkınlığı gençlik eylemlerinde" de doğal olarak görülecektir.

Oysa olaya kuramsal açıdan bakan marksistler öğrenci hareketlerine böylesine bir olumsuz ve küçümseyici tutumla yaklaşırken, Lenin ve Mao gibi, marksizmin uygulamasını yapmak durumunda kalmış eylem adamları, farklı bir yaklaşım içinde olmuşlardır. Lenin, öğrencilerin eğitim konularıyla sınırlı olan üniversite içi mücadelelerini bile yararlı saymıştır: "...Ve küçük akademik çatışmaların küçük başlangıçları büyük bir başlangıçtır. Çünkü, onu büyük sonuçlar izleyecektir. Bugün değilse yarın, ya da öbür gün. (...) Gençlik, öğrenci gençlik ve daha çok işçi gençlik mücadelenin sonucuna karar verecektir."

Ortodoks marksist görüşe göre, gençliğin sınıf çatışmalarındaki asıl işlevi, emekçi sınıflara "bilinç götürmek"tir. Çünkü "kendiliğinden sınıf" olmaktan çıkıp "kendisi için sınıf" olabilmesi için işçi sınıfının bilinçlendirilmesi gerekmektedir. İşçi sınıfı ancak bu durumda devrimci bir nitelik kazanabilecektir. İdeoloji bu bilinçlenmenin öznel koşuludur. İdeoloji dıştan işçi sınıfına iletilmedikçe, bilinçlenmenin kendiliğinden ortaya çıkması beklenemez. Öyleyse gençlik hareketlerinin devrim içinde önemli bir yeri olabilir. Ancak, üretici bir sınıf olmadığı için, bizzat gençliğin devrim yapması sözkonusu değildir. Mao bu konuda çok açık konuşmuştur: "Çin'in genç aydın ve öğrencileri, işçi ve köylü yığınlarına gitmeli ve ülke nüfusunun

yüzde doksanını oluşturan geniş yığınları harekete geçirmeli ve örgütlemelidirler."

Frankfurt Okulu olarak adlandırılan grup ve onun önde gelen temsilcisi olarak Herbert Marcuse, Marksist çözümlerden kalkarak çok farklı bir noktaya varıyor. Marx'ın temel devrimci güç saydığı işçi sınıfının, ileri derecede sanayileşmiş Batılı ülkelerde, artık sistemle bütünleştiğini söylüyor.

Marksist çözümlemeye göre devrim, üretim biçimiyle üretici güçlerin gelişmesi arasında bir uyuşmazlık, bir çelişki olduğu zaman ortaya çıkar. Devrimin öncü gücü de, bu çelişkinin sonuçlarından en çok zarar gören sınıf olur. Marcuse, kapitalizmin ulaştığı yeni aşamada, devrimci gücün – Marx'ın tam tersine – üretim sürecinin dışında kalanlardan oluştuğunu öne sürüyor. Çünkü onlar henüz "tüketim toplumu" ile bütünleşmemişlerdir.

Marcuse'ye göre, "doğanın teknolojik fethinin gelişimi içinde, insanın insan tarafından fethi de ilerler. Ve bu fetih, kurtuluş için *a priori* gerekli özgürlüğü kısıtlar." Bunun sonucu tek boyutlu insandır. Ama bu koşullandırmanın dışında kalabilen aydınlar kitlesini de unutmamak gerekir. Bunların içinde, aynı zamanda üretim sürecinin de dışında kaldıkları için, en önemli güç öğrencilerdir. Üstelik, beyazların uygarlığını yıkmak isteyen siyahların, onun yerine önerdikleri başka bir tüketim biçiminin olmamasına karşılık, öğrenciler çok daha bilinçli bir güç oluşturmaktadırlar. Öğrenci hareketlerinin çoğunlukla düzensiz ve kendiliğinden ortaya çıkması da tehlikenin ne zaman ve nasıl ortaya çıkacağının bilinememesi bakımından, rejimi savunması güç durumda bırakmaktadır.

Kısacası, Herbert Marcuse ve düşünce arkadaşlarına göre, kapitalizmin tüketim toplumu aşamasına ulaşmış ülkelerde öğrencilerin ayaklanmaları, sistemin kendi iç çelişkilerinin bir sonucudur. Üretim süreci dışında kalan en bi-

linçli toplum kesiminin, sistemin akıl dışı gelişmesine karşı çıkışıdır.

"Devrimci reformizm" akımı etrafında birleşen marksist düşünürler de öğrencileri toplumsal bir sınıf olarak ele alıyorlar. Yaşanmakta olan "ikinci sanayi devrimi"nin, ileri derecede uzmanlaşmış yeni bir toplumsal kesim yarattığını, öğrencilerin de bu "ücretli yeni orta tabakalar"ın , sanayi toplumu ile en az bütünleşmiş tabaka olarak, en zayıf halkasını oluşturduğunu öne sürüyorlar.

Jean Pronteau, sayılarının çok hızlı artması nedeniyle öğrencilerin eskisi gibi serbest mesleğe atılma, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olma ya da üst düzeyde onların yönetimine katılma olanaklarının son derece az olduğuna işaret ediyor. Devlet bürokrasisinin üst düzeyleri için de aynı şey söz konusudur. Öyleyse öğrenciler, Marx'ın proletarya tanımına büyük çoğunlukları ile uymaktadırlar. Çünkü onlar da üretim araçlarının mülkiyetinin dışında tutulmuşlardır.

Henri Lefevre'in aynı görüşü bir başka açıdan savunduğunu görüyoruz. Öğrencilerin de "entelektüel üretim pazarı"na sunabilecekleri sadece çalışma güçleridir. Üstelik, öğrenimlerini bitirmedikleri için onu da hemen yapamazlar.

Frederic Bon'a göre "öğrenciler en büyük baskıya uğrayan toplum kesimi değildir; ama bu baskının en saçma ve en haksız olduğu toplumsal tabakadır." Çünkü bilimsel ve teknik değişmeler sonucu, öğreticinin otoritesinin nedeni ortadan kalkmıştır. Şimdi profesör ile öğrenci arasındaki fark, sadece bilmediklerinin derecesi ile ilgilidir.

Jean Suret-Canale, ücretliler içinde araştırıcı, mühendis, teknisyen ve eğiticilerin oranının giderek arttığına ve bu tabakaların artık üretici veya üretim koşullarını yaratıcı bir görev yüklendiklerine işaret ediyor. Öğrenciler de artık geleceğin burjuvaları olmaktan çıkmakta, yaşam koşulları

işçi sınıfına daha yakın olan bu ücretli kesim arasına katılmaya aday olmaktadırlar. Öyleyse öğrencilerin mücadelesi, aslında sınıf çatışmasının bir parçasıdır.

Claud Renard şöyle diyor: "Anarşizmin bütün tarihi, belirgin bireyci çizgileri ve umutsuz şiddetiyle, el zanaatlarının on dokuzuncu yüzyıl sanayi devriminin ağırlığı altında yok olmasına bağlıdır." Bu görüşe göre, üniversite gençliğinin şimdiki umutsuz şiddetini de ikinci sanayi devriminin ağırlığı altında proleterleşmekte olmalarına bağlamak gerekebilir. Zaten bazı öğrenciler de kendi durumlarının proleter tanımına uyduğunu, 1968 olayları sırasında savunmuşlardı: "Proleter, yaşantısı üzerinde hiçbir iktidarı olmayan ve bunu bilen kişidir."

Çağdaş öğrenci hareketlerini açıklamaya çalışan bu görüşlerin önemli bir eksiklikleri var: Hemen hepsi, belirli bir gelişme düzeyine ulaşmış bulunan Batılı toplumları hareket noktası olarak alıyorlar. Biyolojik etkenlere dayalı açıklama ise cinsel özgürlüğün sınırlarının neredeyse kalkmış olduğu ülkelerde bile önemli gençlik hareketlerine rastlanabilmesini unutmuş görünüyor. "Kuşaklar Arası Tutum Farklarının Nedenleri" başlığı altında incelediğimiz etkenlerin, öğrenciler açısından da özellikle geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

3. Cinsiyet ve Siyaset

Yaş gibi cinsiyetin de bir biyolojik-toplumsal olgu olarak siyasal tutumlara yansıdığını araştırmalar ortaya koyuyor. Önce siyasal tutumlar açısından kadın-erkek farklılaşmasını, sonra da bu farklılaşmanın nedenlerini inceleyeceğiz.

a) Kadın-Erkek Tutum Farkları

Kadınların siyasal tutum ve davranışlarında ilk dikkati çe-

ken özellikler şunlar: Kadınlar siyasal katılmaya ve bu arada sandık başına gitmeye erkeklerden daha az eğilim taşıyorlar. (Ancak, durağan dönemler için geçerli olan bu durumun bunalım dönemlerinde değiştiği söylenebilir.) Oy verdikleri zaman da, gene erkeklere oranla, tutucu partileri daha çok destekliyorlar. Ama erkeklerin siyasal tercihleri oldukça zor değişirken, kadınlarda bu ölçüde bir kararlılık görülmüyor. Parti önderinin ya da adayların kişiliği, kadınları genellikle ideolojilerden ve parti programlarından daha çok etkiliyebiliyor. Bekâr ya da dul kadınlarda, erkeklerden farklı siyasal davranışlar daha belirgin duruma gelirken, evli kadınların genellikle kocalarının siyasal tercihlerine uydukları anlaşılıyor. Güçlü olanı ve dolayısıyla istikrarı seçme eğilimi de, kadınlarda erkeklerden daha fazla.

Kadınların seçimlere duyduğu ilginin erkeklere oranla az olduğu ne ölçüde gerçekse, bu durumu en çok evliliğin ve ondan sonra toplumsal sınıfın etkileyebildiği de aynı ölçüde araştırmalarca doğrulanıyor. Evli kadınlar, kocalarına bağımlı olarak daha çok sandık başına gidiyorlar. Sandık başına gitmeyen kadınların oranı işçiler arasında genellikle en yüksek, kamu görevlileri arasında ise en düşük. Fransa'da yapılan bir araştırma, işçi mahallesinde oturan kadın işçilerin seçimlere daha büyük bir oranla katıldıklarını, oysa burjuva mahallelerinde oturan kadın işçilerde seçime katılmama eğiliminin çok yüksek olduğunu gösterdi.

1973 seçimleri üzerinde Şirin Tekeli'nin İstanbul'da yaptığı bir araştırmaya göre, kadınların sandık başına gitme eğilimi, erkeklerinkinden % 13.5 oranında daha düşüktü. Oy verme oranı evli kadınlarda % 58.7'ye çıkarken, dullarda % 38.9'a, bekârlarda ise % 37.0'ye kadar iniyordu.

Kadınlarda siyasal katılma eğiliminin azlığı, aslında siyasal yaşama ve genel olarak siyasal konulara duyulan ilgi azlığının bir yansıması sayılabilir. Siyasal içerikli kamuoyu yoklamalarında da "bilmiyorum" ya da "bir fikrim yok" gi-

bi yanıtlar daha çok kadınlardan gelmektedir. Bu durum, yüksek öğrenim yapan kız öğrenciler arasında bile belirgindir. 1970 yılında Atatürk ve Hacettepe Üniversiteleri öğrencileri arasında yaptığımız araştırmada, hemen siyasal nitelikli tüm sorularda kızların çekimserliği ortaya çıkıyordu. Örneğin "Kemalizm Türkiye'nin bugünkü sorunlarına yanıt verecek yeterli bir yol mudur?" sorusuna "fikrim yok" biçiminde yanıt verenlerin oranı erkek öğrenciler arasında % 25.1 iken kızlarda % 43.0'ü bulmuştu. 1975 Senato seçimlerinden önce Ankara ili çerçevesinde yaptığımız kamuoyu yoklamasında da kadınların "bilmiyorum" benzeri yanıtları, bazı durumlarda erkeklerinkinin altı katına kadar çıkabiliyordu.

Araştırmalara göre, kocaları ile aynı partiye oy veren kadınların oranı Hollanda'da % 92, Norveç'te % 88 ve Fransa'da % 89'dur. Gözlemler, Türkiye'de bu oranın daha yüksek olduğu varsayımını güçlendirmektedir. (Yapılan araştırmalar, Amerikan seçimlerinde kadınların erkeklerden farklı bir tutum takınmaya başladıklarını ortaya koyuyor. İlk kez 1980 başkanlık seçimlerinde, önemli oranda kadın seçmenin erkeklerden farklı yönde oy kullandıkları ve sandık başına gitmekte erkeklerden daha istekli davrandıkları görüldü. İlginç olan bir başka nokta ise, daha tutucu sayılan Cumhuriyetçi Parti'ye, kadın seçmenlerin erkeklerden %. 8 oranında daha az oy vermiş olmalarıydı. 1984 ve 1988 seçimlerinde de aynı eğilimin sürmüş olması anlamlıdır ve Amerikan kadınının "ayrı bir toplumsal kesim" olma yolunda olduğunun belirtisi sayılabilir.)

Batılı ülkelerde yapılan araştırmalarda, erkeklerde laik ve sol partileri, kadınlarda ise tutucu ve dinci partileri destekleme eğiliminin daha belirgin olduğu görülmüştür. Büyük partileri, yani güçlü olanı ve kararlılık getirme olasılığı yüksek bulunanı seçme eğilimi de – özellikle belirli toplum kesimlerindeki kadınlarda – belirginleşmektedir.

Türkiye'de yapılan kamuoyu yoklamaları bu genel eğilimleri destekler niteliktedir. 1973 seçimleri üzerinde köylerde yapılan bir araştırma da Milli Selamet Partisi ve Türkiye Birlik Partisi gibi din ya da mezhep bağlılığına dayalı partilere kadınların erkeklere oranla daha çok eğilim duyduklarını ortaya koymuştur.

Siyasal yaşama duydukları ilgi azlığının, kadınların siyasal partilere üye olma ve oralarda sorumluluklar taşıma konularındaki davranışlarına da yansıması doğaldır. Gene araştırmalar, orta ve sağ partilerdeki kadın üye oranının daha da düşük olduğunu göstermektedir. Eğitim düzeyi düştükçe, kadınların siyasal partilere üye olma ve orada etkin işlevler yüklenme oranı da düşmektedir. Örneğin 1970'lerde yapılan bir araştırmaya göre, Fransız Sosyalist Partisi'ne üye olan kadınların % 18'inin lise ya da üniversite hocası, % 13'ünün ilkokul öğretmeni ve % 18'inin kamu görevlisi olmasına karşılık, işçi oranı çok küçüktü.

Türkiye'de kadın seçmenlerin % 25.5'i siyasal yaşama çok seyrek bir biçimde katılırken, ancak % 3'ünün yoğun bir biçimde katıldığını gösteren veriler var. Oysa siyasal yaşama çok seyrek olarak katılanların oranı erkekler arasında % 6.9'a inerken, yoğun bir biçimde katılanların oranı % 14.2'ye çıkmaktadır. Kadın-erkek davranışları arasındaki fark bu noktada çok çarpıcıdır.

Batılı ülkelerde kadınların yasama organlarında ancak çok küçük bir oranda temsil olanağına sahip bulunduklarını görüyoruz. Bu oran, orta ve sol partilerde, özellikle de komünist partilerde artarken, sağ partilerde azalıyor ve bazen sıfıra kadar iniyor. Gelişmiş demokrasilerde bile, kadınların yasama organlarındaki oranı genellikle % 10, hükümetlerdeki oranı ise % 6 dolayında kalıyor.

Bu durumun tek istisnasını İskandinav ülkeleri oluşturuyor. 1994 yılında yapılan genel seçimler sonucunda, İsveç parlamentosundaki kadın milletvekili oranı % 41'e

yükseldi. Sosyal Demokrat Partili milletvekilleri arasında bu oran % 48'e ulaştı. Sosyal Demokrat iktidarın bakanlıklarının paylaşımında ise, kadın-erkek oranı yarı yarıya oldu. Bu sonucun alınmasında, İsveçli kadınların sendikalar içinde etkin olmalarının büyük rolü var. Üstelik bir "Kadınlar Partisi" kurma girişimi, bütün partileri kadınların siyasal temsiline daha çok önem vermeye zorladı. İsveçli kadınların "İktidarın yarısını, ücretlerin tamamını istiyoruz!" yaklaşımı, sadece yasama organındaki temsili değil, hükümetteki temsili de aynı ölçüde etkiledi.

Komünist tek partili sistemlerde, kadınların siyasal yaşamdaki ağırlıklarının – çoğulcu demokrasilerle kıyaslanamayacak bir biçimde arttığı bir gerçektir. 1974'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Uluslar Meclisi'ndeki kadın temsilci oranı % 31, Sovyet Birliği Konseyi'ndeki kadın temsilci oranı ise % 40'tı. Bu oran belediye meclislerinde % 47.4'e ulaşıyordu. Kadınların belediye başkanlığı yaptığı kentler arasında Moskova ve Leningrad gibi, Sovyetler Birliği'nin en önde gelen kentleri de vardı. Hükümet düzeyinde görev alan kadınların sayısı da gene çoğulcu demokrasilerle kıyaslanamayacak ölçüde fazlaydı.

Komünistlerin iktidarda olduğu Hindistan'ın Kalküta Eyalet Meclisi'nde parlamentonun üçte biri kadınlardan oluşuyor.

Türkiye'de kadınların yasama organına ilk girişleri, 1935 seçimleri ile olmuştur. Ülkeyi yönetenlerden gelen bir değerlendirme ve istek sonucu, 17 kadının milletvekili olarak siyasal seçkinler arasına katılması sağlanmış, ama tek parti döneminin koşulları içinde bile, kadınların yasama organındaki oranı % 3.8'i hiçbir zaman geçememiştir. Çok partili bir siyasal sisteme geçtikten sonra, bu oranın hızla düştüğü dikkati çekiyor. Siyasal iktidarın yapılan ilk özgür seçimlerde el değiştirdiği 1950 yılında bile, yasama organına ancak 3 kadın girebilmiş ve oran % 0.6 ile en dü-

şük düzeyini bulmuştu. 1950'den sonraki dönemde, kadının ev dışı işlerde çalışmasının giderek yaygınlaştığı gözönüne alınırsa, yasama organında temsil edilme bakımından hızla gerilemesi daha da ilgi çekici olmaktadır.

b) Kadın-Erkek Tutum Farklarının Nedenleri

Kadınlarla erkekler arasındaki düşünce ve davranış farklarının, genel olarak onların toplumdaki konumlarının farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. İki cinsin toplumsal konumları arasındaki farklılık ise, çoğunlukla bir eşitsizliğin yansıması biçiminde ortaya çıkıyor. Böylece de sorun, kadın-erkek eşitsizliğinin temelindeki nedenlere gelip dayanıyor.

Kadın-erkek eşitsizliğini, biyolojik, psikolojik ve ekonomik nedenlere dayandıran görüşler var. Kadının yapı olarak daha zayıf olduğu görüşünün tartışmalı olduğunu söylemeliyiz. Örneğin kadınların acıya dayanma güçlerinin çok daha fazla olduğu bilindiği gibi, kadınların ortalama olarak erkeklere oranla daha fazla yaşadıkları da bir gerçektir. Ama biyolojik olarak çocuk doğurma işlevinin kadına ait oluşu, onu ev içi işlere itmiş ve giderek toplumsal konumunun belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Ama cinsiyetler arasındaki biyolojik farklılıkların, mesleksel farklılıkların belirleyicisi olmaktan giderek çıktığını da görüyoruz. ABD'de uygulanan iş eğitimi programları, kadınların kaynakçılık, tesviyecilik, marangozluk gibi "erkek işleri"ni, büyük bir başarıyla yapabileceklerini ortaya koymuştur.

Kadın ile erkek arasındaki yapısal farklılıkların kadınların aleyhine sonuçlar yarattığı görüşüne katılmayan August Bebel, bu konuda yapılan araştırmaları şöyle özetliyor: "İlkel dönemlerde kadınla erkek arasındaki bedeni ve fikri ayrılıklar, bugünkü kadar çok değildi. Bütün vahşet ve barbarlık dönemlerine ait insanların beyin ve zekâlarının işle-

yiş değerleri konusunda kadınla erkek arasında fark yoktu. (...) H. H. Johnstone'un Kongo'daki aşiretler arasında yaptığı incelemeler, buralarda kadınların erkekler kadar ağır işler gördüğünü, çoğunlukla erkekten kuvvetli ve daha iyi gelişmiş olduklarını gösterir. (...) Shellang, Alman yönetiminde olan Yeni Guinea'da Papualar arasında yaptığı antropolojik incelemelerde, kadınların erkeklerden daha sağlam bir bünyeye sahip olduklarını söyler."

Feminizm hareketinin öncülerinden Evelyn Reed ise, çeyrek yüzyıla yaklaşan araştırmalarının ürünü olarak şöyle diyor: "Dünyada yalnız son altı bin yıl ataerkil düzen görülmektedir. Daha önce tam bir milyon yıl, toplulukları kadınlar yönetmiş, hayvandan insana geçişte en önemli rolü kadınlar üstlenmişlerdir. Dünyamızdaki ilk çiftçiler, ilk doktor ve bilim adamları kadındır. Erkekler sürekli olarak avlanmakta ve savaşmaktaydılar. İnsanlığı hayvansı yaşantısından kurtarıp insan özellikleriyle donatma işi kadınlara kalmıştı. Kadınlar bir arada çalışmaktaydılar. Bunun sonucu olarak, anaerkil toplum, insanların birbirlerine karşı kardeşçe duygular beslediği bir başka toplumsal ortam yarattı. Kadınlar erkeklere, birbirleriyle ve diğer türdeşleriyle geçinmeyi öğretti."

Kadın-erkek eşitsizliğini ruhsal nedenlere dayandıranlar, bunu erkeklik organına sahip bulunmadığını farkeden kız çocukların küçük yaştan kapıldıkları aşağılık kompleksiyle ve daha ileri yaşlarda cinsel ilişki sırasında uygulanan geleneksel pozisyonlardaki erkeğin üstünlüğüyle açıklamaya çalışıyorlar. Bu bakış açısı çok tartışılabilir. Çünkü tarihte kadının erkekten üstün olduğu dönemlerin bulunduğunu biliyoruz. Oysa biyolojik etkenlerin olduğu gibi, psikolojik etkenlerin de – yukarda açıklanan biçimiyle – tarih boyunca değişmediği – ya da çok az değiştiği – söylenebilir.

Biyolojik ve psikolojik açıklamaların, değişmez veri-

lerden hareket etmesine karşılık, ekonomik açıklamalar değişken bir etkene dayanıyorlar. Bu nedenle de tarih boyunca kadının toplumda erkek karşısında bulunduğu konumun değişmesini açıklamakta daha az sıkıntı çekiyorlar. Örneğin Herodotos'un anlattıkları doğruysa, Eski Mısır'da kadınların ekonomik yaşamda etkili oldukları dönemler olmuştu ve bu etkililik, onların toplumsal yaşamda da üstün bir konuma ulaşmaları sonucunu vermişti. Sparta'da ise, kadınlar erkeklerle aynı eğitimi görür, aynı işleri yaparken, onlara tam anlamıyla eşit sayılıyorlardı.

Göçebe koşullarının egemen olduğu eski Türk boylarında d, kadının özgür ve eşit bir toplumsal konuma sahip bulunduğunu biliyoruz. Kızların, kendileriyle evlenmek isteyen erkeklerle bir çeşit düello yaptıklarını ve kendilerini yenemeyen erkeklerle evlenmediklerini ortaya koyan bilgiler var. O koşullar içinde, kadının devlet yönetiminde, hatta askerlik ve sporda bile etkin rol oynaması olağan karşılanabiliyordu. Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden ve Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra bile, bu kültürel etkiler, belirli ölçüler içinde, azalarak sürebilmiştir.

Kadının tarihsel koşullar içinde erkeğe göre zayıf bir duruma düşmesi, büyük ölçüde ekonomik rolünün değişmesine bağlı gibi görünüyor. Kadının eve kapanmasını ve yalnızca ev içi işlerle ilgilenir duruma gelmesini doğuran koşullar, erkeği evi geçindiren bir role büründürmüş, toplumsal ve siyasal yaşamda da kadının rekabetinden uzaklaştırmıştır. Bu durum giderek, erkeğin gerek genel olarak toplumdaki gerekse aile içindeki konumunu güçlendirmiştir. Erkeğin "aile reisliği" tartışmasız hale gelmiştir.

Bugün yeryüzündeki 1.3 milyar yoksulun % 70'nin kadın oluşu bir rastlantı olamaz. Yeryüzünde okuma-yazma bilmeyen 900 milyon kişinin ise, dörtte üçünün kadın olduğunu biliyoruz. Bu koşullar kadının sadece toplumsal konumunu tanımlamamakta, aynı zamanda siyasal tutu-

munun belirlenmesinde de rol oynamaktadır.

Söz konusu koşulların süreklilik kazanmasıyla, kültürel değerlerin de etkilenmesi kaçınılmazdı. Aile kurumunu toplumun temeli sayan, onu kutsallaştıran ve kadının da "analık rolü"nü yücelten değer yargıları giderek kökleşti ve kendilerini yaratan koşulların ortadan kalkmaya başlamasına karşın, etkilerini büyük ölçüde sürdürdü. Kadının, çağdaş koşullar içinde ev işlerine çok daha az zaman ayırarak, ev dışında da üretken ve erkeğe rakip olabildiği durumlarda bile, kültürel etkilerin yansıdığı "yasal eşitsizlik"ler direndi ve zayıflayarak da olsa direniyor.

Ev dışında çalışan kadınların oranı, sanayileşmiş ülkelerde hızla artmaktadır. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na dahil ülkelerde, 15-64 yaşları arasındaki kadın nüfusu içinde çalışan kadın oranı 1970'te % 44 iken, 1982'de % 50'yi buldu. Oysa aynı süre içinde bu oran, erkekler için % 90'dan % 84'e düştü. Uzmanlar, önümüzdeki yüzyılın başında, çalışan kadın ve erkek nüfus arasındaki oran farkının tümden kalkacağını söyleyebilmektedirler. Bu değişimin kadınların siyasal tutumlarına giderek artan ölçülerde yansıması beklenmelidir. AET ülkelerinde bile, kadın-erkek ücretleri arasındaki eşitsizliğin % 30'a kadar varabildiği gerçeğini gözönüne alırsak, kadının ekonomik konumunun değişmesinin, genel olarak siyasal yaşamı etkilememesi düşünülemez.

Batı'da gelişme bu doğrultudayken, Türkiye'de farklı bir gelişim çizgisinin izlendiğini vurgulamakta zorunluk var. İkinci Dünya Savaşı sonrasının Türkiyesinde, çalışan nüfusun % 80'ini tarımdaki işgücü oluşturuyordu ve tarımda çalışan kadın oranı ise yarıdan fazlaydı. O günün istatistiklerine göre, toplam çalışanların % 47'si kadındı. Oysa kentleşme süreci hızlandıkça tarımda çalışan nüfus azaldı ve köyden kente göç eden kadınların büyük çoğunluğu ev dışı bir işte çalışmamaya başladı. 1975 yılı bilgile-

rine göre, Türkiye'nin en yoğun sanayileşmiş bölgesindeki İstanbul'da bile, çalışan kadınların oranı % 16.5'i geçmiyordu. Başka bir deyişle, kentleşme oranı arttıkça çalışan kadınların oranı azalmıştı. Kentli kadının giderek artan oranda çalışması ise, işsizlik sorununun çözümüne de bağlıdır. İşsizliğin artışından en çok zarar gören kesim, kadınlardan ve gençlerden oluşmaktadır.

Fransız kadınlarının siyasal tutumları üzerinde bir araştırma yapmış olan Mattei Dogan ve Jacques Narbonne şu görüşü savunuyorlar: "Araştırmamızın hiçbir anında, kadınların ve erkeklerin, içinde yaşadıkları toplumsal koşullardan bağımsız olarak, yalnızca cinsiyetlerine bağlı tutumlarına rastlamadık. Kadınlar ve erkekler, herşeyden önce, kadın ve erkek konumlarında bulunan insanlardır. O konumların ise, cinsiyetle ilgili biyolojik özelliklerden kaynaklandığını hiçbir şey kanıtlamıyor. Siyasal tutumları açıklayabilmek için, her cinse özgü ruhsal-toplumsal ortamı göz önüne almak gerekir."

Dışarda bir işi olmayan evli kadın, kocasından çok daha dar bir çevrede yaşar ve o çevrenin koşullarından etkilenir. Değişik toplum kesimlerinin yaşam koşullarıyla ilgili bilgisi kocasından çok daha azdır. Günlük alışverişin ötesine geçen bir boyutta ekonomiyi ve çevresini aşan bir boyutta toplumsal olayları değerlendirmesine olanak yoktur. Kısacası, onun evreni, kocasınınkinden çok daha dardır. Onun yaşadığı dünyanın koşulları daha ağır değiştiği için, geleneklere ve göreneklere daha çok bağlıdır, daha tutucudur.

Ev kadını siyasal yaşama erkekten daha az ilgi duyar, çünkü siyasal yaşamın boyutları onun küçük dünyasını çok aşar. Siyasal konularla ilgili bilgilerinin azlığı, seçimlere daha düşük oranda katılmaları, hep siyasal yaşama duydukları ilginin göreli azlığıyla açıklanabilir. Siyasal konular daha çok kocasının ilgi alanı olduğu için, kocasının yaptığı

siyasal tercihe katılması doğaldır. Duygusal koşullardan daha çok etkilenmeleri, güçlüye sığınarak güvence ve kararlılık aramaları, genellikle toplumda yaşadıkları koşulların bir ürünüdür. Bilinmeyen şeyler insanı korkutur. Kadınlar da siyasal yaşamla ilgili yeterli bilgiye sahip bulunmadıklarına göre, neler getireceğini iyice göremedikleri değişikliklere karşı, güçlüye ve kararlılığa sarılırken, ister istemez tutucu eğilimler gösterirler.

Maurice Duverger, geri kalmış ülkelerde ve özellikle İslam dininin egemen olduğu bölgelerde, durumun bazen tersine olabileceğini öne sürüyor. Bunun nedeni ise kadının toplumsal koşullarının erkeklerinkinden çok daha kötü oluşudur. Başka bir deyişle, kadının "en çok ezilen toplumsal kesimi" oluşturmasıdır. Gözlemler ve yapılan araştırmaların, Duverger'nin varsayımını Türkiye koşullarında doğrulamadığını belirtmeliyiz.

Demokratik gelenekleri çok köklü ve eski olan ülkelerde bile, kadının yasama organlarında ancak çok küçük oranlarda temsil edilebilmesini doğal karşılamak gerekir. Bir toplum kesiminin, siyasal sistemde etkili bir konuma sahip olabilmesi için, üç koşul biraraya gelmelidir: Farklı çıkarlar ve dolayısıyla farklı dünya görüşü; bu farklılığın bilincinde olma; ve o farklı çıkar ve görüşleri etkili bir biçimde savunmaya elverecek olanaklar. Birçok gelişmiş ülkede bile, kadınla erkek arasında fark gözeten, örneğin eşini aldatan kadına, aynı suçu işleyen erkekten çok daha ağır ceza öngören yasalara rastlanabilmektedir. "Eşit işe eşit ücret" kuralını gerçekten yaşama geçirebilmiş ülke sayısı azdır. Kadının siyasal ve toplumsal konularda erkeklerden farklı bir bakış açısı olduğu ise, hemen tüm araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Ama bütün bunlar, kadınların siyasal yaşamda erkeklerden ayrı bir toplumsal kesim olarak temsil edilmeleri sonucunu beraberinde getirmemiştir.

Erkeğinden bağımsız olarak siyasal tutum oluşturama-

ması gerçeği, kadının parlamentoda erkeklerden ayrı bir toplumsal kesit olarak temsil edilmesinde sosyolojik bir zorunluk bulunmadığı gibi bir sonuç doğurmaktadır. Ancak ortak çıkar ve görüşler için örgütlenme aşamasından sonradır ki bir toplumsal kesimin yasama organlarında temsil edilmesi, göstermelik olmaktan çıkabilir ve çoğulcu rejim açısından somut bir önem kazanabilir. Oysa en gelişmiş ülkelerde bile, kadın hareketi yandaşlarının, bir aydın kesimle sınırlı kaldığını görüyoruz. Bundan dolayıdır ki kadını siyasal yaşamda etkin kılabilmek için partiler "kadın kolları" oluşturmak ve bazı durumlarda kadınlara yetkili organlarda kontenjanlar ayırmak gereğini duyuyorlar. Gene aynı nedenden dolayıdır ki İsviçre'nin bazı küçük kantonlarında kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip bulunmamaları, o kantonlarda ciddi bir sorun yaratmayabiliyor.

Bu noktada, İskandinav ülkelerindeki farklı durumun nedenlerini bir kez daha anımsamakta yarar var: Bu ülkelerde kadınlar sadece ekonomik yaşamda etkin olmakla yetinmemektedirler. Kendi çıkarlarını ve dünya görüşlerini daha iyi savunabilmek için, toplumsal ve siyasal yaşamda da etkili olmak için savaşım vermektedirler. Tüm üyeleri kadın olan sendikaların tarihi İskandinavya'da hiç de yeni olmadığı gibi, kadınların sivil toplum örgütlerinde ve özellikle sendikalarda etkili oldukları da bir gerçektir. Giderek erkeklerden bağımsızlaşabilen böyle bir tutum, kadınların ayrı bir toplumsal kesit olarak temsil edilmelerini "sosyolojik bir zorunluk" haline getirmektedir.

İstatistikler Türkiye'de kadın nüfus içinde okumayazma oranının, erkeklere göre yarı yarıya düşük olduğunu gösteriyor. Eğitim düzeyi yükseldikçe bu dengesizlik daha da çarpıcı hale geliyor. Örneğin yüksek öğrenim yapan her dört erkeğe karşılık, ancak bir kadın aynı olanağı elde edebiliyor. Ekonomik yaşamdaki konumlar açısından

da durumun aynı olduğunu biliyoruz. Buna bir de kadının oy verirken bile siyasetle yeterince ilgilenmediğini eklersek, siyasal yaşamdaki ağırlığının azlığına şaşmamak gerekir. Toplumsal tabanda bu koşullar varken, siyasal tavanda durumun farklı olması için neden yoktur. Kemalist tek parti döneminde meclislerde daha çok sayıda kadın temsilci varken, aday listelerinin daha demokratik yöntemlerle belirlendiği dönemlerde bu sayının çok düşmesindeki anlam açıktır.

c) Türklerde ve Islamda Kadın

Ziya Gökalp'e göre eski Türkler "hem demokrat, hem de feminist" idiler. Türklerdeki feminizmin birinci nedeni, toplumda varolan demokrasi, ikinci nedeni ise Türklerin o zamanki dini olan şamanizmin, kadındaki "kutsal" güce dayanmasıydı. Hukuksal açıdan erkek ile kadın tamamen eşitti. Erkeğin yalnız bir tane "zevce"si, yani karısı olabilirdi. "Kadınlar, doğrudan doğruya, hükümdar, kale muhafızı, vali ve elçi olabilirlerdi." Ev karı ile kocanın ikisine aitti. Çocukların "velayeti" konusunda da, baba kadar ana da hak sahibiydi.

Eski Türk toplumlarında, devlet başkanlığı, karı-koca "Hatun-Hakan"ın ortak sorumluluğu ile yürütülürdü. Yasa niteliğindeki "emirname"ler, her ikisince imzalanmadan uygulanamazdı. Elçi kabulü dahil, bütün önemli törenlerde, Hakan ile Hatun beraber bulunurlardı. Kadınlar savaşın her aşamasına erkeklerle eşit koşullarda katılırlardı. Hatun ise, bizzat "savaş kurulu"nun üyesiydi. Tarihte devlet başkanlığı yapmış ilk kadınlar da Türklerdi. Delhi Türk Devleti'nde Raziye Sultan, Kirman'daki Kutluk Devletinde Türkan Hatun bunun en ünlü örneklerini oluşturuyordu.

Eski Türk kadınında örtünme ve erkeklerden kaçma yoktu. Şerafettin Turan, Arap gezgini İbni Fadlan'ın, onuncu yüzyıldaki Türk kadınının yabancı erkeklerden bile

kaçmadığını ve "bedeninin hiçbir yerini saklamadığını" görerek, hayretler içinde kaldığını aktarıyor. Aynı kaynağa dayanarak, Bulgar Türklerinde kadınlarla erkeklerin birarada nehirde yıkandıklarından söz ediyor. Timurlenk'in 1404'te Semerkant'ta verdiği bir ziyafete, erkeklerin yanısıra kadınların da katıldıklarını, Kastilya Elçisi Klaviya anılarında yazmıştır. Hatta 1860'larda oraları gezen Macar Türkolog A. Vambery, göçebe Türklerde kadınların erkeklerden kaçması gibi bir davranış olmadığını anlatmaktadır.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonra da "kadın"a Arap ve İranlılardan farklı yaklaşımlarını önemli ölçüde sürdürmüş olmaları, bir geçmiş birikim ve dolayısıyla da kültür farkının yansımasıdır. Bu farklılık, doğal olarak din adamlarını da etkilemiştir. Örneğin, Türkistan'da Peygamber'den sonra en yüce insan sayılan Ahmet Yesevi (1093-1166) "cemiyette ve dergâhta kadın ve erkek birlikteliği"ni savunmuştur.

Orta Asya'dan gelen Türklerin Anadolu'da buldukları kültür kalıtında da bazı benzer öğeler bulunduğunu söylemeliyiz. Örneğin Hititlerde de kadın ile erkek eşit hakka sahiptiler. Tıpkı "Hakan ve Hatun" gibi, Hitit kraliçesi de yönetimde kral kadar etkiliydi. Kral ve kraliçenin mühürleri ortaktı. Hatta kral 3. Hattuşili'nin karısı Pudukepa'nın ayrı mührü vardı ve dolayısıyla daha da güçlüydü.

İslamın kadına bakış açısını, kadınla ilgili olarak getirdiği kuralları anlayabilmek için, İslam öncesi Arap toplumlarında kadının hangi koşullar içinde yaşadığını ve konumunu bilmekte yarar var. Kuran'ın "Cahiliyye" dönemi olarak adlandırdığı İslam öncesi Arap toplumlarında, kadın Türk toplumlarının tersine, toplumun en aşağılanan öğesini oluşturuyordu. Bazı hayvanlar, örneğin deve bile, kadından değerli sayılmaktaydı. Kız çocuklarının ölüme terkedildiği, hatta diri diri gömüldüğü durumlar yaygındı. Kız çocuk doğuran analar cezalandırılabiliyorlardı. Kadın

mal gibi satılabiliyor, kocanın ölümünden sonra miras olarak devrediliyordu. Erkek istediği kadar kadınla evlenebilir ve kadını dilediği zaman terkedebilirdi. Kadınlar erkeklerden daha az yemekle yetinmek zorundaydılar. Aytunç Altındal'a göre "kadının insan olup olmadığı bile tartışma konusu haline gelmişti." İslam dini Arap kadınını işte bu konumdan aldı ve hiç değilse erkeğin yarısı kadar haklara sahip olduğu bir duruma getirdi. Bu gelişme, İslam'ı kabul eden Arap kadını için büyük bir ilerleme, ama Türk kadını açısından da aynı ölçüde bir gerileme anlamı taşımaktadır. (İslam dinini ilk kabul eden Türkler, Karahanlılar ve Hakaniler (926) oldular. 990-1000 yılları arasında da onları Selçuk Türkleri izledi.)

İslam dininin getirdiği kurallar, öncelikle Arap toplumundaki bozuklukları düzeltmeye yönelikti. Kızların öldürülmesinin yasaklanması, evlenmenin dört kadınla sınırlandırılması, boşanmanın erkeğin keyfine bağlı sınırsız bir olanak olmaktan çıkması, hiç kuşkusuz, o koşullar içinde ileri adımlardı. Arap kadını ilk kez miras hakkını, mal edinme hakkını elde ediyordu. İslam dini, kadının kocasına itaat etmesini zorunlu kılarken, kocasının da karısına "iyi muamele etmesi" kuralını getiriyordu. Çocuğun, babasına olduğu gibi, anasına da saygı gösterme yükümlülüğü konuyordu. Kadının da bir "insan" olduğu, Arap toplumunda, ancak İslam dini sayesinde kabul edilmişti.

İslam dinini kabul ettikten sonra, Türk toplumunda kadının konumu ağır ağır değişmeye başladı. Bu konuda, dinin getirdiği kurallardan çok, İran ve Arap kültürlerinin olumsuz etkileri görüldü. Örneğin İranlılar, eski dinleri Zerdüşt'ün etkisiyle, Şamanizmin etkisindeki Türklerin tersine, kadını kirliliğin ve kötülüğün simgesi sayıyorlardı. Eski Türk destanları hep kadını yüceltirken, Türklerin İslam dinini kabulünden sonra, 1070 yılında yazılan *Kutadgu Bilig* artık kız çocuğunu değersiz sayıyor, kadınların ör-

tünmemelerini eleştiriyordu. Ama Türkler Anadolu'da, hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluş sıralarında bile, Orta Asya'daki kadın-erkek eşitliğine dayalı geleneklerini büyük ölçüde koruyorlardı. Harem yoktu, kadınların yüzleri açıktı. Örtünme olayı ancak Fatih döneminden sonra, özellikle Bizans'la ilişki içine girilmesinin etkisiyle başladı. Çok karı ile evlenmek, harem oluşturmak gibi uygulamalar daha çok saray ve saray çevresinde yerleşti. Evlenmede kızın rızasının alınması giderek kaybolurken, boşanma sadece kocanın bir hakkı gibi görülür oldu. İslam'ın etkisiyle mirasta kadının payı azaldı ve mahkemelerde iki kadının tanıklığı bir erkeğe eşit sayıldı. Kadın eğitim olanaklarından yoksun bırakıldı. Kadının sokağa çıkması sınırlandı, hatta bazı dönemlerde tamamen yasaklandı.

Ama Türklerin İslam dinini kabul etmesinden sonra yerleşmeye yüz tutan bu uygulamalar, hemen sadece kentler için geçerli olmuştur. Tarlada çalışarak, evde halı-kilim dokuyarak üretime doğrudan katılan köylü kadını açısından Orta Asya'daki gelenekler büyük ölçüde geçerliğini korumuştur. Hele göçebe yaşamını sürdürenler açısından çok az şey değişmiştir.

Alman gezgin Dr. Andreas David Mordtmann'ın 1859 yılı Ankara'sı ile ilgili olarak yazdıkları bu açıdan oldukça ilginçtir. Mordtmann anılarında, İzmir ve İstanbul'daki adetlerin henüz Ankara'ya yerleşmediğini, "en varlıklı tüccarların eşleri dahil" bütün kadınların çalıştıklarını anlatmaktadır.

Türk kadınının konumundaki iyileştirmelerin Tanzimat' tan sonra yeniden başladığını görüyoruz. Kız çocukların ilk ve orta okullara gitmesine 1858'te izin verildi. Ebe okulu, kız sanat okulu ve kız öğretmen okulu aynı dönemde açıldı. İlk kadın yazarlar ve kadınlara yönelik ilk yayın organları ortaya çıktı. İlk kadın derneği, savaş yaralılarına yardım amacıyla 1867 yılında kuruldu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, kadınların toplumdaki konumlarıyla ilgili bazı olumlu gelişmeler daha görüldü. İlk kız lisesi, 1913 yılında İstanbul'da açıldı. Kadın gazete ve dergileri arttı. Asıl ilginç olan ise, Halide Edip Adıvar'ın, Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından, Kadın Hakları Savunma Derneği'ni (Müdafaa-i Hukuku Nisvan) kurmasıydı. 1914'te, bugünkü adıyla, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu öğretime başladı ve bundan yedi yıl sonra da ilk olarak Fen ve Edebiyat fakültelerinde, kızlar erkek sınıflarına girdiler. Ama bu son gelişmeyi, artık Kemalist atılım döneminin dolaylı bir ürünü sayabiliriz.

Atatürk, Türk kadınına çağdaş bir konum kazandırma düşüncesini uygulamaya, düşman ilerleyişi karşısında, hükümet merkezinin Ankara'dan Kayseri'ye taşınması önerilerinin yapıldığı bir ortamda başladı. Ankara'da topladığı öğretmenler kurultayında, "kadın ve erkek" Türk insanına verilecek eğitimin ilkelerinin saptanmasını sağladı. Kadının "vatandaş" sayılmasına bile karşı çıkan milletvekillerinin neredeyse çoğunlukta olduğu bir Meclis'te ve Kurtuluş Savaşı'nın en korkulu günlerinde, Türk kadınını en ileri toplumlardaki yasal haklara sahip kılmak için ilk adımları attı. Bu sürecin belki de son aşaması olarak, Türk kadını 5 Aralık 1934'te seçme ve seçilme hakkına kavuştuğu zaman, demokrasinin beşiği sayılan bazı Batı ülkelerinin kadınları henüz bu haklara sahip değildi. Ama Eser Köker, konuyla ilgili araştırmasını şu sonuçla noktalamaktadır: "Türkiye'de, bütün bu gelişmelere rağmen, kadının cinsiyet kimliği hakkında geleneksel imaj gücünü korumaktadır."

Türk kadınının, Atatürkçü bir devrim anlayışı içinde elde ettiği kazanımlarının önemini iyi değerlendirebilmek için İran İslam Cumhuriyeti'nin, yirminci yüzyılın sonlarına yaklaşırken, İran kadınına layık gördüğü konuma kısaca göz atmakta yarar var. İran'da, "taammüden" işlenen ci-

nayetlerde kadının tanıklığı kabul edilmemektedir. Katilin öldürülebilmesi için ödenmesi gereken "kan parası", eğer öldürülen kişi kadın ise, yarıya inmektedir. Koca, karısını "zina" yaparken görüp de öldürürse ceza almamaktadır. Okullarda kız ve erkek öğrenciler ayrı kitaplar okumakta, erkek öğretmenler kız öğrencilere ders verememektedir. Humeyni ve yakınları, İslam'ın "zor" ile bağdaşmayacağını söyleyerek, örtünme konusunda kadınlara baskı yapılmayacağını vaadettikleri halde, örtünmeyen kadınlar işten çıkarılmakta ve doğrudan ya da dolaylı baskılarla kadınların örtünmeleri zorunlu kılınmaktadır. "İslam Devrimi"nden sonra, kadın yargıçlar işten atılmıştır.

İKİNCİ KISIM

Küçük Gruplar

Toplumsal yaşamda, bireyden sonra gelen boyutu küçük gruplar oluşturur. Birey, bir anlamda küçük gruplar aracılığıyla toplumla bütünleşir. Bu nedenle de küçük grupların yapıları ve işleyişleri bilinmeden, siyasal yaşam tümüyle kavranamaz. Grupların iç dinamikleri kadar, gruplar arası dinamiğin süreçleri de birçok davranışın açıklanması bakımından önem taşır. Siyasal tutumların oluşumunda küçük grupların yadsınamaz bir ağırlığı vardır.

1. Küçük Gruplarda Yapı ve İşleyiş

Küçük grupların siyasal yaşamda oynadıkları rolü kavrayabilmek için, öncelikle küçük grup kavramına açıklık getirmek ve oradan hareketle grup dinamiği olgusunu incelemek gerekir. Grup içi iktidar ve önderlik konusu da, hem küçük grupların işleyişlerinin iyi anlaşılması, hem de ge-

nel olarak önderlik olgusunun çeşitli yönlerinin kavranılması açısından önemlidir.

a) Küçük Grupların Yapısı

Aralarında belirli türden, sık ve sürekli ilişkiler bulunan az sayıda kişiyi küçük bir grup olarak tanımlayabiliriz. Aile böyle bir grup olduğu gibi, okulda, işte ya da askerde oluşan arkadaş grupları da bu sınıflandırmaya girerler. Belirli zamanlarda bir araya gelen komşular, spor yapmak ya da satranç oynamak için biraraya gelenler de zamanla küçük bir grup oluştururlar. Belirli bir dayanışma ve doğrudan ilişkiler, küçük grupların temel nitelikleridir. Örneğin, bir futbol maçında, aynı tribünde birbirine yakın oturanlar bir küçük grup sayılmazlar. Ama her maçta yaklaşık aynı yerde oturmayı sürdürürlerse, zamanla orada da bir küçük grup ortaya çıkar.

Küçük grupları, üyeleri arasındaki ilişkilerin yoğunluğuna ve özellikle de niteliğine göre ikiye ayırabiliriz: *Birincil gruplar, ikincil gruplar.*

Birincil grupların temel özelliği, üyeler arasındaki ilişkilerin duygusal nitelikte olmasıdır. Bu grupların üyeleri kolay kolay değişmez. Bir araya gelmelerinin nedeni de, belirli bir amacı gerçekleştirmek değildir. Üyeler birbirlerini, hemen her yanlarıyla tanırlar. İlişkileri geniş kapsamlı ve içtenliklidir. Birincil gruplara örnek olarak, aileyi ve arkadaş gruplarını gösterebiliriz.

İkincil gruplara, resmi gruplar ya da gönüllü gruplar da dendiği olur. İkincil grupların üyeleri arasındaki ilişkiler, duygusal olmaktan uzaktır ve ancak belirli alanları kapsar. Belirli bir amaca yönelik olarak oluşan bu gruplarda, üyeler hemen sürekli bir biçimde değişir. Aynı işyerinde ya da belirli kurullarda çalışanlar, dernekler, siyasal partiler, sendikalar, hep ikincil gruplar kapsamına girer. Bu gruplara ancak belirli bir amaç için girilir ve grubu oluştu-

ran kişiler de birbirlerinin ancak bu amaçla ilgili yanını tanırlar, örneğin özel yaşamlarını bilmezler. İlişkileri bir anlamda resmi ve sınırlıdır.

İster birincil isterse ikincil gruplar olsun, küçük grupların yapısı üç öğeden oluşur: Kurallar, konumlar ve görevler. Özellikle birincil gruplarda kurallar yazılı değildir. Zaman içinde oluşmuşlardır ve grubu oluşturan üyelerce bilinirler. Bunlara uyulmaması durumunda ne gibi yaptırımların uygulanacağı da, gene yazılı olmamakla birlikte, bilinir. Kurallara uymada en önemli etkeni, grubun manevi baskısı oluşturur. İkincil gruplarda ise yazılı kurallar ve yaptırımlar ağır basar. Yöneticilerin nasıl seçileceği, denetimin nasıl yapılacağı, görev bölümünde hangi esaslara uyulacağı, genel olarak üyelerin yükümlülükleri, yasalar, yönetmelikler, tüzükler ya da sözleşmelerle belirlenmiştir.

Birincil gruplarda kendiliğinden, ikincil gruplarda ise yasalarla belirlenmiş konumlar vardır: Ailede ana, baba ve çocuklar, bir dernekte başkan, yönetim kurulu üyeleri ve denetleyiciler gibi. Grubu oluşturan her üyenin konumu bellidir.

Grup yapısının üçüncü öğesi, bu konumlarda uygun olan görevlerdir. Her konumdaki üyenin, grubun sürebilmesi için neler yapması gerektiği kurallarca belirlenmiştir. Görevlerin yerine getirilme düzeyi, grubun gücünü ve sağlığını belirler. Beklenen ile yerine getirilen arasındaki fark arttıkça grubun varlığını sürdürmesi güçleşir, çözülmeye başlar. Ya bazı üyeler grubun dışına itilirler ya da grubun varlığı tümden sona erer.

Küçük grupların yapılarının anlaşılmasında, Moreno'nun sosyometri olarak adlandırılan yöntemine kısaca göz atmakta yarar var. Sosyometri testi, bir grubu oluşturan kişiler arasındaki duygusal bağları saptama amacına yöneliktir. Grubun üyelerinin birbirlerine karşı olan olumlu, olumsuz ya da ne olumlu ne olumsuz duygularının

saptanmasıyla birlikte, ortaya o grubun bir kalıbı çıkmış olur. Bazı kişiler hemen herkes tarafından seçilirken, bazıları hemen herkes tarafından istenmeyebilir ve bazılarına karşı da kayıtsız bir tutum bulunabilir. Ama bu seçimler konudan konuya da değişebilirler. Örneğin birlikte çalışmak istenen kişi ile birlikte eğlenilmek istenen kişi ya da kişiler aynı olmayabilir.

Küçük grupların yapılarındaki bu gibi özelliklerin bilinmesinin önemi ortadadır. Birlikte olmak isteyenlerin birlikte olmaları genellikle olumlu bir ortam yaratırken, tersi bir durum gerginlik doğurur, belirli amaçlara ulaşmada başarıyı zorlaştırır. Birincil ya da ikincil olsun, her grubun resmi kalıbının arkasında, duygusal bağlantıları yansıtan sosyometrik bir kalıp bulunur. Bu iki kalıp arasındaki farkın azaltılabildiği durumlarda, bazı sorunların çözümü kolaylaşır. Herhangi bir konuda bir grubun tutumu etkilenmek istendiğinde, o grubun etkisiz ya da sevilmeyen bir üyesiyle işe başlamanın yanlışlığı ortadadır. Oysa sosyometrik testlerle ortaya çıkmış, "düşünce önderi" olarak nitelendirilebilecek etkin üyelere yönelmek çok daha akıllıcadır.

b) Grup Dinamiği ve Değişme

Grup dinamiği kavramını ortaya atan ve geliştiren Kurt Lewin, bu konuyu şöyle açıklıyor: "Bir grup, dinamik bir bütündür. Grubun herhangi bölümündeki bir değişiklik, diğerlerini de etkiler." Başka bir deyişle, grup öğelerinin karşılıklı bir bağımlılığı sözkonusudur. Lewin'e göre grup üyelerini bir arada tutan ve birbirlerine benzemeye zorlayan, grubun çözülmesine yönelik güçlere direnen süreçler grubun birliğini oluşturur.

Grup birliğinin kaynakları çeşitlidir. Dış kaynakların başında, grubu oluşturan bireylerin toplumsal konumlarının benzerliği ya da farklılığı gelir. Bazı dış kaynaklar ise

daha çok ikincil gruplar için geçerlidir. Toplumsal denetim süreçlerinin etkisini ve grubun işlevsel olarak daha büyük bir gruba bağımlılığını bu çerçevede değerlendirebiliriz. Örneğin, bir siyasal partinin araştırma biriminin bağımlılığı bu türdendir.

Grup birliğinin iç kaynakları daha büyük bir ağırlık taşır. Bu kaynakların bir kısmı duygusal, diğerleri ise işlevseldir.

Grup birliğini oluşturan duygusal etkenlerin başında, ortak bir amacın varlığı gelir. Ortak amaca doğru geliştirilen ortak eylemin kendisi de başlıbaşına bir etken sayılabilir. Gruba ait olmanın çekiciliği ise çok önemlidir. Geçmiş yıllarda, tırmanan terörizm içinde rol oynayan küçük gruplarda, bunun etkisini açıklıkla gördük. Son olarak, grup üyelerinden birisine ya da birkaçına duyulan dostluğu da grup birliğini oluşturan temel öğelerden sayabiliriz. Örneğin, sırf sevgilisinin hatırı için ideolojik gruplara katılan bazı gençlerin, zamanla işi adam öldürmeye kadar götürebildiklerini biliyoruz.

Her grup, ortak amaca yürümek ve bazı gereksinmeleri karşılamak için, derecesi değişen bir biçimde örgütlenmiştir. Bu nedenle de grup içindeki üyelerin, değişik görevleri yerine getirmeleri sözkonusudur. Daha sonra göreceğimiz gibi, önderin yönetim biçimi de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bunlar grup birliğini oluşturan işlevsel etkenlerdir.

Grup birliğinin dışa yansımasında, özellikle üç tutum dikkati çeker: Çoğunluğa uyma, sapmalara direnç ve gerektiğinde dışa karşı harekete geçebilecek bir saldırganlık potansiyeli. Zamanla, her küçük grup içinde, davranışlarda, düşüncelerde, duygularda ve bu arada kullanılan dilde, büyük bir benzerlik oluşur. "Çoğunluğa uyma" derken, işte bu süreci kastediyoruz. Eğer bu arada tersi eğilimler gösteren üyeler olursa, onları yola sokmak için çaba göste-

rilir ve belirli bir baskı ortamı oluşur. Bu çabalar sonuç vermediğinde de üye kendisini çoğunlukla grubun dışında bulur.

Grup birliğinin bir uzantısı olan saldırganlık potansiyelinin ortaya çıkması için, grubun mutlaka dışardan gelen bir tehditle karşı karşıya olması gerekmez. Her küçük grupta var olan "biz" duygusu, dışardan gelen bir tehdit karşısında güçlenir. Ama grup birliğini göstermek için, kendiliğinden bir dış rekabet ya da saldırı eğilimi de ortaya koyabilir.

Değişiklik öneri ya da girişimleri, hangi düzeyde olursa olsun (günlük alışkanlıklarla ilgili bulunanlardan, yeni çalışma yöntemlerine ya da siyasal ve toplumsal kurumlardaki köklü değişikliklere kadar), genellikle hoşnutsuzluk, tepki ve direnme ile karşılaşır. Lewin, yaptığı araştırmalar sonucunda, bu tutumun nedenlerini de büyük ölçüde grup içi dinamiğe bağlamıştır. Lewin'e göre değişikliklere karşı koymanın temel nedeni, grubun değer yargılarına ve kurallarına ters düşme korkusudur. Bu nedenle de, bir grubun alışkanlıklarını değiştirmek, tek bir kişinin alışkanlıklarını ya da kanılarını değiştirmekten daha kolaydır.

Lewin bir grubun kanı ve davranışlarının değişmez olmadığını, her zaman belirli bir değişme sürecinin sözkonusu olduğunu vurguluyor. Ama koşulların hızla değiştiği bunalım dönemlerinin dışında, her değişikliğin karşısına belirli toplumsal dengeler çıkmaktadır. Değişikliğin kabul edilmesi, bu dengelerin istenen yönde değiştirilebilmesine bağlıdır. Başka bir deyişle, yeni düşünce ve davranışların benimsenebilmesi için, önce var olan düşünce ve davranışların sürmesini sağlayan dengelerin "çözülme"si gerekmektedir.

Lewin, bir yeniliğin kabul ettirilebilmesi, bir değişikliğin gerçekleşebilmesi için, iki yol bulunduğunu öne sürüyor. Ya yenilik yönünde baskı yapılacak ve bu baskı za-

manla artırılacak, sonuçta belirli bir gerilim ve giderek çatışma doğacaktır; ya da değişikliğe karşı var olan direnci zayıflatmanın yöntemleri aranacaktır. Direncin başlıca nedeni yerleşik değer yargıları olduğuna göre, o yargıları paylaşanların tümünü birlikte ele alıp yönlendirmek en geçerli yöntemdir. Lewin, bu amaçla, grubu oluşturan bireylerin birlikte katılacakları tartışmalardan yararlanmıştır.

Lewin'in konumuzla ilgili ünlü deneylerinden birisi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde yapıldı. Savaş koşulları içinde, halkın biraz daha az biftek yemesi ve onun yerini de sakatatla doldurması gerekiyordu. Lewin, önce bir grup ev kadınını toplayarak, onlara bir dizi konferans dinletti. İktisatçı konuşmacı, savaşın ekonomi üzerindeki etkilerinden sözetti. Eğer tüketim alışkanlıklarında belirli bir değişme olmazsa, dana eti tüm istemi karşılayamayabilirdi. Daha sonra söz alan beslenme uzmanı, sakatatın besleyici değerinin en az biftek kadar olduğunu anlattı. Sonunda da iyi bir aşçı, sakatatla yapılan güzel yemek tanımları verdi. Ne var ki, sonuç cesaret verici olmadı. Dinleyici davranışlarındaki değişiklik çok sınırlı kaldı.

Lewin, ikinci bir grup ev kadınına, başka bir yöntem uyguladı. Bu kez iktisatçı, beslenme uzmanı ve aşçı kendiliklerinden birer konferans vermediler. Sadece salonda bulunan ev kadınlarının sorularını yanıtladılar. Aslında aynı şeyleri, ama bu kez sorulara yanıt verirken anlattılar. Başka bir deyişle, konuyu onlar ve dinleyiciler bir arada tartıştılar. Bu kez sonuç çok daha başarılıydı. Birinci deneyde teker teker pasif durumda bulunan bireyler, ikinci deneyde etken duruma geçmiş ve bir grup dinamiği yaratarak, ortak bir kanı oluşturmuşlardı.

Bu ve benzeri deneylerden çıkan sonuç açıktır: Kişiler alınmasına katıldıkları bir kararı daha çok benimsemekte ve uygulamaktadırlar. Örneğin, işyerlerinde yeni teknikle-

rin kullanılması amacıyla da aynı yöntemi uygulayan deneyler yapılmış ve olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Konunun, genel olarak siyasal rejimlere ve özel olarak da çağdaş demokrasi kavramındaki "katılma" öğesinin önemine tuttuğu ışığı da bu arada vurgulamalıyız.

c) Grup İçi İktidar ve Önderlik

Toplumda olduğu gibi, küçük grupların içinde de, kişiler etkinliklerine ve saygınlıklarına göre sıralanırlar. Bu astüst sıralamasının üstünde de, önder ya da önderler bulunur. Toplumdaki iktidar olgusunun bir boyutuna ya da başka düzeydeki bir benzerine küçük gruplarda da rastlarız.

Önderlik olgusunu küçük gruplar içinde incelemek, toplumsal düzeydeki önderlik olgusuna ışık tutacağı için ilginçtir. Önder grubuna her istediğini yaptırabilen insan mıdır? Yoksa, grubunun eğilimlerini en iyi sezen ve doğru değerlendiren kişi midir?

Araştırmalar, gerçeğin ikisinin arasında olduğunu gösteriyor. Önder her istediğini yapamaz ve yaptıramaz. Ama yalnızca grubun gereksinmelerini ve eğilimlerini en iyi sezen kişi de, önder değil, ancak önderin danışmanı olabilir. Bu bir arkadaş grubunda, bir hırsız çetesinde ne ölçüde geçerliyse, bir sendika ya da siyasal parti yönetiminde aynı ölçüde geçerlidir. Önemli olan, önderin ne ölçüde ve ne türde bir müdahalesinin, o grupta geçerli olduğudur. Grubun genel eğilimlerine sık sık ters düşen bir kişinin, önderliğini uzun süre koruması beklenemez.

Grubu önem verilen bir amaca götürebilecek yetenekte olmak, grubun beklentilerine uyabilmek, grup üyelerince önem verilen kişisel niteliklere sahip bulunmak, genellikle bir grupta önder seçilebilmek ya da önderliği koruyabilmek için gereken özelliklerdir.

Önderlik konusuyla ilgili en ilginç küçük grup araştır-

masını Lippit ile Whyte yaptılar. İki araştırmacı, boş zamanları değerlendirmek için üç çocuk grubu oluşturdular. Bu üç grubun bileşimlerinin olanak ölçüsünde birbirine benzemesine özen gösterilmişti. Yapıları birbirine benzeyen bu grupların her birine ayrı bir yönetim biçimi uygulandı. Her hafta oyun oynamak için iki saat bir araya gelen bu çocuk gruplarını, birer yetişkin kişi yönetiyordu. Yöneticilerin kişiliklerinin etkisini gidermek için de her üç grup her üç yönetici ile ayrı ayrı çalışmak olanağı buldu.

Birinci grupta denenen "otoriter" bir yönetim biçimiydi. O grubun nasıl bir oyun oynayacağına ve o oyunda kimlerin hangi görevleri yükleneceğine, elişi çalışmalarındaki işbölümüne, hep önder tek başına karar veriyordu. İkinci grupta "demokratik" bir yönetim sözkonusuydu. Kararlar tartışılarak ve herkesin ya da büyük çoğunluğun oluru alınarak oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Üçüncü grupta ise, önder hiçbir şeye karışmıyor ve çocukları istediklerini yapmakta serbest bırakıyordu. Bu grupta bir çeşit "bırakınız yapsınlar" modeli geçerliydi. Önder ancak kendisine birşey sorulduğunda işe karışıyordu.

Otoriter yönetimde önder çalışmaya katılmıyor, yalnız emir veriyordu. Demokratik yönetimde ise önderin kendisi de belirli görevleri üstlenmekteydi.

Üretkenlik açısından, otoriter yönetimle demokratik yönetim arasında önemli bir fark olmadığı ortaya çıktı. Ama demokratik yönetim altında iş daha kaliteliydi. Daha da önemlisi, otoriter yönetici grubu terkettiği an iş duruyor ve özgürlüğün verdiği rahatlama ile gürültü başlıyordu. Oysa yönetimde demokratik yöntemleri kullanan önder odadan çıktığı zaman, fazla birşey değişmemekte ve yapılan çalışma sürmekteydi. En düşük verim ise, üyelerin bir anlamda kendi başlarına bırakıldığı üçüncü grupta alınmıştı. Başka dikkati çeken bir nokta, moralin demokratik grupta daha yüksek oluşu ve otoriter biçimde yönetilen

gruptaki "ben" eğilimine karşılık, demokratik grupta "biz" duygusunun gelişmesiydi.

Deney, otoriter bir yönetimin, grupta ya saldırganlık ya da gevşeklik ve adam sendecilik eğilimlerini geliştirdiğini ortaya koydu. Ama saldırgan tepkiler öndere değil, grubun diğer üyelerine ya da dışardan gelip de haketmediği bir konuma sahip olanlara yöneliyordu. Eşyaları kırıp dökmek, araçları hor kullanmak gibi saldırganlık belirtileri de gene otoriter biçimde yönetilen grupta görülen durumlardı. Otoriter öndere boyun eğme derecesi arttıkça, adam sendecilik de fazlalaşıyordu. Yapılan işte daha önemli görevlere gelme, bu isteklerinin yalnızca otoriter öndere bağlı oluşu, gergin bir rekabet ortamı yaratıyordu.

Deney ilginçtir, ama her koşul altında aynı sonuçları vermeyeceği, buradan hareketle bir genelleme yapılamayacağı bilinmelidir. Örneğin hangi tür yönetimin geçerli olacağı, bir yandan kişilerin yetişme biçimlerine, yani kültürel özelliklerine, öte yandan da yapılan işin niteliğine bağlıdır. Evde ve okulda otoriter bir eğitimden geçmiş olan bireylerin, demokratik bir yönetim biçimine hemen uyum sağlamaları ve yüksek verime ulaşmaları beklenmemelidir.

Benzer bir deney 1946'nın Almanya'sında yapıldığında, birçok grupta otoriter yönetim demokratik yönetimden daha iyi karşılanmıştır. Aile yapısının otoriter olduğu ya da "kendine güvensizlik" duygusunun yaygın bulunduğu toplumlarda otoriter yönetimin tercih edilmesi olasılığı güçlüdür. Çağdaş bir demokrasi kurmak amacına yönelen Atatürk'ün, işe bir eğitim reformuyla, hatta daha geniş anlamıyla demokratik bir kültür devrimiyle başlaması bu açıdan çok anlamlıdır.

Yönetim biçiminin başarısı, kişilerin yetişme biçimlerine bağlı olduğu kadar, yapılan işin niteliğine de bağlıdır. Örneğin bazı durumlarda, yapılan işe doğrudan karışmayan ve kimin ne yapacağına "otoriter" bir biçimde karar

veren ustabaşı daha başarılı olabilmektedir.

Yönetim açısından önemli olan bir başka nokta da, grup içindeki iletişim kanallarıdır. Tüm bilgilerin tek merkezde toplandığı, merkezci bir yönetim biçiminin egemen olduğu gruplarda daha az hata yapıldığı ve bazı durumlarda sorunların daha hızlı bir biçimde çözüldüğü gözlemleniyor. Buna karşılık, bu gibi gruplarda moralin daha düşük olduğu ve grup üyelerinin, grup içi ilişkilerden daha az memnun oldukları da gerçeğin öteki yanını oluşturuyor.

Aslında yönetim biçimi, grup içi haberleşme şeması ve yapılan iş arasında belirli bir tutarlığın, uyuşmanın olması gerektiği açıktır. Örneğin günlük bir gazetede ya da gizli bir haberalma örgütünde bilgilerin tek merkezde toplanması zorunludur. Ama gazetenin haberalma bölümünü yöneten kişinin otoriter ya da demokratik bir yönetim biçimi uygulaması için bir zorunluk yoktur.

Amerika Birleşik Devletleri'nde askerler arasında yapılan bazı araştırmalar da ilginç sonuçlar ortaya koydu. Örneğin askerler arasındaki arkadaş gruplarında, otoriter eğilimler gösterenlerin grupları tarafından önder olarak benimsenmeleri şansının çok az olduğu anlaşılıyordu. Dostluk ilişkileri, bir grup üyesinin önder olarak benimsenmesinde fazla bir rol oynamıyordu.

Kuşkusuz, grup içindeki iktidar olgusu yalnızca önder ve önderlikle sınırlı değildir. Önder kadar diğer grup üyelerinin davranışları da bu olgunun çeşitli yönlerine ışık tutar. Bazı deneylerde, daha güçlülerin yani "büyükler"in "teveccühünü" kazanmak ve daha fazla etki sahibi olmak isteyenlerin, taklitçi bir tutum benimsedikleri görülüyor. Bir kısım grup üyesi ise, büyüklerden kaynaklanan tedirginliklerini azaltabilmek için, bir tür özsavunmacı tutum geliştiriyorlar. Gene grubun az etkili üyeleri, kendilerine yakın olan önder ya da önderlerin etkisini ve onların ken-

dilerine yönelik iyi duygularını genellikle abartmak eğilimi taşıyorlar.

Gruplar büyüdükçe, o grupların içinde de birtakım alt-gruplar oluştuğunu ve grup içi iktidarın belirlenmesinde, onlar arasındaki rekabetin önemli rol oynadığını biliyoruz. Grup içi farklılaşmanın artması, alt-grupların birliğini ve onlar arasındaki rekabeti güçlendirirken, grubun genel birliğini zayıflatıyor. Eğer grup içinde alt konumlarda olanların, üst konumlara yükselebilme olanakları bulunuyorsa, bir yandan alt-grupların iç birlikleri zayıflarken, öte yandan da grup içindeki genel gerilim azalıyor. Bireydeki yükselebilme umudu, onun üstlerine karşı duyduğu kıskançlık ve kızgınlığın güçsüzleşmesine neden oluyor. Ama grup içi konumlarda toplu bir değişme olasılığı da, bir yandan üsttekilerde kuşkular yaratırken, öte yandan da alttakilerde onlara karşı bir düşmanlık doğuruyor.

Resmi gruplar açısından da geçerli olan bu süreçler, genel olarak siyasal yaşamla ilgili birçok konuya ışık tutmaktadır. Bu açıdan çok aydınlatıcı olan bir deneyi, 1956 yılında Dittes ve Kelley gerçekleştirmişlerdir.

Söz konusu deneyde bir çalışma grubu oluşturuldu ve aradan bir süre geçtikten sonra, grubu oluşturan bireylere teker teker, grubun onlar hakkında görüşü üzerinde bilgi verildi. Üyelerin bir bölümüne "diğerleri sana değer veriyor ve grup içinde kalmanı istiyor" denirken; başka bir bölümüne "grup seni seçmedi, grup içinde olman fazla değerli görülmüyor" dendi. Üçüncü grupta bulunanlara verilen bilgi ise şöyleydi: "Seni isteyenler de var, istemeyenler de, ortadasın. Durumun ilerde iyileşebilir de, kötüleşebilir de." Aslında grubu oluşturan kişiler arasında pek bir fark yoktu ve verilen bilgiler tamamen uydurmaydı.

Bu birinci aşamadan sonra, grup üyelerinin davranışlarında belirgin özellikler görüldü. Gruptaki durumlarının ortada olduğunu sananlar, grubun desteğini tam anlamıyla

sağlayıp kendilerini güvence altına alabilmek için, grubun kurallarına uymak yönünde büyük çaba gösterdiler. Gruptan dışlandıklarını sananlar, grup içinde uyumlu davranmaya çalışırken, dışarda grup kurallarına tam ters davrandılar. Artık grupta bulunmak onlar için önemini bir ölçüde yitirmişti. Grup tarafından tam anlamıyla benimsendiklerini sananların gruba uyma çabaları ise, ortadakilerden daha az oldu.

Bazı bilim adamları, bu son tutumu, "öndere özgü" olarak nitelendiriyorlar. Birey önce grubun kurallarına sıkı sıkıya uyarak beğeni kazanır ve önder olur. Önderliği tartışılmaz duruma geldikten sonra da gruptan bağımsız davranışta bulunma özgürlüğünü kazanır. Çünkü kazandığını yitirme olasılığı çok azalmıştır.

Deneydeki davranış kalıplarının, büyük ölçüde toplumsal sınıflarınkine de uyduğunu söyleyebiliriz. Genellikle orta sınıflar, toplumsal kurallara en saygılı davranırlar. Suçluluk olayları, başka bir deyişle toplumsal kurallara ters düşme durumu, toplumun alt kesimlerinde daha fazladır. Toplumsal sınıflandırmada en yukarda yer alanlar ise, davranışlarında çoğunlukla daha serbesttirler.

2. Küçük Gruplar ve Siyaset

Siyasal yaşamda gruplar arasındaki çatışma ve uzlaşmaların önemli bir yeri var. Bu konuya ışık tutabilmek için, uluslararası üne sahip bir Türk bilim adamının babası sayıldığı "gruplararası dinamik" olgusu üzerinde durmak gerekiyor. Daha sonra da, küçük grupların siyasal davranışların oluşumununa etkisine ve küçük grupların çağdaş toplumlar içindeki yerine değineceğiz.

a) Gruplar Arası Dinamik

Nasıl ki, grup içi dinamik söz konusu olduğunda akla ge-

len ilk isim Kurt Lewin ise, gruplararası dinamik sözkonusu olduğunda da, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan ve geçtiğimiz yıllarda ölen Prof. Muzaffer Şerif'in yaptığı çalışmaları hareket noktası olarak almak gerekir.

Şerif'e göre gerek grup içi gerekse gruplararası ilişki ve kararlarda önderin rolü abartılmamalıdır. Önder tek yargıç değildir. Grubun yapısı ve o grubun yer aldığı toplumsal çevrenin önemi büyüktür. Çağdaş toplumlarda bireylerin, tek değil, çoğunlukla birçok grubun üyesi oldukları gerçeği gözönüne alınırsa, farklı rollerden doğan bir iç çatışmanın kaçınılmazlığı da anlaşılır. Öyleyse kişinin davranışlarını açıklarken, tek bir grup içindeki yerine ve o grubun iç dinamiğine bakmak yetmez. Toplumsal bir durumu, bireysel özelliklerden hareketle çözümlemeye çalışmak ne derece yanlışsa, gruplararası ilişkileri grupların iç dinamiklerinden, yapılarından hareketle değerlendirmeye çalışmak da o ölçüde yanlıştır.

Muzaffer Şerif, 24 erkek çocuk üzerinde çok ilginç bir deney yaptı. Deneyin birinci aşamasında, daha önce birbirlerini hiç tanımayan bu çocuklar biraraya geldiler. Üç gün boyunca bir kampta birbirlerini tanımak ve arkadaşlık kurmak fırsatını buldular. İkinci aşamada, grup ikiye ayrıldı. İkiye ayırma yapılırken, üç gün süresince yakınlık kurmuş olanları birbirlerinden ayırmaya, ayrı gruplara göndermeye özen gösterildi.

Her iki grup, birbirlerine komşu olan alanda kamp yapmaya başladılar. Kısa zamanda ilişkiler samimileşti, roller belirlendi ve grupların yapısı oluştu. "Biz" ve "onlar" ayrımı yerleşti. İki grup komşu olarak ve sürekli ilişkiler içinde yaşamını sürdürdüğü halde, herkes kendi grubundan arkadaşlar seçmişti. İlk üç günde sevilen, ama sonraki aşamada karşı tarafa ayrılan arkadaşların yerini başkaları almıştı. İki grup da çeşitli spor dallarında yarışmak istiyordu.

Beş gün süren ve spor rekabeti isteklerinin de karşılandığı ikinci aşamadan sonra, iki grup arasında gerilim ve kızgınlıklar başladı. İlişkiler giderek çok kötüleşti.

Bu noktadan sonra, iki grup arasındaki gerginliği ortadan kaldırmak ve ilişkileri düzeltmek için, Muzaffer Şerif'in birbiri peşisıra üç yöntem denediğini görüyoruz. İlkin bir dış ortak düşman yaratıp, üçüncü bir gruba karşı dayanışma sağlamaya çalışıldı. Bunun başlangıçta sağladığı sınırlı yarar geçici oldu. Sonunda gerilim daha da arttı.

Muzaffer Şerif, ikinci yöntem olarak, birlikte yemek, eğlenmek ve dinlenmeyi denedi. Sonuç düş kırıcıydı. Aynı yerde bile, iki grubun üyeleri kendi aralarında eğleniyor gibiydiler. Bir kaynaşma sağlanamamıştı. Bunun üzerine Şerif üçüncü yönteme başvurdu. Gruplardan birisinin, tek başına başaramayacağı boyutta bir girişim başlattı. Girişimin başarısı, iki grubun sıkı işbirliğine bağlıydı. Giderek ilişkilerin düzeldiği, gerilimin yok olduğu, çatışmanın yerini işbirliği anlayışının aldığı görüldü.

Muzaffer Şerif'in deneyi, bireyin yaptığı kişi tercihlerinde grubun oynadığı rolü vurgulamaktadır. Ama ondan da önemlisi, işbirliği anlayışı içinde çalışabilecek, üyeleriyle başlangıçta dostane ilişkiler kurulmuş iki grubun, nasıl düşmanca bir tutum içine girebileceklerini göstermektedir. Bu olumsuz sürecin nasıl aşılabileceğini ortaya koyması ise, deneyin belki de en olumlu yanını oluşturmaktadır.

Gruplararası dinamiğin toplumsal-siyasal yaşamımıza etkilerini, Muzaffer Şerif'in çalışmalarının ışığında daha iyi değerlendirebiliriz.

b) Grupların Siyasal Davranışlara Etkisi

Küçük grupların siyasal davranışlara etkisinin temelini, onların genel olarak üyelerinin düşünce ve davranışları üzerindeki etkisi oluşturur. Grubun kişi davranışları üzerindeki etkisini gösteren en ünlü deneylerden birisi gene

Muzaffer Şerif tarafından gerçekleştirilmiştir.

Şerif'in bu deneyinin birinci aşamasında, deneye katılan kişiler birer birer karanlık odaya alınıyorlardı. Oturulan yerin tam karşısında, aslında yeri hiçbir zaman değişmeyen, ışıklı bir nokta bulunmaktaydı. Deneklere, ışığın her kapanıp açılmasında, hangi yöne ne kadar hareket ettiği soruluyordu. Önce birbirini tutmayan uzunluklar veren denekler, yavaş yavaş kendilerine göre bir ortalama geliştirip, daha sonraki yanıtlarını buna göre ayarladılar.

Araştırmanın ikinci aşamasında, aynı denekler, birkaç kişilik gruplar halinde deneyin yapıldığı odaya alındılar. Gene her denek sırayla ve yüksek sesle tahmin yürütüyordu. Bir süre sonra, her kişinin daha önce tek başına iken geliştirdiği standardı bir yana bıraktığı ve grubun ortak bir standarda vardığı görüldü. Grubu oluşturan her deneğin verdiği yanıt, grubun ortak standardına uygundu.

Üçüncü aşamada, denekler karanlık odaya yeniden teker teker alındılar. Yanıp sönen ışıklı noktalar arasındaki uzunluk gene soruldu. Görüldü ki hepsi de araştırmanın birinci aşamasındaki kişisel ölçülerini bir yana bırakmış, ikinci aşamada ortaya çıkan grup kanısını, ortak ölçüt olarak kullanmaktadır.

Grup yargısı, daha önce var olan kişisel yargıları değiştirmekte, onun yerini alarak belirli bir süreklilik kazanmaktadır. Burada kişinin kullanabileceği, gerçeğe uygun somut bir ölçünün bulunmaması nedeniyle grubun ortak değerlendirmesinin etkili olduğu söylenebilir. Ama somut gerçeklerle çatışan eğilimlerin bile, kişi üzerinde etkili olduğunu gösteren deneyler vardır. Kişi bazı durumlarda, yanlış olduğunu bile bile, grubun değerlendirmesine katılabilmektedir.

Muzaffer Şerif, grup kuralının ya da ölçütünün belirlenmesinde önderin rolünü şöyle özetliyor: "Deneklerimizdeki gözlemler, önderlerin daima onları izleyenlerden etki-

lendiği yolundadır. Grup kuralı, üstün olan kişinin çekimine kapılsa bile, önder olan kişi grupta bir kutuplaşmayı temsil eder ve diğerlerine karşı kesin ve kendi iradesi ile değiştirmeyeceği bir ilişki bulunur. Eğer önder, grup kuralı yerleştikten sonra kuralını değiştirecek olursa, deneylerimizde göze çarpan bir şekilde görüldüğü gibi, bunun üzerine onu izlemekten vazgeçilebilir... Bir grubun üyesi, grubun kuralı ve sıralaması yerleştikten sonra aynı durumla yalnız başına karşılaştığı zaman, durumu grup durumundan edindiği sıralama ile algılar."

Grup önemli bir sorunla karşılaşıp, varolan kuralları ve hareket noktaları çerçevesinde soruna çözüm bulamıyorsa ne olur? Muzaffer Şerif bu sorunun yanıtını da şöyle veriyor: "Örneğin, yiyecek peşindeki bir insan kitlesindeki bir önder veya küçük bir grup, duruma göre belli normları veya sloganları eyleme rehberlik etmesi için ölçütleştirebilir. Eğer bu kurallar açlığın giderilmesi için yol göstermezlerse, başka önderler veya ilgili taraflar çıkarak, başka kurallar veya sloganlar ölçütleştirirler... Bu diyalektik süreç, duruma en iyi şekilde uyan kurallar veya sloganlar gelinceye kadar sürer."

Grubun değer yargılarını paylaşmak, başka bir deyişle gruba uyum sağlamak, her üyede aynı nedenlerden dolayı olmadığı gibi, aynı düzeyde de olmaz. Kimisi her bakımdan benimsediği için gruba uyum sağlar ve tüm etkinliklerine katılır. Kimisi grupta o anda egemen olan bazı eğilimlere katılmadığı halde, sırf o grubun bir üyesi olduğu için, dayanışma nedeniyle uyum sağlar. Kimisi, yalnız kalmamak ve gruptan dışlanmamak için, "herkes gibi" yapar. Kimisi korkusundan, gruba ters düşerse başına gelecekler-den çekindiği için uyar. Kimisi ise, bu uyumun kendisine bazı avantajlar sağlayacağını düşündüğü için böyle davranır.

Her grubun içinde, derecesi azalan ya da artan bir

uyumsuzluk veya sapma da görülebilir. Aslında uyumsuzluk ile sapmayı da birbirinden ayırmak gerekir. Sapma durumunda, grubun bir üyesinin ya da gruptaki bir küçük azınlığın, grubun yerleşik inanç ve davranış kalıplarını değiştirme isteği vardır.

Grup kendi içine kapandıkça, hoşgörü sınırı daralır ve kurallar katılaşır. Tersine, bir grup dışa açıldıkça, kuralları yumuşar ve hoşgörü sınırı genişler. Bu konuya aydınlatıcı ilginç bir örneği komünist partilerinden verebiliriz. Aynı ideolojiden yola çıktıkları halde, yasa dışı komünist partileri birinci modele girerken, komünist partilerin yasal olduğu ülkelerde durum çok değişiktir. Grup içi ilişkiler yumuşamış, hoşgörü artmıştır.

Demokratik ülkelerdeki siyasal partilerde bir ölçüde uyum zorluğu çeken, hatta sapma içinde olan üyelerin bile örgütten kopmamaları olasılığı yüksektir. Bu ortamda grup değerlerinde ve davranışlarındaki değişmeler, yeni durumların gerektirdiği tutumlara geçişler daha yumuşak ve sarsıntısız olabilir.

Eğer grubun yerleşik değer yargıları ve davranış kuralları, ortaya çıkan yeni durumların, yeni koşulların gereklerini karşılayamıyorsa, "sapma" toplumsal bir işlev kazanır. Bu durumu farkeden bazıları, grup baskısı karşısında kendi içlerine kapanırlar. Bazıları grubun diğer üyelerini ikna etmek için çaba gösterirler. Bazıları ise yerleşik değer ve davranışların değişmesi için saldırgan bir tutum takınırlar.

Sapma içindeki kişi tek başına ise, ya grup içindeki etkisini yitirir ya da giderek kendisini grubun dışında bulur. Düşünceleri yeni koşulların gereklerine daha çok uyduğu halde, bu düşünceler etrafında bir güç oluşturamayan birçok kişinin haklılığı çok sonraları anlaşılmıştır. Koşulların köklü bir biçimde değişmesiyle ve söylediklerinin haklılığını gösteren olaylar arttıkça, sapma içindeki kişinin etkisi de artar. Öyle bir an gelebilir ki bir zamanların kötülenen

kişisi, grubun doğal önderliğine yükselir, bir reformun ya da bir devrimin öncüsü olur.

Bireyin siyasal tutumunun oluşmasında, birincil ve ikincil grupların etkisini gösteren birçok araştırma bulunuyor. Örneğin Laswell'in araştırmalarına göre, kişinin sosyalist, tutucu, anarşist ya da terörist olmasında, ailenin çok önemli rolü var. Nazizmin Almanya'da gelişebilmesinin de otoriter aile yapısıyla yakından ilişkili olduğu benzer araştırmalarla kanıtlanıyor. Genel olarak da ailenin, özellikle siyasal parti seçiminde büyük etkisi bulunduğu kabul ediliyor.

Aile, özellikle çocuğun ilk yaşlarında büyük önem taşırken, zamanla başka küçük grupların bu etkiyi paylaştığını ve sonuçta da ailenin kişi üzerindeki etkisinde bir azalma olduğunu söyleyebiliriz. Aileden sonra devreye ilk giren küçük gruplar, okul ve arkadaş çevreleridir. Sınıfta oluşan küçük grup içerisinde öğretmenin önder rolü, giderek babanın aile içindeki önder rolünün etkisini azaltmaktadır. Yaş ilerledikçe, yapılan siyasal tartışmalar çoğunlukla arkadaş gruplarına kaymaktadır.

Arkadaş grubunu oluşturan çocukların, toplumun hangi kesim ya da kesimlerinden geldikleri, siyasal tutumların oluşmasında önemli etki yapıyor. Örneğin, grubun içindeki bütün çocuklar emekçi sınıflardan gelmişlerse, bu sınıfların siyasal tutumlarının tam anlamıyla benimsendiği bir durumla karşılaşılıyor. Ama grubun içinde emekçi ve burjuva çocukları karışık ise emekçi sınıflardan gelen çocuklarda da, burjuva sınıfına özgü tutumları benimseme eğilimi doğuyor.

Aile, okul ve arkadaş çevrelerine ilişkin küçük grupların etkisine, zamanla başka ikincil gruplar da katılmaktalar. İş çevresi, sendikalar ve siyasal partiler, bu arada sayılabilir.

İş çevresinin etkisi, kişinin eğitim durumuna yakın-

dan bağlı görülüyor. Örneğin, niteliksiz işçilerde tutucu eğilimler artarken, yüksek öğrenim görmüş kişilerde iş çevresinin etkisi daha az oluyor. Eğer aile, hızlı bir toplumsal değişim içinde çok gerilerde kalmışsa, okul, iş çevresi ve siyasal partilerle ilgili küçük gruplar bu boşluğu doldurmaya başlamaktadırlar. Bu nedenle, özellikle gelişme sürecindeki ülkelerde, ikincil grupların, siyasal tutumların oluşumundaki etkisi artmaktadır. Babanın eğitim düzeyinin düşük olduğu ailelerden gelen kişilerde, bu durum çok daha belirgindir.

c) Küçük Gruplar ve Toplum

Bireyi tek başına, küçük gruplar içinde ya da toplumu oluşturan temel öğe olarak alan bilim dalları, giderek bir noktada buluşuyorlar: Sorun sadece bireyin grubuna ya da topluma uymasından ibaret değildir. Grubun bireye uyması, grupların birbirleriyle uyuşması ve toplumun da hepsiyle uyum sağlaması, sorunun bir başka ve çok önemli yönünü oluşturur. Böylece de psikoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji iç içe girmiş olur.

İkinci Dünya Savaşı sırasında yapılan iki araştırma, benzer sonuçlar vermişti. Birinci araştırma, Amerikan askerlerinin daha iyi savaşmaları için neler yapılması gerektiğinin saptanması amacına yönelikti. İkincisi ise, Alman askerlerine, teslim olmaları için yapılan yıkıcı propagandanın etkisini ölçmek istiyordu. Sonunda anlaşıldı ki ne birinci ne ikinci olayda, ideolojik öğenin fazla rolü yoktur. Eğer Amerikan askeri iyi savaşıyorsa, bu demokrasiye ya da Batı uygarlığını savunduğuna inandığından değil, birliğindeki subay-assubay-er ilişkilerinin iyi oluşundandı. Bu uyumun iyi sağlanmadığı birliklerde ise moral düşük, disiplin zayıf ve savaşma gücü yetersizdi. Aynı şekilde, Alman askerleri de Nazilerin kendilerini uçuruma sürüklediği propagandasından hemen hiç etkilenmemişlerdi. Kişisel durumları ve

grup önderleri, ya da genel olarak arkadaşlarının etkisi, teslim olmalarında çok daha fazla rol oynamıştı.

Kore Savaşı sırasında, Çinlilerin, esir aldıkları Amerikan ve Türk askerlerine uyguladıkları "beyin yıkama" yöntemleri ve aldıkları sonuçlar üzerindeki bir araştırma da konumuz açısından ilginçtir. Çinliler, ilk aşamada, esir askerlerin içinde bulundukları grubun yapısını bozup bireyleri grup desteğinden yoksun bırakıyorlardı. İkinci aşamada ise onların inançlarına tamamen ters ideolojik temellere dayalı bir propaganda başlıyordu. İlk iş olarak, esir kamplarına getirilen tüm askerlere, en yüksek rütbelisinden rütbesiz erine kadar, tek tip elbise giydirilmekteydi. Ordudaki rütbeleri altüst edecek biçimde, rütbesizlere ya da düşük rütbelilere, büyük sorumluluklar verilmekteydi. Böylece, orduda yerleşik olan grup yapısı bozulduktan sonra, kişinin yalnız kalması sonucu, propagandaya karşı direncinin zayıflatılması hesaplanmıştı.

Yöntemin Amerikan askerlerinin bir kısmı üzerinde etkili olduğu görülüyordu. Amerikalı esirlerin önemli sayılabilecek bir bölümü, düşmanın siyasal değerler sistemini benimsemişti. Ama aynı çabalar, Türk askerleri üzerinde etkisiz kaldı. Türk askerlerinin grup yapısı bozulmadı ve propagandaya karşı tek başına kalmayan Türk askeri de sonuna kadar direnebildi. Amerikalılar ve Türkler üzerinde alınan sonucun bu ölçüde farklı oluşu, küçük grupların ve bu arada grup yapısının topluma ne ölçüde bağımlı olduğunu göstermektedir. Komutanını bir çeşit baba sayan Türk askeri için, koşullardaki değişme, komutana duyulan saygının değişmesi ve dolayısıyla da grup yapısının bozulması sonucunu doğurmamıştır. Oysa Amerikan askeri açısından ordu, görev sınırları yasalarca belirlenmiş, bir tür iş çevresi gibi algılandığı için, durum farklı olmuştur.

Bu ilginç deneyin sonuçlarını, propagandaların grupların ortak düşünce ve davranışlarını nasıl etkilediğini araştırmaya yönelik başka deneylerin sonuçlarıyla birleşti-

rebiliriz. Örneğin izci gruplarına yönelik, izciliğin artık çağdaş toplumda önemini yitirdiğine dair yoğun bir propagandanın hemen hiç etki yapmadığı anlaşılmıştır. Dışardan gelen propaganda, grubun temel eğilimleri doğrultusunda ise etkili olmakta, ters yönde ise çoğunlukla işe yaramamaktadır.

Katz ve Lazarsfeld'in Amerika Birleşik Devletleri'nde yaptıkları bir araştırma, kitle haberleşme araçları ile yapılan ticari reklamların bireyleri doğrudan değil, daha çok grup dinamiği içinde etkilediğini ortaya koydu. Reklamdan doğrudan etkilenen kişi, onu komşularıyla, üyesi olduğu çeşitli küçük grupların öğeleriyle tartışıyor, paylaşıyor ve reklamın asıl etkisi o zaman ortaya çıkıyordu.

Siyasal propaganda açısından da durum farklı sayılamaz. Propaganda, kitleler üzerinde doğrudan etki yapmaktan çok, grup önderi durumundaki bireyleri etkileyerek asıl amacına ulaşabilmektedir. Bu nedenle de kanıları değiştirmeye yönelik bir çaba, kimler üzerinde yoğunlaşması gerektiğini iyi bilmelidir. Örneğin köyün öğretmenini, imamını, muhtarını etkilemek, o köydeki topluluğu oluşturan bireylerin tümünü etkilemenin en geçerli yollarından biridir. Bu, tarımda yeni bir yöntemin denenmesi için geçerli olduğu gibi, siyasal kanı ve davranışların değişmesi açısından da geçerlidir. Çünkü sözkonusu kişiler, en azından belirli grupların içinde "kanaat önderi" durumundadırlar. Grubun pasif, soyutlanmış bir üyesini tek başına etkilemeyi başarsanız bile, bu etki yayılmayacaktır. Kaldı ki, gruptan dışlanma korkusu içindeki bir kişinin etkilenmesi, o grubun içinde ağırlığı bulunduğunu bilen kişiye göre daha zordur.

Muzaffer Şerif, ailesel ve diğer toplumsal bağlar zayıfladıkça önemi artan arkadaş gruplarının, özellikle gençler için taşıdığı öneme dikkati çekiyor. Bu gruplar gençlere, tek başlarına erişemeyecekleri hedefler açısından, ortak eylem olanağı tanıyor. Çocukluktan gençliğe geçişin yarattığı

birçok sorun, bu tür grupların oluşumunda temel etken oluyor. Birey, grubu sayesinde bir önem kazandığı ölçüde, güvenlik ve başarıyı grubunda buluyor. Özellikle toplumun alt katmanlarındaki ailelerden gelen gençler açısından, bu tür gruplar büyük önem taşıyor. Olumsuz koşullar içindeki doyumsuz gençler, dayanışmanın en güçlü olduğu grupları oluşturuyorlar. Gruptan soyutlanmak ya da grup dışı kalmak, genellikle gençleri düzensiz ve sorumsuz bir tutuma itiyor. Grubun, bazı kurum veya gruplarla çekişme içine girmesi ise, içteki birliği güçlendiriyor.

Toplumsal değişme sürecinde, bazı grup türleri zamanla kaybolurlar. Kendi toplumumuzdan örnekler verecek olursak, oba, boy ve loncayı bu arada sayabiliriz. Aile gibi bazı küçük gruplar da, değişen koşullara bağlı olarak, zamanla yapısal ve işlevsel değişiklikler geçirirler. Toplumdaki ağırlıkları değişir.

Birincil grupların egemen oldukları toplumlarla ikincil grupların ağırlık taşıdığı toplumlar arasında önemli bir farklılık bulunduğu söylenebilir. Aile, köy, boy, tarikat gibi birincil grupların toplumsal yaşama egemen olduğu durumlarda toplumsal yapı otoriterdir. Derneklerin, sendikaların, kooperatiflerin, siyasal partilerin ve benzeri ikincil grupların yaygınlaşması ölçüsünde, toplumsal ve siyasal yapı da demokratikleşmektedir.

Durkheim'den esinlenerek şunları söyleyebiliriz: Küçük grupların, birey ile toplum arasındaki boşluğu doldurmak, iletişimi sağlamak gibi önemli işlevleri vardır. Örneğin, en etkili küçük grup olma özelliğini sürdüren ailenin işlevlerinde değişiklik olduğu zaman, onun yerine getiremeye başladığı işlevi, başka gruplar üstlenir. Bireye bir yere ait olduğu duygusu vererek ve ona bazı hazır davranış kalıpları sunarak, küçük gruplar, çağdaş toplumda anomi tehlikesinin yaygınlaşmasını önlerler.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Toplumsal Sınıflar

Siyasal yaşamın en alt boyutunu oluşturan birey psikolojinin, bir üstteki boyutu olan küçük gruplar sosyal psikolojinin inceleme alanına girer. Toplumsal sınıflar ise sadece sosyolojinin temel konularından birisini oluşturmakla kalmaz, siyaset biliminin de en tartışmalı alanlarından birisini oluşturur. Siyasal çatışmanın temelini toplumsal sınıflara bağlayan görüş etrafındaki tartışma ne kadar önemliyse, toplumsal sınıf kavramı üzerindeki görüş farkları da o ölçüde önemlidir.

1. Toplumsal Sınıf Olgusu

Sınıf, tarih boyunca toplumlarda rastlanan katman türlerinin en önemlisidir. Ama toplumsal sınıf olgusunu iyi kavrayabilmek için, diğer katman türlerini de bilmek gerekir. İlk aşamada bunu gördükten sonra, toplumsal sınıf ayrı-

mında kullanılan farklı ölçütlere ve sınıfların varoluş nedenlerine değineceğiz.

a) Toplumsal Katman Türleri

İnsanlar arasında, kimi biyolojik kimi de toplumsal kökenli olan çeşitli farklılıklar, başka bir deyişle eşitsizlikler vardır. Toplumda doğuştan koşulları birbirlerine benzeyen ve başkalarının doğuştan sahip oldukları koşullardan farklı olan kesimlerin varlığı ve bu ortak koşulların bazı durumlarda kuşaktan kuşağa aktarılması, katmanlaşma dediğimiz olguyu oluşturur. Ana katmanlaşma türleri olarak kast, sınıf ve tabakayı sayabiliriz.

Toplumdaki katmanlaşmanın en katı biçimi kastlardır. Kast sözcüğü aslında Portekizcedeki *casta* (ırk) sözcüğünden kaynaklanmakla birlikte, kast sistemi Hindistan'da oluşmuştur. Bir kasttan ötekine geçiş genellikle sözkonusu olmadığı gibi, farklı kastlardan kişiler arasındaki ilişkiler de çok katı kurallarla sınırlandırılmıştır. Örneğin kendi kastının dışındakilerle evlenmek yasaktır. Yukarı kastlardan birisi, istese de aşağı kasttan birisiyle belirli yiyecekleri birlikte yiyemez, belirli içkileri birlikte içemez. Çünkü bu katmanlaşmanın temelinde, dinsel kökenli bir "temiz" ve "temiz olmayan" ayrımı yatmaktadır. Her kastta olanların neyi yapıp neyi yapamayacakları, bu ayrıma dayanarak saptanmıştır. "Dokunulmaz" anlamına gelen "parya"lar, bu katmanlaşmanın en alt sırasında yer alırlar. Dokunulmazlıkları, gölgelerinin bile "kirli" sayılmasından kaynaklanmaktadır. Her kastın oturduğu mahalle ya da sokak ayrı ayrıdır. Ancak kastlardan birisinin üyeleri toprak sahibi olabilirler. Diğer kastların üyeleri için toprak satın alma yolu kapalıdır.

Kastlar, dinsel kökenli bir inançlar bütününün yansımasıymış gibi görünür. Aslında amaç, varlıklıların, yöneticilerin ayrıcalıklarının korunmasıdır. Bozkurt Güvenç'in

deyimiyle "Bazı işler ve meslekler kirli olduğu için alt sınıftan değil, altta tutulmak istendiği için kirli" sayılmıştır. Hindistan'da sayıları 200'e kadar varan kast ve alt-kastlar, bu ülkede karmaşık bir toplumsal ilişkiler örüntüsü oluştururlar.

Ortaçağda Avrupa'da rastlanan "zümre" veya "düzen"ler de, daha basit bir toplumsal yapı görüntüsü vermekle birlikte, hukuksal eşitsizlikler üzerine kurulmuşlardır. Genel olarak soylular, din adamları ve onların dışında kalanların oluşturdukları "üçüncü düzen", bu yapının temel öğeleriydi. Özellikle bazı İskandinav ülkelerinde, "üçüncü düzen" de kendi içinde köylü ve burjuva olarak ikiye ayrılıyordu. Köylüler arasında özgür köylü ve serf ayrımı olduğu gibi, din adamları arasında da belirli bir astüst ayrımı vardı. Soylular ise, sahip oldukları toprağın büyüklüğüne ve soyluluk unvanına sahip olma biçimine göre, bir iç sınıflandırmaya uğruyorlardı. Her kesimin yetki ve sorumlulukları hukuken belirlenmiş olduğu gibi, bu hukuksal yetki ve ayrıcalıkların babadan oğula bir miras gibi devri de söz konusuydu.

Bir zümreden diğerine geçmek son derecede zordu. Bunun tek istisnasını din adamları oluşturmaktaydı. Çünkü, o zümrede, hukuksal ayrıcalıklar babadan oğula geçmiyordu. Böylece, halktan kişiler için, toplumda yükselebilmenin, bir üst zümreye geçebilmenin hemen tek yolunun dinsel eğitimden ve kiliseden başladığını söyleyebiliriz.

Topraksoyluların ve kilisenin üst düzeyinde yer alan görevlilerin sahip oldukları ayrıcalıklar, diğerlerinin de ayrıcalıksız durumları, toplumdaki belirli bir işbölümüyle açıklanmaktaydı. Herkesi korumak soyluların, herkes için dua etmek din adamlarının ve herkes için yiyecek üretmek de halkın görevi sayılıyordu.

Eski çağlardan başlayıp geçen yüzyıla kadar süren kö-

lelik olgusunu ve çağdaş bazı devletlerde bile görülen ırk ayrımı uygulamalarını da aynı çerçevede değerlendirmek gerekir. Kölelik, bir insanın tarih boyunca toplumda sahip olabileceği belki de en kötü konumu oluşturmuştur. Köle efendisinin bir malı gibi sayılmıştır. Efendinin kölesi üzerindeki yetkileri, onu öldürmeye varabilecek kadar sınırsızdır. Kölenin hiçbir ekonomik, toplumsal ya da siyasal hakkı yoktur. Efendisinin izni olmadan evlenebilmesi bile sözkonusu değildir.

Eski Yunan'da kent demokrasisi, bir anlamda kölelerin sayesinde varolabilmiştir. Köleler çalışırken, özgür yurttaşlar siyasetle, sanatla, felsefeyle uğraşabilme fırsatını bulmuşlardır. Roma İmparatorluğu'nda ise köleler, Spartacus önderliğindeki ayaklanmalarıyla tarihe geçmişler, ama kısa süren özgürlüklerinin bedelini kılıçtan geçirilerek ödemişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerinde onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda görülen kölecilik, resmen 1863 yılına kadar sürdükten sonra, ancak bir iç savaşla sona ermiştir. Ama köleliğin resmen sona ermesinden sonra, daha bir yüzyıl kadar ırk ayrımı biçiminde etkilerini duyurmuştur. Eski köleler, daha sonra, ancak ikinci sınıf yurttaş olabilmişlerdir. Bir çeşit kast anlayışı içinde, beyazların okullarına, lokantalarına, otellerine girememişlerdir. Çeşitli yollardan siyasal ve medeni hakları bile kısıtlanmıştır.

Bu ırkçı kast uygulamasını sürdüren son ülke olan Güney Afrika Cumhuriyeti'nde de artık durum değişmektedir.

Doğuştan varolan hukuksal eşitsizliklerin ilke olarak kalkması ve yasalar önünde eşitlik ilkesinin kabulüyle birlikte, çağdaş sınıf kavramına geçildiğini varsayabiliriz. Hukuksal kaynaklı eşitsizliklerin büyük ölçüde ortadan kalkmasından sonra bile, toplumsal-ekonomik nitelikli bazı

eşitsizliklerin varolmayı sürdürmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılabilmesi, sınıf olgusunu doğurur.

Eğer toplumsal olanaklardan yararlanma konusundaki farklılıklar kişilerin bireysel niteliklerine bağlı olsaydı, bugünkü anlamıyla toplumsal sınıflar varolmayacaktı; toplumdaki bireysel konum farkları, büyük olasılıkla ciddi siyasal çatışmaların temel nedenini oluşturmayacaktı.

b) Toplumsal Sınıfları Yaratan Etkenler

Toplumsal sınıfların tanımlanmasında çeşitli ölçütler kullanılır. Gelir düzeyi, yaşam biçimi ve toplumsal saygınlık derecesi bu ölçütlerdendir. Sınıf kavramına büyük önem veren ve onu siyasal çatışmanın temel öğesi sayan marksistler ise, tüm bu ölçütleri yüzeysel sayarlar. Marksistlere göre toplumsal sınıfları oluşturan öğe, üretim araçlarının özel mülkiyetidir.

Toplumsal sınıfları gelir düzeyi ile belirlemeyi önerenler, genellikle toplumu üst, orta ve alt olmak üzere üç sınıfa ayırırlar. Burada sınıflar arasındaki sınırı saptamak, önemli bir sorun olarak ortaya çıkar. Başka bir zorluk da dayanışma duygusuyla ilgilidir. Örneğin, güçlükle geçimini sağlayan bir küçük esnaf bile, kendisini genellikle "orta sınıf"tan sayar. Oysa onunla aynı gelir düzeyindeki işçi, kendisini orta sınıftan saymaz. Aynı gelir düzeyinde olduğu halde, küçük esnafı genellikle kendisiyle aynı sınıftan kabul etmediği için, sınıfın temel öğelerinden birisini oluşturduğu varsayılan, dayanışma duygusunun var olması zordur.

Toplumsal sınıfları yaşam biçimi ile tanımlayanlar, özellikle orta sınıfları ve köylüleri örnek olarak gösterirler. Çeşitli gelir düzeyindeki kişileri "orta sınıf" kavramında birleştiren öğe, yaşam biçimidir. Toprakta bizzat çalışamayacak kadar büyük toprak sahibi olanların dışındaki tüm köylüler, kendilerini aynı sınıftan sayarlar. Topraksız köy-

lü, az topraklı köylü ve toprağını işlerken zaman zaman çok az sayıda işçi kullanan, genellikle bir aile işletmesi biçiminde toprağını değerlendiren köylünün ortak yanı yaşam biçimidir. Gelenekleri, davranışları, alışkanlıkları ile, gelir düzeyi farklılıklarına karşın, aynı toplum kesiminin parçası oldukları bellidir. Ama burada yaşam biçiminin, toprağa bağlı üretimin bir sonucu olduğu açıktır. Üretim tekniği, marksistlerin hareket noktası olan mülkiyet rejiminin de önüne geçerek, köylü sınıfını belirlemektedir.

Toplumsal sınıfları, o toplumda varolan saygınlık derecelerine göre tanımlamak, özellikle Amerikan sosyolojisinde yaygın bir eğilimdir. Burada, sınıfı oluşturan öğeyi aramaktan çok, onunla ilgili olarak bireylerde varolan düşünceyi ana ölçüt kabul etmek söz konusudur. O toplumda yaşayan insanlar kaç sınıfa ayrıldıkları kanısındadırlar? Kimlerin hangi sınıfa girdiğini düşünmektedirler? Kamuoyu yoklamaları ile bu sorunların yanıtları saptanmakta ve sistemleştirilerek, o toplumun sınıfsal yapısı çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Toplumsal saygınlık yaşam biçimine, yaşam biçimi de gelir düzeyine büyük ölçüde bağımlıdır. Marksistler için önemli olan ise gelir düzeyinden çok, o gelirin nasıl kazanıldığıdır. Asıl görüş ayrılığı, üretim araçlarının özel mülkiyetine verilen önemden kaynaklanmaktadır.

Irkçılıkla da bağlantısı olan bazı görüşler, toplumsal sınıfların kökeninde biyolojik farklılıkların yattığını savunuyorlar. Bunlara göre, nasıl ki beyaz ırktan olanlar siyah ve sarı ırktan olanlardan daha üstünse, aynı ırktan gelenler arasında da doğuştan bazı farklar bulunur. Daha üstün yapıda olanlar, üst sınıfları oluştururlar. Bu biyolojik üstünlük ise, gene aynı iddia sahiplerinin düşüncelerinde, kalıtım yoluyla kuşaktan kuşağa geçebilen cinstendir.

Zekâ dahil birçok bireysel niteliğin gelişmesinde, beslenme ve eğitim gibi etkenlerin büyük rolü olduğunu, çağ-

daş bilimsel araştırmalar kanıtlıyor. Yetişmesi için gerekli olanaklara sahip olsa, toplumsal sınıflandırmada üstlere tırmanabilecek yetenekteki birçok kişinin, bu olanaklara sahip olamadığı için alt sınıflarda kaldığını biliyoruz. Bunun ilginç bir örneğini, bizim Köy Enstitüleri'nden mezun olmuş yazarlarımız oluşturuyor. Onlara böyle bir eğitim olanağı sağlanmamış bulunsaydı, kuşkusuz ki şimdi büyük çoğunluğu çiftçilik ya da hayvancılıkla uğraşır olacaklardı. Tersine, üst sınıflarda dünyaya gelen, akıl ve yetenekçe çok sınırlı bazı kişiler ise, özel eğitim ve ailesinin toplumsal ilişkileri gibi olanaklar sayesinde, daha alt sınıflara inmeden yaşamlarını sürdürebilirler.

Kişinin bireysel niteliklerinin her zaman toplumsal sınıfını belirlemediği, bazen de toplumsal sınıfının kişisel niteliklerini belirlediği doğrudur. Öyleyse, toplumsal sınıfların varlığını biyolojik nedenlerle açıklamak, en azından yetersizdir.

İkinci ve daha çağdaş bir görüş, toplumsal sınıfları, toplumların yaşayabilmesi için evrensel bir gereksinme saymaktadır: Toplumların varolabilmeleri, farklı görevlerin, farklı işlevlerin yerine getirilmesine bağlıdır. Oysa tüm işlevlerin toplumdaki saygınlığı ve önemi aynı değildir. Bu nedenle de farklı işleri yapanlara toplum tarafından sağlanan olanaklar farklıdır.

Kingsley Davis ve Wilbert E. Moore bu görüşü şöyle özetliyorlar: "Toplumsal eşitsizlik, bu bakımdan, toplumun en önemli konumlarına gerçekten en nitelikli kimseleri getirebilmek için, bilincinde bile olmaksızın, başvurduğu bir araç olmaktadır." Kısacası, toplumsal sınıfları da bu toplumsal eşitsizlikler yaratmaktadır. Görüldüğü gibi, bu bakış açısı da toplumsal sınıfları giderek bireysel nitelik farklılıklarına bağlıyor.

Burada yanıtlanması gereken temel soru şudur: Toplumsal sınıfları vareden neden, bireylerin farklı konumlar-

da bulunuşları mıdır? Yoksa bu farklı konumların ve onların sonucu olan farklı toplumsal olanakların kuşaktan kuşağa aktarılabilir nitelikte oluşu mudur? Daha önce de vurgulamaya çalıştığımız gibi, kişiler arasındaki toplumsal eşitsizliklerin temelindeki en büyük neden, onların şu ya da bu ailede dünyaya gelmeleri sonucu, buldukları eşit olmayan koşullar değil midir?

Kastlar ve benzerleri, katı, birbirine geçişi neredeyse olanaksız bir toplumsal katmanlaşma oluşturmuşlardır. Toplumsal sınıflar arasında ise, "dikeyine hareketlilik" olarak adlandırabileceğimiz bir geçiş sözkonusudur. Bu hareketliliğe olanak veren kapılar genişledikçe, toplumsal gerilim azalır, siyasal çatışma yumuşar. Toplumsal sınıfların tamamen ortadan kalkabilmeleri için, bu geçişlerin sınırsızlaşması, yani bireyin ilerde sahip olacağı toplumsal konumda, ailesinin etkisinin sıfıra inmesi gerekir.

Kast ve sınıftan sonra, toplumsal katmanlaşmanın üçüncü bir biçimi olarak "tabaka"larla karşılaşılır. Toplumsal tabakaları, aynı toplumsal sınıf içindeki bir alt bölünme olarak tanımlayabiliriz. Kol işçisi - kafa işçisi ayrımı, tüccar-sanayici ayrımı, orta sınıfta yer alan meslek sahibi - kamu görevlisi ayrımı, bu türden bir tabakalaşma oluşturur. Aynı toplumsal sınıf içinde, gelir düzeyine göre bir değerlendirme yaparak tabakalar saptanması da olanaklıdır: Küçük-orta-büyük çiftçi, küçük-orta-büyük tüccar, küçük-orta-büyük sanayici gibi.

Marksistler, sınıf çatışmasında, her sınıfın kendisinin karşıtı olan sınıfın iç çelişkilerinden, yani tabakaları arasındaki ikinci dereceden çıkar çatışmalarından yararlanmaya çalıştıklarını söylerler.

c) Marksist Sınıf Anlayışı

Karl Marx, insanların "para cüzdanları"nın şişkinliğine bakılarak sınıflara ayrılmasına karşı çıkıyor ve şöyle diyor:

"Para cüzdanı ölçütü, tamamen nicel bir farklılık oluşturur. Eğer bu ölçütten hareket edilirse, aynı sınıftan iki kişi rahatlıkla karşı karşıya getirilebilir." Daha önce de değindiğimiz gibi, Marx'ta önemli olan, kazanılan paradan çok, o paranın nasıl kazanıldığıdır. Örneğin, toprak sahibi bir kişi ile fabrika sahibi bir kişi aynı düzeyde gelir sağlasalar bile, Marksizme göre aynı sınıftan sayılamazlar.

Marksizm açısından, sınıfları yaratan temel etken işbölümüdür. Teknik-ekonomik gelişmeye koşut olarak, işbölümü biçim değiştirir ve bu değişmenin peşinden de toplumların sınıfsal yapısı değişim geçirir. İlk gerçek işbölümü, yaklaşık on iki bin yıl kadar önce, insanların tarım yapmayı öğrenmeleriyle başlamıştır. Bir insanın, kendisine yetecek kadardan fazlasını üretmeye başlaması, başkalarının da başka tür üretim ya da hizmetleri üstlenebilmelerine olanak sağlamış ve insanlar arasındaki ilk toplumsal katmanlaşma türleri ortaya çıkmıştır.

Marx'ın *Felsefenin Sefaleti* adlı yapıtındaki şu tümceler, görüşünü çok iyi özetliyor: "Toplumsal ilişkiler, üretici güçlere sıkı sıkıya bağımlıdır. İnsanlar, yeni üretici güçler elde ederek, üretim biçimlerini, yaşamlarını kazanma biçimlerini, bütün toplumsal ilişkilerini değiştirirler. Kolla çalışan bir değirmen, derebeyinin bulunduğu bir toplumu; buharlı değirmen ise, sanayi kapitalizmine dayalı bir toplumu yaratır."

Marx *Kapital*'de de şöyle diyor: "Çalışma gücünden başka bir şeyi olmayanlar, sermayesi olanlar ve toprağı olanlar –gelirleri sırasıyla ücret, kâr ve toprak rantı olanlar – başka bir deyişle, ücretli işçiler, kapitalisler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim biçimi üzerine kurulmuş olan toplumlarda üç ana sınıfı oluştururlar."

Aslında Marx'ın birçok yazılarında sınıf sayısı çok daha fazla görülürse de, son çözümlemede iki ana sınıfta karar kılındığı bellidir. O iki ana sınıf da, Platon'dan beri va-

rolagelen bir ayrıma, varlıklı-yoksul ayrımına dayanır. *Komünist Manifestosu*'nun yayımlanmasından üç yıl önce, Engels bu konudaki görüşlerini çok açık bir biçimde ortaya koymuştur: "Aristokrasinin proletaryaya göre değil, ancak burjuvaziye göre ayrıcalıkları vardır. Proleter için bu iki sınıfa mensup kişilerin hepsi de varlıklıdır, yani burjuvadır. Mülkiyet ayrıcalıkları yanında, diğer tüm ayrıcalıklar silinir."

Demek ki, işbölümü üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, üretim araçlarının özel mülkiyeti de toplumsal sınıfları yaratıyor. Daha doğrusu, toplumsal sınıflar, üretim araçlarının özel mülkiyeti karşısındaki durumlarıyla belirleniyorlar. Toprakların geliriyle yaşayanla fabrika sahibi ve emeğinden başka satacak birşeyi olmayanlar arasındaki ayrım, böylece ortaya çıkıyor.

Marksizmin, ikili bir sınıfsal kutuplaşmayla ilgili görüşlerine geçmeden önce, çok daha karmaşık olan sınıfsal bölünmelerle ilgili bakış açısını incelemekte yarar var.

Marx'a göre "Kol emeği ile zihin emeği arasındaki en büyük bölünme, kent ve kır ayrımıdır." Kentsel kesimin insanlarıyla kırsal kesimin insanları, iki "büyük sınıf" sayılabilir. Kentte yaşayanların kendi içlerinde karşıt sınıflara ayrılmış olması, bu gerçeği değiştirmez. Kendi içlerinde ne kadar bölünmüş olurlarsa olsunlar, kırsal kesimin insanları karşısında, kentin insanları bir bütün oluştururlar. Kırsal kesimin insanları arasındaki benzerlik ve – bir sınıfta bulunması gereken – dayanışma duygusu ise, daha da güçlüdür.

Kent-kır karşıtlığında zaferin birincide olması kaçınılmazdır. Marx, kırsal kesimi, "barbarlığın, uygarlığın bağrındaki sürekli temsilcisi" saymaktadır. Marx'ın en yakın düşün arkadaşı Engels'e göre de köylülerin toprak üzerindeki dağınık konumları ve "sınırlı kafa yapıları", onların bağımsız eylemlere girişmelerini olanaksız kılmaktadır.

Marksizmin kurucuları, Doğu' nun baskı rejimlerinin temelini, köylü sınıfın oluşturduğu kanısındadırlar. Toprağa dayalı üretimin sonucu olarak, kırsal kesim insanlarının kendi içlerine kapanık hücreler oluşturmasının, güçlü merkez otoritesine dayalı rejimleri kolaylaştırdığını düşünmektedirler.

"Demografik Etkenler" bölümünde değindiğimiz tarihsel bir gerçeği, burada bir kez daha anımsamalıyız. Kırsal kesim insanına bu bakış açısı, Rus devriminin öncülerini çok ilginç kararlar almaya zorlamıştır. 1918 Anayasası'nın ancak 1936'da değişen bir hükmüne göre; kentler her 25 bin kişi için bir milletvekili seçerlerken, kırsal kesim ancak her 125 bin kişi başına bir temsilci sahibi olabilmiştir.

Topraksız köylü, başkalarının toprağında çalışarak yaşamını kazanan bir işçi değil midir? Onunla, kendine yetecek kadar toprağı olup, bu toprağı kendi emeğiyle değerlendiren arasında fark yok mudur? Kendine yetecekten biraz fazla toprağı olup da birkaç işçi çalıştırmak zorunda kalanların da farklı bir konumu bulunduğunu söyleyemez miyiz? Öyleyse nasıl oluyor da büyük toprak sahiplerinin dışında kalanlar, gelirlerini elde etme biçimlerinin farklılığına karşın, tek bir toplumsal sınıf oluşturabiliyorlar?

Aslında Marx, çok geniş bir kitle oluşturdukları halde, küçük çiftçi köylülerin bir sınıf sayılamayacağı görüşündedir ve bu görüşünü şöyle savunmaktadır: ".... benzer koşullar içinde yaşarlar, ama birbirleriyle çok yönlü ilişkilere girmezler. Üretim biçimleri onları birbirleriyle karşılıklı ilişki içine sokacak yerde ayırmaktadır... Milyonlarca aile, yaşam biçimlerini, çıkarlarını, kültürlerini başka sınıf ailelerinkinden ayıran ve onları düşmanca karşı karşıya getiren ekonomik koşullar altında yaşadıkları ölçüde bir sınıf oluştururlar. Bu küçük köylüler, birbirlerine yerel birtakım bağlarla bağlı bulundukları ve çıkarlarının aynılığı on-

lar arasında hiçbir ortaklık, ulusal bağ ve siyasal örgütlenme doğurmadığı ölçüde, bir sınıf oluşturmazlar."

Marx'ın kendi kuramına oturtmakta sıkıntı çektiği bu gerçeğin, toprağa dayalı üretimin yarattığı yaşam biçimi benzerliğinden ve o koşulların ürünü olan dayanışma duygusundan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Marksist çözümlemede sıkıntılı olduğu hissedilen bir başka konu da "orta sınıflar" ya da "orta sınıf"la ilgilidir. Marx, üçlü sınıf ayrımında yer vermediği halde, birçok çözümlemesinde bu orta sınıflara da önem verir görünüyor. Örneğin orta sınıfın aşağı tabakaları olarak "küçük tüccarlar, esnaf, genel olarak artık çalışmayan yaşlı ticaret adamları, el sanatçıları ve köylüler"i sayıyor. Daha doğrusu onları bir gerçek olarak kabul etmek zorunda kalıyor. Ama bunların zamanla "küçük sermayenin, modern sanayinin ölçülerine yetmemesi ve büyük sermayedarlarla rekabet" edememesi nedeniyle yok olacaklarını ve işçi sınıfına doğru kayacaklarını düşünüyor.

Marx, zaman zaman, orta sınıflar için "ara ve geçici tabakalar" deyimini de kullanmıştır. Aslında bu onun temel düşünce sistemine daha uygun bir tanımlama olmaktadır. Kapitalizmin gelişmesine koşut olarak "ara tabakalar" ortadan kalkacak ve sonuçta toplumda, ayrıcalıklı küçük bir sermayedar sınıfın karşısında, çok geniş ama yoksul bir proletarya sınıfı kalacaktır.

Karl Marx'ın tarihsel geçmişle ilgili değerlendirmelerinde de hep bu iki temel sınıf kavramına rastlıyoruz: Köleci toplumda efendi ve köle, feodal toplumda derebeyi ve serf, kapitalist toplumda sermayedar ve işçi. Bir yanda yönetici sınıf ya da egemen sınıf bulunmakta ve üretim araçlarını ellerinde tutarken, aynı zamanda da çeşitli ayrıcalıklardan yararlanmaktadır. Öte yanda ise, yönetici sınıf için çalışan, emeğinden başka satacak birşeyi bulunmayan, "uygulayıcı" bir sınıf söz konusudur. Asıl çelişki ve karşıtlık

bu iki sınıf arasındadır ve diğer sınıflar son çözümlemede bu iki "temel" sınıftan birisinin yanında yer almak zorundadırlar. Diğer sınıfların bağımsız bir siyasal mücadele yürütmeleri düşünülemez.

2. Toplumsal Sınıflar ve Siyaset

Toplumsal sınıfların siyasal çatışmadaki ve giderek siyasal kurumların, siyasal rejimlerin oluşmasındaki yerinin, siyaset biliminin ana konularından birisi olduğu söylenebilir. Sınıf bilinci ve sınıf çatışması konularına eğildikten sonra, marksist kuramın bu çerçevedeki bir değerlendirmesini yapmak gerekir. Geri kalmış ülkelerin toplumsal yapılarındaki farklılıklar ise, toplumsal sınıflar ve siyasal çatışma olgusunu, bu ülkeler gerçekleri içinde ayrıca ele almayı zorunlu kılıyor.

a) Sınıf Bilinci ve Sınıf Çatışması

Marx ile Engels'in birlikte hazırladıkları *Komünist Manifestosu* şu cümle ile başlar: "Geçmiş bütün toplumların tarihi, sınıf çatışmalarının tarihidir. (...) Ezenler ve ezilenler, birbirlerine karşı açık bir karşıtlık içinde olmuşlar, bazen kapalı bazen açık insafsız bir savaşım yürütmüşlerdir. Ve bu mücadele, ya toplumun baştan aşağı devrimci bir biçimde değişmesiyle ya da savaşımdaki sınıflardan birisinin yıkılmasıyla son bulmuştur."

Ama aynı Karl Marx, yaşamının sonlarına doğru yazdığı bir mektupta şöyle demiştir: "Ne çağdaş toplumda sınıfların varlığını keşfetmek, ne de bunlar arasındaki çatışmayı ortaya çıkarmak onuru bana ait değil! Burjuva tarihçileri bu sınıf çatışmasının tarihsel gelişimini ve burjuva iktisatçıları da sınıfların ekonomik anatomilerini benden çok önce anlatmışlardı. Benim yeni olarak yaptığım şey; 1. sınıfların varlığına, ancak üretimin evriminin belirli

tarihsel aşamalarında rastlandığını; 2. sınıf çatışmasının kaçınılmaz olarak proletarya diktatörlüğüne götürdüğünü; 3. bu diktatörlüğün de, bütün sınıfların yokolmasına ve sınıfsız bir topluma geçişten başka birşey olmadığını göstermekten ibarettir..."

Toplumsal sınıfların siyasal yaşamdaki önemi yadsınamaz. Ama başka hiçbir kuram, toplumsal sınıfların tarih içindeki (tarihsel evrim içindeki) yerini bu ölçüde önemsememiştir.

Marksizmin, her toplumsal düzende iki temel sınıf bulunduğu görüşüne yukarda değinmiştik. Bu durumun özellikle kapitalist toplumlarda çok daha belirgin olması sözkonusudur. Çünkü rekabete dayalı bir ekonomik yaşamda güçlü güçsüzü ezer ve küçük sermayeye dayalı işletmeler büyüklerin karşısında giderek yok olurlar. Örneğin bir kundurayı elle üreten kişi, bir ayakkabı fabrikasının rekabeti karşısında varlığını koruyamaz. Ya yarı aç, yarı tok çalışmaya razı olur ya da gidip o fabrikanın bir işçisi durumuna gelir. Aynı şekilde, bir bakkal da biraz ilerisinde açılan büyük gıda pazarının rekabetine dayanamaz. Sermayenin ve üretim araçlarının belirli ellerde toplanması hızlanırken, "ara tabakalar" erir ve toplumun büyük çoğunluğu proleterleşir, yaşamını sürdürmek için kol gücünden başka birşeyi kalmayanlar kesimine kayar.

Bu kutuplaşma süreci içinde, emekçi toplum kesimlerinin giderek yoksullaşması da kaçınılmazdır. Çünkü çığ gibi büyüyen işsizler ordusu, aynı işi daha ucuza yapmaya hazır kitleler demektir. Böylece ücretler de boğaz tokluğu düzeyine kadar inecektir. Bir yanda küçük ama çok varlıklı bir azınlık, öte yanda da çok büyük ama çok yoksul bir çoğunluk oluşacaktır. Üretim araçlarına sahip bulunan küçük azınlık "egemen sınıf"ı oluşturur ve geriye kalan büyük çoğunluğu sömürür.

Marksizme göre, devlet bu egemen sınıfın elindeki ba-

sit bir araçtan başka birşey değildir. Toplumun ve siyasal rejimin tüm kurumları, bu egemenliğin devamını sağlamaya, yani egemen sınıfın ayrıcalıklarını korumaya yöneliktir. Aile, ahlak, hukuk, din, egemen ideoloji vb., hep bu egemenliğin sürmesini güvence altına alıcı "üstyapı" kurumlarıdır. Siyasal iktidar, ekonomik iktidarın yansımasından başka birşey olamaz. Devletin hakemliği – yani yansızlığı – ancak geçiş dönemlerinde, eski egemen sınıf gücünü yitirirken, yeni üretim biçiminin güçlendirdiği sınıfın da henüz egemenliğini kabul ettirecek düzeye ulaşmadığı ortamlarda söz konusudur.

Varlıklı ve yoksul toplum kesimleri arasındaki kutuplaşmanın varlığından ve bunun bir patlamaya neden olabileceğinden sözetmenin yeni birşey olmadığını elbette ki biliyoruz. Aristoteles bile bu durumun ihtilalleri doğurabileceğini, orta sınıfları yok olmuş ya da güçsüzleşmiş bir toplumun sağlıksızlığını vurgulamıştı. Marksizmde yeni olan, sınıf çatışmalarını, tarihin "itici gücü" saymasıdır. Özellikle de işçi sınıfına tarihsel bir işlev yüklemesidir.

Marksizme göre; kapitalist sınıfın egemenliğinden en çok zarar gören toplum kesimini, işçi sınıfı oluşturur. Çünkü, işçi sınıfının emeği ile oluşan ekonomik olanakları, bizzat işçi sınıfını ezmek ve kendi egemenliğini sürdürmek için kullanır. Bu nedenle de, kapitalist toplum düzenini yıkacak olan temel güç "proletarya", yani işçi sınıfıdır.

Marx ve Engels *Manifesto*'da şöyle diyorlar: "Proletarya değişik gelişme aşamalarından geçer. Doğuşuyla birlikte burjuvaziyle mücaledesi başlar. Başlangıçta mücaledeyi bireysel işçiler, sonra bir fabrikanın işçileri, sonra da bir mesleğin bir yerdeki mensupları, kendilerini doğrudan doğruya sömüren bireysel burjuvalara karşı yürütürler. Hücumlarını burjuva üretim koşullarına değil, bizzat üretim araçlarına yöneltirler; kendi emekleriyle rekabet eden ithal mallarını tahrip edip makineleri parçalar, fabrikaları

yakar, Ortaçağların artık yokolmuş işçi statüsünü güç yoluyla yeniden kurmak isterler."

Bu, işçi sınıfının mücaledesinin bilinçsiz olan, kendiliğinden ortaya çıkan aşamasıdır. Başka bir deyişle, bu aşamada işçi sınıfı, ancak "kendiliğinden" bir sınıftır. Bilinçlendikçe "kendisi için" sınıfa dönüşecektir. Eskiyen ve yeni koşullara yanıt vermeyen bir üretim biçiminin değişmesi kendiliğinden olmaz. Eğer varolan "nesnel" koşullara, "öznel" koşul demek olan bilinç öğesi eklenmezse, ortaya çıkan toplumsal patlama, düzenin sonunu değil, ancak biçim değiştirmesini sağlar.

Genel olarak, bilimsel bir bakış açısıyla şu söylenebilir: Bir toplumsal sınıfın üyelerinde, öbür toplumsal sınıflardan farklı olan ortak koşulları paylaşma ve bunun sonucu bir dayanışma duygusu yoksa, o toplumsal sınıf, toplumsal bir güç oluşturmuyor demektir. Kendiliğinden varolan bir toplumsal sınıfı, toplumsal güce dönüştüren temel öğe, sınıf bilincidir; örgütlendiği zaman da siyasal güç ortaya çıkmış olur.

Sınıf bilincinin gelişmediği durumlarda, sosyolojik çözümlemelerde kullanılabilecek bir toplumsal katmandan sözedilebilir; ama siyaset bilimi açısından çok önem taşıyan, toplumsal güçler dengesinde hesaba katılması gereken bir toplumsal sınıftan sözedilemez. Bu nedenle de, ekonomik gücü ellerinde bulunduran toplumsal sınıflar, diğer sınıflarda belirli bir sınıf bilincinin gelişmemesi için çaba harcarlar; eğer oluşmuş bir sınıf bilinci varsa, bunu zayıflatmaya çalışırlar. Toplumda köklü değişiklikleri öngören siyasal partiler ise, kurulu düzende değişiklik yapabilmek için, ekonomik bakımdan güçsüz olan toplum kesimlerinin hızla bilinçlenmelerini sağlamak isterler. Bilinçlenmemiş bir toplumsal sınıfın, kendi çıkarlarına ters düşen siyasal akımlara destek olması olanaklıdır.

Marksistler arasında, bir sınıfın çıkarlarını bilmesini

tam bir bilinçlenme saymayanlar da vardır. Bu görüşte olanlara göre bu durum, bireysel düzeydeki bilinçlenmelerin bir araya gelmesinden başka birşey değildir. Gerçek bir sınıf bilinci ise, ancak o sınıfın toplumdaki olanaklarını ve bu olanakların kendisine verdiği toplumsal rolü bilmesi ile ortaya çıkabilir. Toplumsal düzeydeki yabancılaşmayı görebilmek de, elbette ki, bu bilincin ön koşulu olmaktadır.

Marksizm açısından, bilinçlenmenin önemli bir öğesini "ideoloji" oluşturur. Marx, egemen sınıfın ideolojisinin tüm toplumu etkilediğini ve diğer toplum kesimlerinde bir sınıf bilincinin oluşumunu zorlaştırdığını öne sürüyordu. Bu noktadan hareket eden Lenin de işçi sınıfının – kendi başına bırakılması durumunda – gerçek bir sınıf bilincine ulaşamayacağını, bu bilincin ona dışardan götürülmesi gerektiğini savundu. *Ne Yapmalı?* adlı kitabında şöyle diyordu:

"Bütün ülkelerin tarihinin bize gösterdiği bir gerçek var. İşçi sınıfı yalnız kendi gücüne dayanırsa, ancak *trade-unionist* bir bilince, yani sendikalar halinde örgütlenmek, işverenlere karşı mücadele etmek, işçilerin yararına bazı yasaların çıkmasını hükümetten istemek gerektiği inancına varabilir. (...) İşçi hareketinin kendiliğinden gelişmesi onu ancak burjuva ideolojisine yamanmaya götürür. (...) İşçiye sınıf bilinci ancak dışardan, yani ekonomik mücadelenin dışından, işçi-işveren ilişkilerinin oluşturduğu ortamın dışından götürülebilir."

Lenin'e göre bu görevi yerine getirebilecek olan güç, işçi sınıfının öncülerinden ve sosyalist ideolojiyi iyi bilen aydınlardan oluşacak bir partiydi. Onların kitlelere yayacakları düşüncelerle sınıf bilinci gelişecekti.

Bu nokta üzerinde Lenin ile Rosa Luxemburg'un çatışması ünlüdür. Rosa Luxemburg, kitlelerin kendiliğinden oluşan eylemlerini, bilinçlenmenin en sağlıklı yolu olarak görmekteydi. Kitleler sınıf bilincini eylem içinde ve sına-

mayanılma yoluyla öğrenmeliydiler. Şöyle diyordu: "Gerçekten de, devrimci bir işçi hareketinin hataları, en iyi Merkez Komitesi'nin hata yapmazlığından, sonsuz ölçüde daha verimli ve değerlidir."

Konuyu kapatmadan önce vurgulanması gereken bir nokta kalıyor: Sınıf çatışmalarının yansıması yalnızca silahlı mücadeleler ve ihtilaller olamaz. Siyasal mücadelelerin barışçı yollardan sergilenebildiği rejimlerde de sınıf çatışmaları "oy"a, yani sandığa yansır. Çoğulcu demokrasilerde, siyasal davranışların oluşumunda, toplumsal sınıf olgusunun en ön planda rol oynadığını seçim sosyolojisi araştırmaları gösteriyor.

b) Marksist Kuramın Eleştirisi

Marksizmin özellikle sınıf çatışmalarıyla ilgili görüşü, ideolojik düzeyde olduğu kadar, bilimsel düzeyde de çok tartışılan konular arasında yer alır. Bu tartışmalı noktaları ayrı ayrı ele alacağız.

1. Marx, kapitalist rekabet düzeninin işçi sınıfını çok olumsuz bir biçimde etkileyeceğini öngörüyordu. Acımasız rekabet, işverenleri en çok karı yapmaya, diğerlerinden daha ucuz ve daha kaliteli üretime zorlayacaktı. Bu ise, işçi sınıfının, boğaz tokluğuna çalıştırılıncaya kadar, sömürülmesini kaçınılmaz kılacaktı. Böylece, düzenin sıkıntısını en çok çeken kitle olarak, işçi sınıfının devrimci bir güce dönüşmesi kolaylaşmış olacaktı. Kapitalizm geliştikçe, sermaye birikimi hızlandıkça; devrimci patlamaya uygun ortam, kendiliğinden oluşacaktı.

Tarihsel gelişmeler, Marx'ın öngörüsü yönünde gerçekleşmedi. Gelişmiş kapitalist ülkelerde, işçi sınıfı yoksullaşacağına, tersine durumu düzeldi. Hatta, geri kalmış ülkeler açısından yüksek sayılabilecek bir yaşam düzeyine ulaştı. Bunda, bir çeşit dış sömürünün sağladığı olanakla-

rın rolü büyüktü. Ama işçilerin sendikaları ve partileri aracılığıyla yürüttükleri mücadeleler olmasa, gelir dağılımındaki dengelenmenin kendiliğinden olmayacağı açıktı.

Söz konusu gelişmeler, işçi sınıfındaki sınıf bilincini sivrileştireceğine azalttığı gibi, sınıf çatışmalarını da yumuşattı ve şiddet yöntemlerinden barışçı yöntemlere kaydırdı. Teknolojideki gelişmelere koşut olarak, kol işçilerinin eğitim düzeylerinin bile yükselmesinin zorunlu hale gelmesi ve kafa işçisi olarak nitelendirebileceğimiz "beyaz yakalı" ücretlilerin oranındaki artışlar da işçi sınıfındaki nitelik değişmesinde önemli rol oynadı.

Marx'ın öngördüğü yoksul ve cahil bir işçi sınıfının yerine, ortaya önemli gereksinmeleri karşılanmış, eğitim düzeyi yükselmiş bir işçi sınıfı çıkmıştı. Üstelik, sınıflar arasındaki dikey geçişler de arttığı için, işçi çocuğunun gene işçi olması, kaçınılmaz bir yazgı olmaktan da uzaklaşmıştı. Ama işçinin yaşam düzeyi yükselirken, sermayedarın yaşam düzeyinin daha da yükseldiğini ve aradaki uçurumun kapanmadığını, her doğan çocuğun yarışa eşit koşullarla başlamadığını unutmamak zorundayız.

Marx, işçinin pazarlık gücünün çok zayıf olduğu bir toplumsal ortamdan hareketle, bazı tahminler yapmıştı. Aynı işi çok daha ucuza ve sonunda karın tokluğuna yapmaya hazır bir işsizler ordusunun varlığını, değişmez bir veri gibi kabul etmişti. Oysa güçlü sendikalar, genel oy hakkı, geçimini emeği ile sağlayan toplum kesimlerinin çıkarlarını savunan partiler ve onların yararlanabilecekleri özgürlükler, dengeyi Marx'ın öngöremeyeceği ölçüde değiştirmiştir ve değiştirmektedir. Batılı "çoğulcu" demokrasilerde, sınıf çatışmasının yumuşamış oluşunu, yalnız dış sömürünün sağladığı olanaklara bağlamak aldatıcı olur.

2. Marx, işçiler yoksullaşırken, orta sınıfların da zamanla yok olacaklarını ve işçi sınıfına doğru kayacaklarını düşünüyordu. Oysa işçiler yoksullaşmadığı gibi, orta sınıf-

lar da yok olmadılar. Tersine, onlar işçi sınıfına benzeyeceklerine, işçi sınıfının üst tabakaları orta sınıflara benzemeye, orta sınıfların yaşam biçimini ve zihniyetini benimsemeye başladılar. İşçi sınıfının toplumsal oranı azalırken, orta sınıflar genişlediler ve gerek toplumsal yaşamda, gerekse siyasal mücadelede daha büyük bir ağırlık kazandılar.

Nasıl işçiler yoksullaşmayıp orta sınıflar da kaybolmadıysa, "egemen sınıf" ya da sınıflar da Marx'ın vurguladığı katılıkta varlıklarını sürdüremedi. Örgütlü işçi sınıfı başta olmak üzere, çoğulcu toplumlarda ortaya çıkan başka güç odakları, belirli bir güçler dengesi oluşturmaya başladılar.

Tüm bunlara karşın, sınıflar arasındaki dikey toplumsal hareketliliğin boyutlarını abartmamak gerekir. En gelişmiş Batılı ülkelerde yapılan gözlemler, bu hareketliliğin, ancak gelir ve eğitim düzeyleri birbirlerine yakın olan toplum kesimleri arasında gerçekleşebildiğini gösteriyor. Örneğin yüksek öğrenim yapanlar arasında, işçi kökenli olanların oranının, bugün bile çok düşük olduğu anlaşılıyor.

Marx'ın belirli bir toplumsal hareketliliği ve egemen sınıfa aşağı katmanlardan katılmalar olabileceğini öngörmediği de söylenemez. Ama bu duruma *Kapital*'de getirdiği yorum olumlu değildir: "Kapitalizmin iktisadi savunucuları, zengin olmayan, fakat güçlü, karakteri sağlam, yetenekli ve işbilir bir insanın bir kapitalist olabilmesi durumunu hayranlıkla karşılıyorlar. Bu durum (...) bizzat sermayenin egemenliğini de sağlamlaştırmakta, dayanağını genişletmekte ve kendisine toplumun aşağı tabakalarından durmadan yeni güçler kazanmasını sağlamaktadır. Bunun gibi, ortaçağlarda Katolik kilisesinin, sınıfına, doğduğu aileye veya zenginliğine bakmadan halk arasında en iyi beyinleri kendi hiyerarşisi içinde toplaması da, din adamlarının egemenliğini ve halkın bağımlılığını sağlamlaştırmanın başta gelen yollarından biriydi. Egemen bir sınıfın, bağımlı sınıf-

ların en yetenekli kişilerini arasına alabildiği ölçüde, egemen durumu daha sağlam ve tehlikeli olur."

3. Marx, işçi sınıfının sosyalist devrimi yaratacak hareketini, sanayileşmiş kapitalist ülkelerde bekliyordu. Daha doğrusu, oluşturduğu kuramı bunun böyle olmasını gerektiriyordu. Çünkü kapitalizmin gelişmesi ölçüsünde sınıflar arası çelişkiler sivrileşecek ve beklenen toplumsal patlama gerçekleşecekti. Oysa Marx'ın beklediği devrim, gelişmiş kapitalist ülkelerde değil, Çarlık Rusyası gibi yarı-feodal bir toplumsal ortamda gerçekleşti. Marksistler de bu durumu, Rusya'yı "kapitalizmin en zayıf halkası" diye nitelendirerek açıklamaya çalıştılar.

Aslında gerek Marx'ın gerekse Engels'in, gelişmiş ülkelerde sınıf çatışmasının barışçı yollardan gerçekleşebileceği düşüncesine tümden yabancı oldukları söylenemez. Marx, 1852 yılında yazdığı bir yazıda şöyle diyordu: "İngiltere'de genel oy hakkı, işçi sınıfı için siyasal iktidara eşittir. Bundan dolayı İngiltere'de genel oy hakkının uygulanması, Kara Avrupası'nda sosyalist sayılan her önlemden çok daha sosyalist bir önlemdir." Ondokuz yıl sonraki bir başka yazısında, gene işçi sınıfının barışçı yollardan iktidara gelebileceğini söylemek gereğini duymuştu.

Engels de çeşitli vesilelerle, sınıf çatışmalarının biçiminin, ülkeden ülkeye, toplumdan topluma, koşullara bağlı olarak değişeceğini kabul etmekteydi. *Erfurt Programının Eleştirisi*'nde şu satırlara rastlanıyordu: "Halkın genel seçimlerle bütün iktidarı elinde bulundurabildiği ve anayasanın ulusun oylarının çoğunluğuna sahip olana herşeyi yapma olanağını verdiği ülkelerde, eski toplumdan yeni topluma geçişin barışçı yollardan gerçekleşebileceğini kabul ediyoruz." Engels'in barışçı geçişin olanaklı olduğunu düşündüğü ülkelerin başında; ABD, İngiltere ve Hollanda bulunuyordu.

4. Marksizme göre, devletin sınıf çatışmalarının ürünü

bir kurum olduğunu biliyoruz. Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet kalkınca toplumsal sınıflar da kalkacak, toplumsal sınıflar olmayınca sınıf çatışması olmayacak ve sonunda devlete gerek kalmayacaktı. Geçici bir "proletarya diktatörlüğü" aşamasından sonra, devlet yavaş yavaş yok olacak ve bireylerin üzerindeki –devletten kaynaklanan – baskılar da ortadan kalkacağı için, gerçek bir özgürlük ortamı doğmuş olacaktı.

Oysa bu konudaki en eski örneğe bakınca, çok farklı bir gelişim çizgisiyle karşılaşıyoruz. 1917 Rus Devrimi'nden sonra, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet düzeni kaldırıldı, ama tam anlamıyla sınıfsız bir toplum ortaya çıkmadığı gibi, devlet de giderek yok olacağına, daha etkin ve güçlü bir duruma geldi. "Proletarya diktatörlüğü" Lenin zamanında tek partinin diktatörlüğüne, Stalin döneminde de tek kişinin diktatörlüğüne dönüştü. Tarihin hiçbir döneminde rastlanmadığı kadar müdahaleci bir devlet modeli oluştu. Milovan Cilas'ın deyimiyle, ayrıcalıklı bir yönetici "yeni sınıf" ortaya çıktı ve işçi sınıfını temsil ettiğini öne süren bu küçük azınlığın ayrıcalıklarının sürmesi için baskıcı bir devlet gücünün varlığı zorunlu hale geldi.

Marksist kuram, alt yapının değişmesiyle birlikte, bir üst yapı kurumu olan siyasal rejimin de ona bağlı olarak değişeceğini öngörüyordu. 1917'den sonra, Sovyetler Birliği'nde üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet sisteminin kalkması, üretim ilişkilerinin değişmesi, yani alt yapının değişmesi anlamına gelmekteydi. Ama bu değişme, üst yapıda beklenen değişmeleri peşinden sürüklemedi. Tersine, geçici olması gereken proletarya diktatörlüğü, bir üst yapı kurumu olduğu halde, kalkmamakta direndi ve alt yapıdaki bazı değişmeleri de etkiledi. Böylece, alt yapıdaki dönüşümlerin üst yapıya yansımasının kendiliğinden olamayacağı düşüncesi yaygınlaşmaya başladı. Demokratik, özgürlükçü bir siyasal kültür birikiminin bulunmayışının önemi de ortaya çıktı.

5. Marx'ın kuramını oluşturduğu dönem, gerçekten de, sınıf çatışmalarının egemen olduğu koşullar içeriyordu. Ama tarihin birçok dönemlerinde ve çağdaş toplumların bazılarında bile, siyasal çatışmanın, genellikle halkın dışındaki seçkinler arasında geçtiği de bir olgudur. Ondokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar, Batılı toplumların durumu da pek farklı değildi. Geniş halk yığınları, içinde bulundukları durumun bilincine varacak eğitimden, aydın önderliğinden ve çıkarlarını savunabilecek olanaklardan çoğunlukla yoksundu. Bu gibi ortamlarda, ekonomik bakımdan güçlü olan sınıfların içindeki çekişmeler, hanedanlar ya da kabileler arasındaki rekabetler, ulusal ya da dinsel sorunlar ve nihayet kişisel tutkular, siyasal çatışmada ön plana çıkabiliyordu. Cumhuriyet Türkiyesi'nde bile, 1950'li yıllarda, çok partili dönemin başlarında, etkili bazı ailelerin üyelerinin, rakip partilerin liste başlarını uzun süre ellerinde tuttukları seçim çevrelerinin varlığını biliyoruz.

Maurice Duverger, bu konuda gerçeğin öteki yüzünü şu satırlarla yansıtıyor: "Sınıf çatışmasının, siyasal mücadelelerin temel etkenlerinden birisi olduğunu gösterme başarısı marksizme aittir. Ama bu etkenin her zaman ve her yerde belirleyici olduğunu, tüm diğer etkenlerin ondan kaynaklanan ikinci dereceden etkenler olduğunu öne sürmesi ise bir hatadır... Hatta on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında, sınıf çatışması çok ağır bastığı halde, siyasal mücadelelerin tek nedeni olmamıştır. Ulusal rekabetler, dinsel ya da ideolojik karşıtlıklar vb. önemli bir rol oynamıştır. Marksizm bunu yadsımıyor, ama tüm diğer etkenlerin sınıf çatışmasından kaynaklandığını öne sürüyor. Dinlerin ve ideolojilerin, sınıf çıkarlarını gözden saklamaya yaradığını söylüyor. Ulusal, ırksal vb. temalar için de öyle. Bu çözümleme ancak göreli olarak geçerlidir. Din, ezilenlere sabır vererek ayrıcalıklı toplum kesimlerinde hizmet etmekle bir anlamda 'halkın afyonu' sayılabilir;

ama din yalnız bundan ibaret değildir. Bir 'öte dünya' gereksinmesi, sadece sınıf çatışmalarının yansıması sayılmaz. Yurtseverlik, aynı ulusun içindeki ezilenlerle ezenler arasında yapay bir dayanışma oluşturmaya hizmet eder; ama bu aynı zamanda, insanın doğduğu topraklara karşı doğal olarak duyduğu bağlılığın ürünüdür."

c) Geri Kalmış Ülkelerde Durum

Geri kalmış ülkelerin sınıfsal yapısı da, sınıflararası ilişkiler ve bu ilişkilerin siyasal yaşama yansıması da, belirli farklılıklar, belirli özellikler gösterir. Bu durum, bir yandan kendi evrimlerinin, öte yandan da gelişmiş ülkelerden kendilerine yansıyan bazı dış koşulların ürünüdür.

Geri kalmış ülkelerde ilk dikkati çeken özellik, orta sınıfların zayıflığıdır. Bu ülkeler – bir iki istisna dışında – uzun bir dönem sömürge durumunda kalmışlardı. Uluslaşma sürecinde ve çağdaş anlamda devlet kurumlarına sahip olma açısından gerilerdeydiler. Ulusal ordunun ve sivil bürokrasinin yokluğu, orta sınıfların zayıflığının temel nedenlerinden birisini oluşturuyordu. Eski sömürgeler siyasal bağımsızlıklarını kazandığında, sınıfsal yapıdaki bu boşluğun yarattığı sakıncalar, ister istemez siyasal yapıya da yansımaktaydı. Bir sınıflar dengesinden çok, bir sınıflar dengesizliği göze çarpmakta ve örneğin, Türkiye düzeyindeki bir demokrasiyi bile olanaksız kılmaktaydı.

Batıda sanayi gelişirken orta sınıfların bir bölümünün işçileştiği, ama bu arada hizmet kesiminin gelişmesiyle birlikte, orta sınıfların sonunda genişlediği biliniyor. Diyelim ki, bir yerde kurulan ayakkabı fabrikası, yaşamını ayakkabı yaparak sağlayan birçok kişinin dükkânını kapatması sonucunu veriyordu. Onlar da gidip, o fabrikanın işçisi ya da ustabaşısı olabiliyorlardı. Oysa benzer bir gelişme geri kalmış ülkeler açısından sözkonusu değildi. Örneğin 1838 ticaret anlaşmasından sonra, İngiliz dokumaları Osmanlı pazar-

larını istila ederken, geçimini el tezgahlarında dokuma yaparak sağlayan Osmanlı yurttaşları için, atölyelerini kapayarak, o dokumaları üreten fabrikalara gidip ücretli olmak olanağı yoktu. Üretim ve gelir düzeyi düşmüş, yoksullaşmış olarak varlığını sürdürmek zorundaydılar. Bu da geri kalmış ülkelerde orta sınıfların zayıf olmasının bir başka nedenini oluşturmaktadır.

Bu gibi ülkelerde, ikili bir sınıfsal piramit yanyana bulunur. Önce, derebeyi niteliğindeki büyük toprak sahipleri ve geniş köylü kitlelerinden oluşan geleneksel bir yapı, çok geniş bir kırsal kesimde egemendir. Onun yanıbaşında ise, özellikle büyük kentlerde görülen tüccar-sanayici kesimi ile işçi sınıfının oluşturduğu bir yapı vardır. Birinci yapı giderek zayıflayıp ikincisi güçlenmekle birlikte, yanyanalıklarının çok uzun süreli olduğu söylenebilir.

Batılı ülkelerde ticaret ve sanayinin gelişmesi bir iç dinamiğin ürünü olduğu için, bu gelişme sırasında topraksoylularla kentsoylular arasındaki çatışma kaçınılmazdı. Çünkü kentsoyluların ve dolayısıyla kapitalizmin gelişmesi için, derebeyliğin sona ermesi, topraksoyluların gücünün kırılması, ellerindeki ayrıcalıkların kalkması gerekiyordu. Örneğin toprak reformunun gerçekleşmesi bu çatışmanın ürünü olduğu gibi, aynı çatışma, demokrasinin gelişmesine de doğrudan katkılar yapmıştı.

Geçmişte Batı'da rastlanan bu çatışmanın benzerlerine, geri kalmış ülkelerde rastlamıyoruz. Çünkü, bu ülkelerin tüccar-sanayici kesimleri (kentsoylular), o toplumların kendi iç dinamikleri sonucu doğmamış, dış kapitalizmin etkisiyle, onun bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de hem zayıf, hem dışa bağımlıdırlar. Bir yandan içteki eski egemen güçlerle (topraksoylular), öte yandan da dıştaki bağlantılarıyla iyi ilişkiler içinde olmak zorundadırlar. Zaten içerde de yeni bir sınıf oluşturmaktan çok, genellikle büyük toprak sahiplerinin bir uzantısı olarak gelişmişlerdir. Bazı istisnalar

dışında, topraktan elde edilen gelir, zamanla ve dış koşulların zorlamasıyla, önce ticaret, sonra da sanayi sermayesine dönüşmeye başlamıştır. Böylece, topraksoylu-kentsoylu işbirliği, örneğin bir toprak reformunu büyük ölçüde olanaksız kılmıştır.

Büyük bir çoğunluk okuma-yazma bile bilmezken, ancak küçük bir azınlığın yüksek öğrenim görmüş ve hatta bazen öğrenimini gelişmiş ülkelerde tamamlamış oluşu, geri kalmış ülkelerin toplumsal yapılarındaki bir başka özelliği oluşturur. Ülke yönetimini elinde tutması kaçınılmaz olan bu seçkin kitle, doğal olarak varlıklı toplum kesimlerinin bir uzantısıdır. Cahil kitleleri küçümsemeleri, yönetim gücünü ellerinden bırakmak istememeleri ve halk denetimini doğal karşılamamaları (halkın eğitim düzeyinin geriliğinden dolayı) beklenebilen davranışlardır.

Geri kalmış ülkelerde sanayi işçileri, yalnız sayıca az değil, aynı zamanda – bir anlamda – ayrıcalıklı bir toplumsal kesim oluştururlar. Çünkü gelir düzeyleri ve yaşam koşulları, az topraklı ya da topraksız köylüden çok daha iyidir. Üstelik, geleneksel dengelerin bozulmasıyla nüfusun daha hızlı artması ve toprağa dayalı üretimin daha az sayıda işgücü ile yapılabilmesi sonucu, ortaya çıkan işsizler ordusunun yarattığı ortamda sürekli iş bulabilmenin kendisi bile bir ayrıcalık sayılabilir. Bu nedenle de, hele ücretlerini savunabilecekleri haklarla donatılmışlarsa, geri kalmış ülke işçi sınıflarının, Marx'ın beklediği tutum içinde olabilmeleri zordur.

Marx, bir sosyalist devrimin oluşumu açısından, köylü sınıfından, geri kalmış ülkelerde de pek birşey beklemiyordu. Köylü sınıfı ancak, zaman içinde ve olayların zorlamasıyla, çıkarının, burjuvazinin değil işçi sınıfının çıkarıyla bağlantılı olduğunu anlayabilirdi. Lenin ise, yalnız Avrupa'da değil geri kalmış ülkelerde de kurtuluşun, gelişmiş ülkelerin işçi sınıflarına bağlı olduğunu savundu. Oysa geri kalmış ülkelerdeki

gelişmeler, bu öngörülere çoğunlukla uygun olmamıştır.

Marx'ın öngördüğü devrimin ilk gerçekleştiği ülke olarak Rusya, güçlü işçi sınıfına sahip bir sanayi ülkesi değildi. Ama belirli merkezlerde yoğunlaşmış bir işçi sınıfı söz konusuydu. Oysa örneğin Çin'de, Rusya'daki düzeyde bile bir işçi sınıfı bulunmuyordu. Mao'nun önderliğindeki Çin devriminde, köylü sınıfı devrimci bir güç olarak ortaya çıktı. Tüm bu oluşumlar da Marksistler arasında farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden oldu.

1917 sonrası Rusyasında bir süre önemli görevlerde bulunan Sultan Galiev, Batılı toplumlarda bir proletarya sınıfı olduğunu, oysa Doğu'da proleter uluslardan sözedilebileceğini savunuyordu: "Müslüman halklar, proleter uluslardandır. İngiliz ve Fransız proletaryaları ile Fas'ın, Afganistan'ın proletaryalarının ekonomik durumları arasında büyük bir fark vardır. Müslüman ülkelerin ulusal hareketinin sosyalist bir devrim niteliği taşıdığı söylenebilir."

Bir Tatar Türkü olan Sultan Galiev "proleter uluslar"ın temsil edildiği, gelişmiş ülkeler karşısında bu geri kalmış ülkelerin çıkarlarının savunulacağı, bir birlik (Enternasyonal) düşüncesinin öncülerindendi. Bunun ilk aşamasında ise, Asya'daki Türkleri biraraya getirecek olan, büyük bir Türk devleti oluşturulmalı ve devletin adı "Turan" olmalıydı. Galiev'in, sosyalist devrimin öncü gücü olarak düşündüğü parti ise, köylü, işçi ve küçük burjuvaları temsil edecekti.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde, Stalin'in ipleri ele almasıyla birlikte, Sultan Galiev ve benzerlerinin sesleri –bazen acımasızca– susturuldu. Rus Komünist Partisi'nin 1923'te yapılan kongresinde Stalin, proletarya diktatörlüğünün sadece merkezdeki sanayi işçisine dayanacağını ilan ederken, Kalinin de rejimin hedeflerinden birini şöyle özetliyordu: "... Bozkır halkları olan Kırgızlara, Özbeklere, Türkmenlere, Leningrad işçisinin ülkülerini kabul

etmeği öğretmek..."

Kemalist Devrim'in ideolojisini oluşturmak amacıyla, 1932-1934 yıllarında bir avuç aydın tarafından yayınlanan *Kadro* dergisinde savunulan düşünceler de konumuz açısından ilginçtir. Kadroculara göre, Marx'ın sınıf çatışmalarına dayalı tarihsel maddecilik anlayışı ancak ondokuzuncu yüzyılda geçerliydi. Oysa yirminci yüzyıldaki temel çelişki, sömüren ülkelerle sömürülen ülkeler arasındaydı. Marx'ın öngördüğü anlamdaki sınıf çatışmaları ancak sömüren ülkelerde görülürken, sömürge ya da yarı-sömürge durumundaki ülkelerde, o anlamda işçi ve burjuva sınıflarından sözedilemezdi.

Kadrocular, sömürülen ülkelerden aktarılan kaynaklardan, sömüren ülkelerin işçi sınıflarının da pay aldığını ve bu nedenle de devrimci değil uzlaşmacı bir tutum takındıklarını düşünüyorlardı. Öyleyse, önce ulusal kurtuluş savaşları ile sömüren-sömürülen ülkeler arasındaki çelişki çözülmeliydi. Ancak ondan sonra, sömüren ülkelerdeki sömüren-sömürülen sınıflar arasındaki çelişkiler ön plana çıkıp, sosyalist bir devrime dönüşümü sağlayabilirdi.

Türkiye'nin toplumsal yapısının, özellikle orta sınıflar açısından, diğer geri kalmış ülkelerin büyük çoğunluğundan farklı olduğunu vurgulamak zorundayız. Kendisi siyasal bağımsızlığını hemen hiçbir zaman yitirmediği gibi, yüzyıllar süren büyük bir imparatorluğun asker-sivil bürokrasisini devralmış olmak, genç Türkiye Cumhuriyeti için büyük bir olanaktı. Orta sınıfların bu göreli güçlülüğü, sadece daha dengeli bir toplumsal yapı yaratmakla kalmamış, aynı zamanda, Atatürk'ün dayanacağı önemli bir gücü oluşturmuş ve geleceğin demokrasisinin oluşumunu kolaylaştırmıştır.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Toplum

Bilim-kurgucuların öngörüleri gerçekleşip de yıldızlararası çatışmalar başlayıncaya dek, siyasal yaşamın – en azından bugün için – son boyutunu toplumlar oluşturuyor. Ama her nedense, uluslararası siyaset konusu, hemen tüm siyaset bilimi el kitaplarının kapsamı dışında kalmıştır. Nasıl ki, bireyin ve küçük grupların siyasal yaşamdaki yerlerine değinmemek bir eksiklik ise, siyaset olgusunun incelenmesini ulusların sınırında bırakmak da kanımızca yanlış bir yaklaşımdır. Uluslararası siyaset, bir uzmanlık alanı olmadan önce, siyaset biliminin ana konularından birisidir.

Siyasal yaşamın bu boyutunu incelerken, önce "ulusal güç", sonra da "uluslararası siyaset" kavramları üzerinde duracağız. Ulusal gücü oluşturan öğelere ve uluslararası çatışmaların oluşum ve çözüm süreçlerine eğileceğiz.

1. Ulusal Güç

Nasıl ki, iç siyasete yönelik değerlendirmelerde güçler dengesi belki de temel hareket noktasıysa, ulusal güç kavramı da siyasetin toplumlar düzeyindeki yönünün açıklanmasında temel öğeyi oluşturur. Ulusal güç ise, bazı maddesel ve tinsel öğelerin bir bireşimidir.

a) Ulusal Gücün Alt Yapısal Öğeleri

Ulusal gücün maddesel öğelerini, bir yandan o toplumu çevreleyen doğal koşullar, öte yandan da o toplumun ekonomik ve demografik olanakları oluşturur. Bunlara bir de, çeşitli etkenlerin bir bireşimi sayabileceğimiz askeri gücü eklememiz gerekir.

Ülkenin coğrafi konum ve genişliğinin siyasal yaşama yansımaları üzerinde daha önceleri de durmuştuk. Bir toplumun bir ada ya da adalar üzerinde yerleşmiş oluşu ile deniz kıyısında topraklara sahip bulunuşu ya da açık denizlerden tamamen uzak bir toprak parçasında yaşaması arasında önemli farklar vardır.

İngiltere'nin bir ada devleti olması, Avrupa'dan çok dar bir deniz parçası tarafından ayrıldığı halde, onu tarih boyunca birçok istiladan korumuştur. Napolyon ve Hitler'in bile cesaretini kıran bu durum, İngiltere'nin etkisine ve saygınlığına katkıda bulunmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri ile ilgili olarak da bir ölçüde benzer şeyler söylenebilir. Çağdaş ulaşım ve savaş teknolojilerindeki tüm gelişmelere karşın, ülkeyi doğudan ve batıdan kuşatan binlerce kilometre genişliğindeki su engelleri, bugün bile önemini bir ölçüde korumaktadır.

Ulusal gücü doğrudan etkileyen doğal etkenleri denizlerden ibaret sayamayız. İspanya'yı Avrupa'nın diğer ülkelerinden çok farklı kılan temel nedenlerden birisi Pireneler'dir. Avrupa'yı etkileyen büyük gelişmelerin çoğu Pire-

neler'i aşamamıştır.

İstanbul ve Çanakkale boğazlarını da içine alan konumu, Türkiye'nin ulusal öneminin nedenlerinden birisidir. Bu önem yalnız Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçit olmaktan değil, aynı zamanda Avrupa ile Asya arasındaki bağlantıyı oluşturmaktan da kaynaklanmaktadır.

Ülke genişliğinin ulusal güce katkısının en iyi örneklerini Rusya'nın tarihinde buluyoruz. Uçsuz bucaksız topraklar, Hitler'in de Napolyon gibi başarısızlığa uğramasında belki en büyük etkendi. Ağır ağır çekilen kuvvetler karşısında düşman ölçüsüz bir biçimde dağılmak ve bağlantılarını yitirip yıpranmak durumunda kalıyordu. Benzer genişlikteki topraklar, Çin'e de Japonya karşısında aynı stratejiyi uygulamak fırsatını verdi.

Çok geniş toprakları bulunan bir ülkeyi ele geçirmek ne kadar zorsa, küçük toprak parçalarını savunmak da o kadar zor görünüyor. Böyle bir durumda, ülkenin bütün askeri ve sanayi kuruluşları birbirlerine yakın hedefler oluşturuyorlar. Dar topraklar üzerinde taktik geri çekilmeler ve yeni mevzilerde direnmeler kolay yapılamıyor. Küçük sayılabilecek bir toprak parçası üzerinde yaşayan Yunan halkının, kolayca beslenebilen bir Türkiye korkusu içinde bulunmasında, kuşkusuz ki bu durumun da rolü var.

Doğal kaynakların ulusal güce katkısının her zaman aynı ölçüde olduğu söylenemez. Örneğin, ancak buharlı makinanın keşfinden ve yaygın olarak kullanılmasından sonradır ki İngiltere'nin zengin kömür yatakları bir önem kazanmış ve ulusal güç açısından önde gelen bir öğe olmuştur. Zengin petrol yataklarının bazı Arap ülkelerinin uluslararası düzeydeki ağırlığını artırması da yenidir. Öte yandan, başka enerji kaynaklarının kullanımının artması ve dünya petrolünde rekabetin çoğalması ile birlikte bu önem azalmaktadır.

Tek ya da az sayıda ürüne bağlılık, o ürün ne ölçüde önemli olursa olsun, o ülkeye sürekli ve değişmeyen bir güç kazandıramaz. Brezilya'nın kahvesi, Mısır'ın pamuğu, Küba'nın şeker kamışı ve Arap ülkelerinin petrolü bunun en açık örneklerini veriyor. Bir ekonomik bunalım durumunda alıcı ülkelerin alımlarını kısmaları ya da aynı ürün üzerinde şiddetli bir rekabetin başlaması, satıcı ülkenin ekonomisini, dolayısıyla da ulusal gücünü olumsuz yönde etkileyebiliyor. Oysa doğal kaynaklardaki ya da ekonomideki çeşitlilik, dünyadaki ekonomik bunalım dönemlerinde bile etkilenme sınırını aşağılarda tutabiliyor.

Yiyecek bakımından kendi kendine yeterli olma durumunun da önemli bir ulusal güç kaynağı oluşturduğunu belirtmeliyiz. Türkiye bu durumdaki az sayıda ülkeden birisidir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar yiyecek gereksinmesinin ancak % 30'unu kendi üretimiyle karşılayabilen İngiltere, savaş sırasında deniz ulaşımının zorlaşmasıyla birlikte çok güç duruma düşmüştür. Almanya savaşlarda, hep yiyecek stokları bitmeden kısa süre önce sonuca ulaşmaya ve Doğu Avrupa'nın büyük yiyecek üreticisi alanlarını ele geçirmeye çalışmıştır.

Nüfusun ulusal güce katkısı, genellikle tartışmasız olarak kabul edilir. Bir zamanlar dünyanın iki "süper" gücü olan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği, aynı zamanda büyük nüfusa sahip bulunan ülkelerdi. Ama onlardan daha kalabalık toplumlar oluşturan Çin ve Hindistan'ın, onlar düzeyinde bir etkiye ve ulusal güce ulaşamadıkları da açıktır. Çünkü nüfus, çok önemli olmakla birlikte, ulusal gücü belirleyen tek etken değildir. Bununla birlikte, çok daha az nüfuslu bir Çin ve Hindistan'ın –diğer koşulların aynı kalması durumunda – ulusal güçlerinin de daha az olacağını unutmamalıyız.

Hans J. Margenthau'nun çok iyi özetlediği gibi, "Büyük bir nüfusa sahip olmaksızın, modern savaşın gereği

olan geniş çapta endüstri kurmak ve işletmek; karada, havada ve denizde savaşacak büyük sayıda ordular tesis etmek; ve nihayet, savaşan nüfustan çok daha büyük sayılara varan yiyecek, taşıma, ulaştırma, cephane, silah ve haberleşme gibi alanlardaki destekleyici kadroları oluşturmak olanaksızdır."

Burada, nüfus kadar nüfusun bileşiminin de önemini vurgulamak gerekiyor. Özellikle nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı, ulusal gücü yakından ilgilendirir. Ekonomik ve askeri açıdan asıl önem taşıyan, 20-40 yaşlar arasındaki nüfustur. Nüfusları ve ekonomik güçleri birbirine yakın olan iki toplumdan, genç nüfusun oranı daha yüksek olanı avantajlıdır. Nüfus artış hızı düştükçe, ortalama ömür uzadıkça, yaşlı nüfusun oranı artar. Bu, çalışabilen ve savaşabilen nüfusun, giderek daha çok kişiyi doyurmak ve korumak zorunda kalması demektir. İkinci Dünya Savaşı başında, Fransa'nın silah altına alabileceği nüfus 5 milyon iken, Almanya'nın silah altına alabileceği nüfus 15 milyondu ve bu durum güç dengesini elbette ki etkilemiştir.

Ulusal gücü oluşturan maddesel öğelerin sonuncusu ekonomiktir. Doğal kaynaklar ve insan gücünün önemine daha önce değindiğimize göre, geriye teknolojik düzey kalıyor. Örneğin Türkiye'nin nüfusunun ancak beşte biri kadar bir nüfusa sahip olduğu halde, İsveç'in uluslararası düzeydeki ağırlığının çok daha fazla oluşunu, özellikle ulaştığı yüksek teknolojik düzeyle açıklayabiliriz. Kitabın birinci bölümünde de belirtildiği gibi, gerek nüfus gerekse doğal kaynaklar ve topraklar, ancak teknolojik olanaklarla birlikte ele alındığında sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir.

Nüfusu daha fazla olduğu, demir ve kömür rezervleri bakımından hemen Amerika Birleşik Devletleri ve eski Sovyetler Birliği'nin arkasından geldiği halde, Hindistan'ın ulusal gücünün çok daha gerilerde bulunmasının nedeni

teknolojik düzeydir. Son yüzyıl içinde Almanya'nın ağırlığının Fransa'ya oranla artmasının nedeni de iki ülkenin teknolojik gelişmeleri arasındaki farktır. Sovyetler Birliği, 1950'li yıllarda nükleer teknolojiye sahip olduktan sonradır ki Birleşik Amerika'ya rakip duruma gelebilmiştir.

Sahip olunan askeri güç de, kuşkusuz ki ulusal gücün belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Ancak askeri gücün oluşumu başka etkenlere bağlıdır. Nüfus ordunun sayısal gücünü, ekonomi ordunun donanım ve eğitim düzeyini, kültürel etkenler ordunun disiplin ve moralini, kurumsal etkenlerse ordunun örgütlenme düzeyini belirler.

Askeri gücü küçümsemek nasıl olanaksızsa, askeri gücü ulusal gücün tek ya da en önemli öğesi saymak da aynı ölçüde yanlış olur. Ulusal gücün, silahlı kuvvetlerdeki insan ve silahların sayı ve niteliğinden oluştuğu söylenemez. Hans J. Margenthau'nun da belirttiği gibi, "Uluslararası politika alanına maksimum maddi güç koyan, koyabilen ulus, bütün rakiplerinin de aynı şeyi yapmak, kendisine eşit duruma gelmek, hatta geçmek için çaba sarf etmeye başladıklarını görecektir. Etrafında tek bir dost bulamayacak, sadece uyrukları ve düşmanları olacaktır. Militarizm yolunu tercih eden ülkelerden hiçbiri, kendi kaba kuvvetinin korkutucu etkisinin diğer uluslarda yol açacağı kombine bir dirence dayanamamıştır... Büyük Britanya, kendi üstünlüğü ile diğer ulusların varlıklarını tehdit etmemeye dikkat etmiş, böylece kendi gücüne karşı yönelecek tehditlere ve meydan okumalara sebebiyet vermemeye çalışmıştır."

Napolyon Bonapart'ın ünlü sözünü anımsamakta yarar var: "Süngülerle her şey yapılabilir, ama üstüne oturulamaz!" Osmanlı İmparatorluğu yalnız silah gücüne dayanmış olsaydı, eline geçirdiği sayısız ülkeyi yüzyıllar boyunca denetimi altında tutamazdı. Dünyanın en barışçı ülkelerinden birisi olan İsveç'in ulusal gücünü ve uluslararası dü-

zeydeki etkisini kim yadsıyabilir?

b) Ulusal Gücün Üstyapısal Öğeleri

Ulusal özellikler, bir toplumun güç düzeyinin belirlenmesinde hesaba katılması gereken önemli bir öğedir. Türk cesareti ve savaşçılığı, Amerikalı kişisel girişim ve yaratıcılığı, Rus kavgacılığı ve inatçılığı, Yahudi ticaretteki becerisi ve kurnazlığı, İngiliz soğukkanlılığı ve hesapçılığı, Alman disiplin ve kabalığı ile tanınır. Bu, o toplumun geçmişinin, kültürel etkenlerin bir ürünü sayılabilir.

Alman ulusunun özelliklerini gözönüne almayan hiç kimse, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Versailles Antlaşması'nın çok ağır koşullarını kabul etmek zorunda kalan Almanya'nın, yirmi yıl sonra dünyanın en büyük askeri gücü olarak yeniden sahneye çıkacağını hesaplayamazdı. Nasıl ki, Türk ulusunu iyi tanımayanlar da "Hasta Adam" ın Birinci Dünya Savaşı'ndaki direncini ve Kurtuluş Savaşı'yla birlikte yeniden dirilişini hiç beklememişlerdi.

Bazı uluslar savaşçı, bazıları ise barışçı özellikler taşırlar. Birinci türden toplumları yönetenler için, savaşı planlayabilmek oldukça kolaydır. Oysa ikinci gruba giren bir Amerika Birleşik Devletleri'nin, İkinci Dünya Savaşı'na katılabilmesi için çok zaman ve çaba gerekmiştir. Hemen hiçbir umut kalmadığı halde Alman halkı savaşı Hitler'in intiharına kadar sürdürürken, Amerikan askerinin Vietnam' dan çekilmesi için belki de en büyük baskı gene bizzat Amerikan toplumundan gelmiştir. Rusya'nın tarihi boyunca hep büyük ordular besleyebilmiş olmasını, halktaki devlete itaat geleneğine ve yabancılara duyulan korkuya bağlayanlar çoktur.

Daha önce de gördüğümüz gibi, belirli kültürler belirli kişilik türleri yaratırlar. M. J. Herzkovitz şöyle diyordu: "Bir kültür, bir halkın yaşam biçimidir. Toplum ise, belirli bir yaşam biçimini izleyen bireylerden oluşur." Her birey,

içinde yaşadığı toplumun kabul ettiği davranış biçimlerini öğrenir ve toplumun beğendiği kişilik türünü benimsemeye yönelir.

Kültürel etkenlerin yanı sıra, aile yapısı, eğitimle ilgili gelenekler ve disiplin anlayışı da toplumdaki temel kişilik türünün oluşumunda önemli rol oynarlar. Davranışlarındaki esneklik ya da katılığın, kabul ya da reddetme eğilimlerinin, barışçı ya da kavgacılığın, otoriterlik ya da demokratikliğin kökeninde, toplumsal kurumların etkisi çoktur.

"Ulusal moral" de ulusal güç açısından önem taşır. Ama ulusal kişiliğin kararlı ve sürekli olmasına karşılık, ulusal moral koşullara bağlı olarak değişir. Örneğin savaştaki haklılığa duyulan inanç, rejime ve ülkeyi yönetenlere duyulan güven gibi, siyasal ortamla yakından ilgili olgular, ulusal moralin düzeyini doğrudan etkiler. Aynı ulus bir savaşta çok yüksek bir morale sahipken, başka bir savaşta durum tersine dönebilir.

İç siyasal yaşamda gerilimi artırmış, derin anlaşmazlık konuları yaratmış olan hükümetler, dış siyasetlerinin başarısı için yeterli bir halk desteğini sağlayamazlar. Ülkeyi yönetenlerin ya da rejimin, kendisini dışladığı ya da yeterince kollamadığı duygusuna kapılan toplum kesimlerinin varlığı oranında, ulusal güç azalır. Aynı şekilde, kararsız ve tutarsız dış siyasetler de, ulusal moralin, dolayısıyla da ulusal gücün düşmesine katkıda bulunurlar. Yönetim ile halk arasındaki boşluk dolduğu ölçüde moral yükselir, ulusal güç artar. Halkın her düzeydeki siyasal kararların alınmasına katılımının artması ölçüsünde, o kararların halk tarafından benimsenmesi kolaylaşır ve kararları yürütmek durumunda bulunan hükümetler, gerek iç gerekse dış siyasette çok daha güçlü olurlar. Bu, ulusal moral ve dolayısıyla ulusal güç açısından, siyasal rejimin taşıdığı önemi gösterir.

Bir ordu ne kadar güçlü olursa olsun, o ordunun zafere ulaşmasında başındaki komutanların rolü ne kadar bü-

yükse, barış zamanında da bir ulusun dış siyasetinin yönetilmesindeki ustalık o ölçüde önemlidir. Başarılı bir dış siyaset, ulusal çıkarlar açısından ulusal gücü en iyi değerlendiren dış siyasettir.

İzlenen dış siyaset ile sahip olunan ulusal güç arasında bir denge olmalıdır. Gücünün altında bir dış siyaset izlemek ne kadar yanlışsa, gücünün üzerinde bir dış siyaset de ülkeleri felakete götürebilir. Bir Napolyon, bir Hitler, arkalarına aldıkları ulusal gücün sınırını iyi kestiremedikleri için, durmasını bilememiş ve olanaklarının ötesine geçerek, kazandıkları başarıları başarısızlığa dönüştürmüş, aynı zamanda kendi sonlarını da hazırlamışlardır. Atatürk'ün bu iki tarihsel kişiliğe karşı dış siyaset ve askerlikteki üstünlüğü de ulusal gücü en iyi biçimde kullanmış olmakla, bu noktada somutlaşır.

Halkın bir ülkenin dış siyasetine verdiği ya da esirgediği destek, ulusal gücün düzeyini doğrudan etkiler. Ama ülkeyi yönetenler, yalnızca halkın hoşuna gidecek bir dış siyaset izlemeye özen gösterirlerse, toplumun uzun vadeli çıkarlarından uzaklaşabilirler. Halk çoğunlukla güncel düşünür ve çabuk sonuç ister.

1963 sonlarında Kıbrıs sorunu duyguları yeniden harekete geçirdiğinde, Başbakanlığın önünde "Paşam çizmeyi giy" diye bağıran kalabalığa İsmet İnönü şöyle yanıt vermişti: "Benim çizmem yok, ama aklım var!" Oysa, özellikle demokratik olmayan rejimlerde, ülke içinde sorunları çözmekte zayıf kalan yönetimler, zaman zaman dikkatleri dış sorunlara çekerek rahatlamaya çalışırlar. Falkland adasını ele geçirerek kolay yoldan halkın desteğini arkalarına alan Arjantin'in askeri rejim yöneticileri, İngiltere'nin tutumunu iyi hesaplayamadıkları için, başarının başarısızlığa dönüşmesiyle kendilerini cezaevinde bulmuşlardı.

Çağımızda, yalnız kendi halkının değil, dünya kamuoyunun desteğinin de bir dış siyasetin başarısında ağırlık

kazandığını görüyoruz. Ülkeler askeri güç ve diplomasi kadar propagandaya da önem vermektedirler. Türkiye'nin bu gerçeği kavramasında, Ermeni sorununa karşı çeşitli ülkelerin takındığı tutum büyük rol oynamıştır. Kıbrıs Barış Harekatı nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri'nin uyguladığı ambargo kararının ve daha sonra çeşitli yardımlara getirilen kısıtlamaların kaldırılması için, Türkiye gene dışa yönelik bir propaganda çabasına girmek zorunda kalmıştır.

Bir zamanlar iki büyük sistemin temsilcisi olan iki "süper güç"ün (ABD ve SSCB) dünya ölçüsünde nasıl yaygın bir propaganda yürütmeye çalıştıklarını ve bunun için en büyük kaynakları harekete geçirmekten kaçınmadıklarını biliyoruz. Büyük devletler bu yoldan etkilerini artırabilmektedirler. Ama bazı durumlarda küçük devletler için de, güçlerinin ötesinde bir uluslararası saygınlığa ve dolayısıyla etkiye sahip olma olanağı vardır. Örneğin Kemalist Türkiye, yalnız ulusal bağımsızlık konusunda gösterdiği başarıdan dolayı değil, aynı zamanda içte başarıyla uyguladığı reformlar sonucunda da, gerek geri kalmış gerekse gelişmiş ülkeler kamuoyunda sempati ve destek sağlayabilmiş, bu durum ise ulusal gücün artmasına ayrıca katkıda bulunmuştur.

Konuyu kapatmadan önce, ulusal gücün önemli bir öğesini oluşturan milliyetçilik ya da yurtseverlik olgusu üzerinde durmamız gerekiyor. Küçük grupları oluşturan bireylerin benzer yönlerinin vurgulanmasıyla ortaya çıkan "biz" duygusuna daha önce değinmiştik. Yurtseverlik ise hemen her insanda var olan bir içgüdünün yansımasıdır. Her insanın doğal olarak duyduğu doğduğu yere bağlılık, ortak koşulların paylaşılmasıyla, zaman içinde bir dayanışma duygusunu da beraberinde getirir. Ortak dil ve inançlar bu dayanışmayı güçlendirir. Ortak koşullar bazı ortak çıkarları da peşinden sürükleyeceği için, "biz ve onlar" ayrımı giderek yerleşir.

Bu "biz" duygusu bir zamanlar kabile ile sınırlıydı. Kent devletinde kent, feodal dönemde derebeylik bu sınırı oluşturuyordu. Üretim biçimi değiştikçe, "biz" duygusunun çapı da genişledi. Ticaret ve sanayinin gelişmesiyle derebeylik çatladı, ulusal diller ve kültür birliği doğdu, ulusal devlet ortaya çıktı. Artık "biz" duygusunun yeni sınırı uluslardı. Ulusal devlet, aynı zamanda yüz yüze ilişkilerin, birbirini tanıyanlar arasındaki ilişkilerin önemini yitirdiği bir çerçeveydi. Kurumsal ilişkiler içinde kişi kendi kendisini çok daha güçsüz ve yalnız hissediyordu. Dayanışma duygusuna, manevi dayanağa olan gereksinmesi artmıştı. İşte yurtseverliğin milliyetçiliğe dönüşmesi, böyle bir ortamın ürünüdür. Milliyetçilik ideolojisinin zaman zaman farklı toplumsal sınıflar tarafından kullanılması bu gerçeği değiştiremez.

Siyasal milliyetçilik ulusal bağımsızlığı, ekonomik milliyetçilik ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip çıkmayı ve toplum olarak ekonomik olanakları artırmayı, toplumsal milliyetçilik ise daha ileri bir düzen için çaba göstermeyi gerektirir. Batı'da feodal düzenden çıkılırken milliyetçiliğe sahip çıkan sınıf burjuvazi olmuştu. Ulusal sınırları kapayıp ekonomik olanakların artırılmasına çalışmıştı ve bu nedenle de siyasal ve toplumsal milliyetçilikleri de aynı ideoloji içinde bütünleştirmişti. Oysa günümüzün geri kalmış ülkelerinde, yabancı ekonomik güçlerin temsilciliği çok daha karlı olduğu için durum değişmiştir. Kültür milleyetçiliği dahil, milliyetçi ideolojiye daha çok aydınlar sahip çıkmakta ve koşullara göre, değişik toplum kesimlerinin desteğini almaktadırlar.

Milliyetçilik ideolojisini besleyen bir kaynak da toplumu oluşturan bireylerdeki güçsüzlük, doyumsuzluk, ezilmişlik duygularıdır. Nasıl ki, bir futbol takımıyla kendisini özdeşleştiren kişi, onun başarıları ile bir ölçüde doyum buluyorsa, toplumun çoğunluğu da ulusal güçte böyle bir do-

yum arar. Bir toplumsal düzen, bireylerdeki güvensizlik ve doyumsuzluğu artırdığı ölçüde, milliyetçilik duygularının ulusal saldırganlığa dönüşmesini kolaylaştırmış olur. Örneğin Nazizmin kökeninde bu tür süreçlerin yattığını savunanların sayısı oldukça fazladır.

2. Uluslararası Siyaset

Ulusal güçten sonra, sıra ulusal güçlerin harekete geçtiği ya da dengeler oluşturduğu durumlara geliyor. Uluslararası çatışmaları, uluslararası çatışmaların çözümlerini ve dünya siyasal sistemini bu başlık altında kısaca inceleyeceğiz. Dış siyasetin iç siyasetin bir uzantısı olduğunu, uluslar arasındaki gelişmelerin şu ya da bu ölçüde iç siyaseti de mutlaka etkilediğini unutmamak gerekir.

a) Uluslararası Çatışmalar ve Çözümü

Bireysel çatışma ve saldırganlıkta olduğu gibi, uluslar arasındaki çatışma ve saldırganlıkların temelinde de biyolojik, psikolojik ve toplumsal nedenler bulunduğu genellikle savunuluyor.

Kuyruğu çimdiklenen deney faresi ısırmaya çalışır. Kuşlar ve balıklar kendi alanlarını korumak için savaş verirler. Kimi hayvan sadece yuvasının yakınlarında kavga eder. Hemen tüm hayvanlar, bir besini ya da dişiyi paylaşmak sözkonusu olduğunda saldırganlaşırlar. Kavgalarda kolay elde edilen başarılar ise, saldırganlığı alışkanlık haline getirir.

Aynı yerde yaşamak durumunda olan hayvanlarda astüst ilişkisi belirginleşince saldırganlık azalır. Örneğin aynı kümese konan iki tavuk kavga ederler ve biri kazanır, ötekisi kaybeder. İkinci kavgada, birincisinde yenik düşen daha çabuk pes eder. Bir süre sonra da birisinin ötekisinin üzerine yürümesi ve ötekisinin de kaçması alışkanlığa dö-

nüşür. Burada oluşan ast-üst ilişkisi sürekli ve kararlıdır. İki taraf da ortaya çıkan gerçeği kabullenir.

Benzeyenler arasında dayanışma, farklı olanlara karşı saldırganlık eğilimi, hemen tüm hayvan türlerinde vardır. Bu ve diğer örneklerin benzerlerine, insanlar arasında olduğu gibi, toplumlar arasında da rastlayabiliriz. Öyleyse, uluslar arasındaki çatışmaların kökeninde, bazı biyolojik ve psikolojik nedenlerin de bulunduğu öne sürülebilir. Ama insanoğlunun yalnızca içgüdüleri ile değil, aynı zamanda duyguları ve mantığıyla hareket eden bir varlık olması, sonuçta ciddi farklılıklar yaratabilmektedir. Örneğin iki tavuk arasındaki güç farkı taraflarca iyice anlaşıldıktan sonra çatışmalar sona erer. Oysa insanoğlunun aşağılanmak yerine ölmeyi tercih edeceği durumlar bulunabilir. Raymond Aron'un dediği gibi, "Efendi ve köle ilişkisi hiçbir zaman sürekli ve kararlı olmaz." Köle, güçsüzlüğünü ve bir anlamda çaresizliğini bile bile isyan edebilir.

Savaşlar genellikle, uluslar arasındaki çatışma konularının barışçı yollardan çözümlenememesinin ürünü olarak ortaya çıkarlar. İlkel toplumlar üzerinde yapılan gözlemler, dört temel çatışma nedeninin varlığını saptıyor: Bazıları yalnızca kendilerini savunmak, kendilerine yönelik haksız bir isteği kabul etmemek nedeniyle savaşa girmek zorunda kalmaktadırlar. Bazıları yeni topraklar, kadınlar, köleler elde etmek için saldırmaktadırlar. Bazılarının amacı ise belirli siyasal ya da ekonomik hedeflere ulaşmak değil, intikam almak, hatta kendilerinin dışında olanları öldürüp onları dinsel törenlerinde kullanmak olabilmektedir. Eğer bir toplumda belirli bir yönetici asker sınıfı ortaya çıkmışsa, o sınıfın kendisi de yayılmacı nitelikli rejimi ve dolayısıyla kendi konumunu koruyabilmek için savaşlara kaynaklık edebilmektedir.

Çağdaş toplumlarda da yukardakilerin uzantısı sayabileceğimiz durumlara rastlayabiliyoruz. Kimi savaşlar sa-

vunma nedeniyle, kimisi siyasal-ekonomik nedenlerden, kimisi toplumsal nedenlerden, kimisi askeri-seçkinci eğilimlerden dolayı patlak verebiliyor. Nasıl ki bireyler arasındaki çelişkiler ve sürtüşmeleri tümden yoketmek olanaksızsa, insan grupları arasındaki çatışma konularını da tamamen ortadan kaldırmak olanaksız görünüyor. Toplum-lardaki iç çatışmaların barışçı yollardan çözümünü zorunlu kılan bir baskı gücüne karşın, gene de zaman zaman şiddete başvurulmaktadır. Oysa uluslar arasındaki sorunların savaşa başvurulmadan çözümünü zorunlu kılacak bir polis ya da jandarma gücü yoktur.

Savaş, toplumlar arası anlaşmazlıkların çözümündeki en önemli araç niteliğini tarih boyunca korudu. Ancak genel olarak teknolojideki ve özel olarak da savaş teknolojisindeki gelişmeler, geçen yüzyıldan başlayarak savaşı giderek daha az başvurulması gereken bir yol durumuna soktu. Çünkü savaşların doğurduğu zararlar, kazanan taraf için bile çok yüksek boyutlara vardı. Toplumlar arasındaki sorunları savaş yoluyla çözmenin fiyatı çok fazla yükseldi. Uluslar, askeri güçlerini savaş yapmak için değil, karşı tarafı savaştan caydırmak için geliştirmeye başladılar.

Eskiden zaman, yer ve güç bakımından "sınırlı savaşlar" sözkonusuydu. İki ordu karşı karşıya geliyor ve belirli bir süre sonra yenen ve yenilen belli oluyordu. Cephenin gerisindekiler, savaşın etkisini bazen dolaylı olarak duyuyor, bazı durumlarda ise hiç duymuyorlardı. Oysa teknolojideki gelişmeler, "savaş alanı" kavramını ortadan kaldırmış gibidir. Artık savaşan ülkelerin tüm toprakları, asker olsun olmasın tüm insanları ve askeri olsun olmasın tüm olanakları savaşın kapsamı içerisine girebilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı bu açıdan bir şok etkisi yapmıştır. Savaşın neden olduğu insan ve servet kayıplarının boyutları, uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde barışçı yolların araştırılmasını zorunlu kılmıştır. Birinci Dünya Sa-

vaşı'nı izleyen dönemde yapılan anlaşmaların önemli bir bölümüne "savaşa başvurulamayacağı" yolunda hükümler konması alışkanlık haline gelmiştir. Ama tüm bu anlaşmalar ve "saldırmazlık paktları", ikinci bir dünya savaşının daha yaşanmasını önleyememiştir.

İki genel savaş yaşandıktan sonra, bir bölgesel ve hatta sınırlı savaşlar dönemine girdiğimizi söyleyebiliriz. Savaş teknolojisindeki gelişmelerle birlikte, eskiden bloklar aracılığıyla uluslararası düzeyde oluşmuş bulunan güç dengeleri de savaşların bölgesel ve sınırlı bir düzeyde kalmasını zorunlu kılıyordu. ABD ve Sovyetler Birliği gibi iki "süper devlet"in doğrudan ya da dolaylı olarak katıldıkları savaşlarda bile, taraflar belirli bir sınırı aşmamaya özen gösteriyorlardı. Sınır, sadece nükleer silahlara başvurmamak konusunda değil, özellikle savaş alanı ve izlenen hedefler konusunda da önemle korunuyor. Çünkü sınırların aşılması durumunda, ortaya çıkabilecek bir tırmanmanın getirebileceği sonuçlar üzerinde hiç kimsenin güvencesi bulunmamaktadır.

Bölgesel savaşların çağımızdaki en yaygın biçimi olarak, sömürgeci ülkelere karşı yürütülen ulusal kurtuluş mücadelelerini gösterebiliriz. (Ama bölgesel savaşların tek nedeni ulusal kurtuluş mücadeleleri değildir.) Kore Savaşı, Vietnam Savaşı, Türkiye'nin Kıbrıs'ta giriştiği Barış Harekatı, İran-Irak Savaşı, Arap-İsrail Savaşları, Falkland Savaşı, ABD-Libya çatışması, Irak'ın Kuveyt'e saldırması, Azerbaycan-Ermenistan çatışması ve benzeri örnekler, son otuz beş yıl içinde dünyanın ne kadar çok bölgesel savaşa tanık olduğunu hatırlatıyor. Oysa Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın saldırgan tarafa karşı öngördüğü mekanizma, yalnızca iki kez, 1950 yılında patlak veren Kore Savaşı ile Irak'ın Kuveyt'i işgali sırasında işleyebildi.

İleri teknolojiye dayalı silahların gelişmesi ve bunlara sahip olmanın önemli ekonomik kaynakları zorunlu kıl-

ması ile birlikte, "gerilla savaşları" da çağımızda giderek yaygınlaştı. Güçlü ekonomilere ve modern savaş güçlerine sahip devletler karşısında, bu olanaklara yeterince sahip bulunmayan toplumlar, çete savaşları yolunu tercih ettiler. Napolyon'un ordularına karşı önce İspanyol halkının, sonra da Rusların başvurduğu bu yolun, belirli ortamlarda çok etkili olduğu zamanla daha iyi anlaşıldı. On dokuzuncu yüzyılda milliyetçilik akımlarıyla birlikte gelişen çete savaşları, yirminci yüzyılda en beklenmedik ve çarpıcı sonuçlarını verdi. Yüzyılın en büyük ekonomik ve askeri gücüne sahip olan ABD, küçük ve geri kalmış bir toplumun çete savaşlarına dayalı direnci karşısında Vietnam'ı terketmek ve bir anlamda yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldı.

Halkın içinde "sudaki balık" kadar rahat olan, nerede ne zaman ortaya çıkacağı belli olmayan "vur-kaç"lardan sonra sıradan birisi gibi günlük yaşamını sürdüren çeteciler karşısında, işgalci devletlerin modern orduları aciz duruma düşebilmektedir. Ama başarı, halkın çetecileri benimseme düzeyine ve bir ölçüde de coğrafi koşullara bağlı bulunmaktadır.

Silahlı çatışma ile barışçı çözümler arasında, uluslararası anlaşmazlıklar nedeniyle başvurulan başka yollar da vardır. Bunlar, doğrudan ya da dolaylı baskı yolları olarak nitelendirilebilir. Bir ülkeden yapılan dışalımı kısıtlamak, o ülkenin mallarına yüksek gümrük tarifeleri uygulamak, o ülkeye çok gereksinme duyduğu bazı hammadde ya da sanayi ürünlerini satmamak, günümüzde çok uygulanan yöntemlerdir. Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu, 12 Eylül döneminde Batı Avrupa'nın Türkiye'ye uyguladığı siyasal ve bir ölçüde de ekonomik içerikli ambargolar, Bosna-Hersek iç savaşı nedeniyle Sırbistan'a uygulanan siyasal ve ekonomik yaptırımlar hatırlardadır. Arap ülkeleri başta olmak üzere, çok sayıda ülkenin İsrail ile siyasal ve ekonomik ilişkileri

yıllardır kesilmiş ya da en aza indirilmiş durumdadır. Irkçı Güney Afrika Cumhuriyeti'ni bazı önemli ödünler vermeye iten nedenlerin başında, bu tür dolaylı dış baskılar yer almaktadır. Türkiye'nin, Bulgaristan Türklerine uygulanan baskıları hafifletmek amacıyla uluslararası kuruluş ve toplantılarda gösterdiği çaba da bir ölçüde bu çerçevede yer alabilir. Bu örneklerin en önemlisi ise, Kuveyt'i işgal eden Irak'a karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararı ile, uluslararası çapta uygulanan ekonomik ambargodur.

SSCB çözülünceye kadar, uluslar arasındaki sorunların silahlı çatışmaya dönüşmeden çözümü yolunda her blok kendi içinde özel bir çaba gösterir ve çeşitli dolaylı baskı yollarını kullanırdı. Süper devletlerin kendi etki alanlarındaki ülkeler üzerinde kullanabilecekleri çeşitli baskı olanaklarının bulunduğunu biliyoruz. Hatta buna, belirli koşullarda o ülkedeki yönetimi değiştirecek süreçleri harekete geçirmeyi de dahil edebiliriz. Bir Türk-Yunan sürtüşmesinin sıcak çatışmaya dönüşmesini engelleyen en önemli nedenler arasında, her iki ülkenin de NATO üyesi olması ve Batı bloku içinde yer alması gösterilebilir.

Çağımızda savaşların, yenen taraf üzerinde bile ciddi olumsuz etkileri olduğunu gözönüne alırsak, silahlı çatışmaya girişmeden önce barışçı birçok yöntemin denenmesi doğal karşılanmalıdır. İki tarafın doğrudan ya da dolaylı yollardan görüşmeleri, iki tarafa da dost olan üçüncü ülkelerin iyi niyetli girişimleri, bu girişimlerin arabuluculuğa kadar uzanması sık rastlanan olaylardır. Hatta – Kıbrıs örneğinde olduğu gibi – önemli uluslararası sorunlarda, bizzat Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin bu görevi üstlendiği durumlar da vardır.

Uluslararası uyuşmazlıkların barışçı yöntemlerle çözümünün en son aşamasını ise hukuki yollar oluşturur. Bunlar da hakemlik ve yargı yolu olarak ikiye ayrılır.

Ortaçağda Papaların ve Roma İmparatorlarının zaman

zaman kendi etki alanlarındaki devletler arasında hakemlik yaptıklarını biliyoruz. Çağımızda hakemlik görevi yüklenecek olanlar, iki tarafın da rızasıyla belli olur ve sorun şu ya da bu biçimde çözülünce, hakemlerin de görevi sona erer. Oysa yargı yolunda, sürekli yargıçlar ve mahkemeler sözkonusudur. Ama her iki durumda da hakeme ya da yargı yoluna gitmek, ancak tarafların rızasıyla olanaklıdır.

Önce Milletler Cemiyeti'nin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Birleşmiş Milletler'in kuruluş nedenlerinin başında, kuşkusuz ki uluslararası sorunların savaşa dönüşmeden çözümünü bulmak isteği geliyordu. 1946 yılına kadar Uluslararası Sürekli Adalet Divanı vardı. Onun bir uzantısı olarak ortaya çıkan Uluslararası Adalet Divanı ise, Birleşmiş Milletler'in en önemli altı organından birisi olarak kuruldu. Bugün ancak elli kadar devlet Uluslararası Adalet Divanı'nın zorunlu yargısını kabul etmiş durumdadır. Türkiye de 1986 yılında Divan'ın zorunlu yargı yetkisini şartlı olarak kabul eden devletler arasında yer almıştır.

b) Dünya Siyasal Sistemi

Dünyanın değişmeyen bir siyasal sisteme sahip bulunduğunu elbette ki kimse söyleyemez. Geçmişte, tek bir devletin, karşısında denge oluşturulamayacak kadar büyük bir güç kazandığı dönemler olmuştur. Kendi coğrafi çerçevelerinde ele alınırsa, Cengiz Han İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve benzerleri, yükseliş dönemlerinde böyle bir sistemin odağını oluşturmuşlardır.

Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında ise artık diğerlerinden çok üstün bir güç sözkonusu değildi. Güçleri birbirine yakın durumdaki devletler arasındaki ilişkiler, çok daha farklı bir sistem oluşturuyordu. Ama İkinci Dünya Savaşı sonrasında durum değişti. İki kutuplu güçler dengesine dayalı bir dünya sistemi ortaya çıktı. Bir yanda ABD ve kapitalist ülkeler, öte yanda Sovyetler Birliği ve komünist re-

jimler yer alıyordu. Ayrıca her iki "süper güç" de kendi etki alanlarına sahipti. Karşı bloktaki ülkeler arasında ekonomik, kültürel ve hatta siyasal ilişkiler son derece sınırlıydı. Bu sınırlamalar turistik gezilere kadar uzanıyordu. Birbirine kapalı, birbirini düşman bilen ittifaklar, o zamanki yaygın deyimiyle bir "Soğuk Savaş" yaşıyorlardı.

1950'lerden başlayarak dünya iki kutuplu bir sistemden çok kutuplu bir sisteme geçmiştir. Bir yanda Çin büyük bir güç olarak ortaya çıkarken, öte yanda da sayıları her geçen gün artan "bağlantısız" ülkelerin biraraya gelmesiyle "Üçüncü Dünya" oluşmuştur. Siyasal bağımsızlıklarını çoğunlukla yeni ele geçiren ve aynı zamanda da çoğu geri kalmışlık sınırları içinde bulunan bu ülkeler, biraraya gelerek kazandıkları siyasal ağırlıkla iki blokun etkilerinden uzak kalmaya çalışmışlardır.

Dünya ikili bir kutuplaşmadan uzaklaşırken, "Soğuk Savaş"ın yerini de "Yumuşama" almıştır. Bloklar arasındaki ilişkiler artmış, bloklar içi dayanışma eski katılığını yitirmiştir. Ekonomik ve kültürel alanlarda bir açılma dönemine girilmiştir. Bu durumun, dünya çapındaki gerginliklerin azalmasına ve uluslararası düzeydeki sorunların barışçı yollardan çözülmesine daha uygun bir ortam yarattığı söylenebilir.

Nükleer silahlara sahip bulunan ülkelerin sayısının artmasıyla birlikte, bazılarının deyimiyle bir "dehşet dengesi" oluşmuştur. Nükleer silahlar, kullanılmaktan çok, karşı tarafın kullanmasını engelleyen bir caydırıcı güç işlevini yüklenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana giderek artan sayıda uluslararası kuruluş da uluslararası ilişkileri etkilemektedir. Önce Milletler Cemiyeti, sonra da Birleşmiş Milletler'in uzantısı olarak ortaya çıkan örgütler, bugünkü dünya siyasal sisteminin bir öğesi durumundadırlar.

Ulusal bağımsızlık örgütleri ile çokuluslu şirketler de,

gene çağımız koşullarının bir ürünü olarak dünya siyaset sahnesindeki yerlerini almışlardır. Topraklarını işgalden kurtarmak için bağımsızlık mücadelesi veren halkları temsil eden örgütler, bir yandan da bölgesel güç dengelerinde önemli roller oynayabilmektedirler. Filistin Kurtuluş Örgütü, bu konudaki en ünlü örnektir.

Çokuluslu şirketler ise, kendi ekonomik çıkarları için, bazı durumlarda güçlü devletleri etkileyebilecek olanaklara sahip bulunmaktadırlar. Büyük devletlerin gizli örgütlerini de kullanarak, özellikle geri kalmış ülkelerde, yönetimlerin değişmesine ve hatta rejimlerin devrilmesine önemli katkılar yapabilmektedirler.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya siyasal sistemine damgasını vuran olgu, iki süper gücün etrafında oluşan Batı ve Doğu Blokları arasındaki kutuplaşmaydı. 1989 yılından başlayarak Doğu Bloku ülkelerinde yaşanan, başdöndürücü hızdaki ekonomik ve siyasal sistem değişikliği, Doğu-Batı çatışmasına dayalı dengeleri altüst etti. İki blok arasındaki yakınlaşma, askeri harcamalardaki gerilemeyi gündeme getirdi. Buna karşılık, Doğu-Batı kutuplaşmasının yerini, yoksul ülkelerle varlıklı ülkeler arasındaki bir Güney-Kuzey geriliminin alması olasılığı arttı. ABD ise tek süper güç konumuna geldi.

Yeni dönemde Kuzey-Güney kutuplaşmasını güçlendirecek iki olgudan özellikle sözedebiliriz: Bu olguların birincisi, gelişmiş Batılı ülkelerin, dış yardımda önceliği Doğu Avrupa ülkelerine vermeleridir. Siyasal-ekonomik ve kültürel nedenler onları böyle bir tercihe zorlarken, 42'si giderek daha da yoksullaşan Üçüncü Dünya ülkeleri açısından durum daha da umutsuzlaşacaktır. İkinci olgu ise, Kuzeyin varlıklı ülkelerinin, askeri harcamaların azalmasıyla, daha da hızlı bir biçimde zenginleşecek olmalarıdır. Böylece, varlıklı ülkelerle yoksullar arasındaki uçurum derinleşecektir.

Dünya siyasal sisteminin anlaşılması açısından önem taşıyan bir olguyu da emperyalizm oluşturuyor. Emperyalizm sözcük olarak, Fransızca'daki "empire" yani imparatorluktan kaynaklanır. İmparatorluk kurma ve sürdürme siyasetini, bir anlamda da ideolojisini içeren bir kavramdır.

Çağımıza gelinceye kadar, hemen sadece askeri fetihlere dayalı olan emperyalizm, günümüzde ekonomik ve kültürel egemenlik yolunu seçmişe benziyor. Bazılarınca "yeni sömürgecilik" olarak da nitelendirilen ilişkiler içinde, geri kalmış ülkelerin önemli bir bölümü bazı gelişmiş ülkelere bağımlı duruma geldiler. Ekonomileri neredeyse tümüyle ABD'ye yaptıkları dışsatıma dayanan Orta Amerika ülkelerinin içinde bulundukları ortam, bu konuda iyi bir örnek oluşturuyor. Dışardan alınan teknolojinin ve yabancı yatırımların yalnız tek bir ülkeden kaynaklanmasının sakıncaları ortadadır. Özellikle önemli hammadde kaynaklarına sahip bulunan geri kalmış ülkeler, emperyalist güçlerin doğal olarak ilgisini çekerler.

"Kültürel emperyalizm" ise, kitle iletişim araçlarının etkisinin başdöndürücü bir hızla arttığı günümüzde, giderek daha çok önem ve yaygınlık kazanmaktadır. Hans J. Morgenthau, bu önemi şu satırlarla özetliyor: "Eğer A devleti kendi kültürünü ve asıl önemlisi, kendi siyasal ideolojisini – bütün somut emperyalist hedefleriyle birlikte – B devletinin iç ve dış siyasetini kararlaştırma durumunda bulunan insanlara benimsetmiş, B devletini yönetenlerin düşünce ve kafalarını fethetmişse, askeri fütuhatla veya ekonomik yollarla ülke üzerinde denetim kurmak isteyenlerin hepsinden çok daha istikrarlı ve çok daha tam bir üstünlük ve zafer elde etmiş olur. Bu tür emperyalizm yolunu seçen A devletinin amacına ulaşmak için askeri kuvvet kullanma tehdidinde bulunmaya, askeri kuvvet kullanmaya veya ekonomik baskıda bulunmaya ihtiyacı yoktur."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Siyasal Güçler

Siyasal çatışma olarak nitelendirdiğimiz süreç, kişiler arasında olduğu kadar, hatta ondan da öte örgütler arasında gerçeklik kazanır. Bu örgütlerin başında ise, siyasal partiler ve baskı grupları gelirler. Birincisi siyasal iktidarı ele geçirmek, ikincisi siyasal iktidarı etkilemek amacına yönelik örgütlerdir. Bir ülkede siyasal partiler sisteminin ve partilerin yapısının, o ülkedeki siyasal rejimi değerlendirmenin en sağlam araçları olduğu görüşü siyaset bilimcileri arasında yaygındır.

Biz bu bölümde, siyasal amaçla örgütlenmemiş oldukları halde, siyasal yaşamda belirli bir ağırlık taşıyan kamusal güçlerden ve seçkinlerden de ayrı başlıklar altında sözedeceğiz.

BİRİNCİ KISIM

Siyasal Partiler

Siyasal partiler, bir program çerçevesinde siyasal kararları etkilemek ve bu amaçla siyasal iktidarı ele geçirmek üzere örgütlenmiş kuruluşlardır. Yapısal farklılıkları, aynı zamanda toplumsal tabanlarının, dolayısıyla da ideolojilerinin farklılığını yansıtır. Siyasal parti sistemleri ise, rejimlerin gerçek yüzlerinin anlaşılmasında, çok kez anayasalar kadar önem taşır. Siyasal partiler, demokratik olsun olmasın, tüm çağdaş siyasal rejimlerin işlemesinde çok önemli görevler üstlenirler.

1. Partilerin Yapısı

Partilerin yapılarını incelerken, önce örgütlenme modellerini tanımakta yarar var. Yönetici kadroların oluşumu ve etkileri ile ilgili süreçler, yalnızca partilerin değil, aynı zamanda siyasal rejimlerin anlaşılması açısından da önem taşıyor.

a) Partilerin Örgütleri

Farklı siyasal eğilimlerin temsilcisi olarak siyasal partiler, kaba çizgileriyle Eski Yunan'da da vardı. Ama çağdaş anlamda siyasal partiler, ilk kez Batı Avrupa'da ondokuzuncu yüzyılda seçimlerle birlikte doğdu ve oy hakkının genişlemesiyle de gelişti. Aristokrasi (topraksoylular) ile burjuvazi (kentsoylular) arasındaki mücadele sırasında, adayları desteklemek ve desteklenen adayın seçim masraflarını karşılamak üzere yerel komiteler oluştu. Aynı toplumsal sınıfın çıkarlarını ve dolayısıyla dünya görüşünü savunan milletvekilleri arasında, meclislerde giderek gruplaşmalar başladı. Yerel komiteler arasındaki bağlantının kurulmasıyla da ilk siyasal partiler doğmuş oldu.

Bu ilk partileri ve onların uzantılarını, yapısal olarak "kadro partileri" diye adlandırabiliriz. Bu partiler, genellikle ekonomik bakımdan güçlü toplum kesimlerinin temsilcileridir. Bu nedenle de, az sayıda, ama ekonomik bakımdan güçlü üyelere sahiptirler. Zaten, henüz "genel oy" ilkesinin geçerli olmadığı, ancak belirli bir düzeyde vergi verenlerin oy hakkına sahip oldukları bir dönemde doğmuşlardır.

Kadro partilerinde asıl ağırlık meclis gruplarında bulunur. Parti disiplini ve dolayısıyla genel merkez otoritesi zayıftır. Partinin etkinlikleri hemen yalnız seçimle sınırlıdır. Bunlar genellikle tutucu, düzenden yana partiler olmakla birlikte, ideolojiye verilen önem azdır.

İşçi sınıfının mücadelesi sonucu, oy hakkının yaygınlaştırılmasıyla birlikte ortaya çıkan farklı yapıdaki partiler de genellikle "kitle partileri" ya da "yığın partileri" olarak adlandırılır. Bu partilerin toplumsal tabanlarını, daha çok ekonomik bakımdan güçsüz toplum kesimleri oluşturduğu için, masrafların karşılanabilmesi, çok sayıda üyenin ödentilerinin bir araya gelmesini gerektirmiştir. (İngiliz İşçi Partisi'ni ise, başta sendikalar olmak üzere, çeşitli örgütler

bir araya gelerek oluşturdu ve onların üyeleri de partinin üyeleri sayıldı.)

Çok sayıda üyeye dayalı bir örgütün, bürokratik bir yapıya sahip olması ve belirli bir merkez otoritesinin doğması kaçınılmazdı. Üstelik, ekonomik bakımdan güçsüz olan üyeler, aynı zamanda yeterli bir eğitim düzeyinden yoksun bulundukları için, kitle partilerinin bir çeşit gece okulu işlevini yerine getirmeleri, üyelerini siyasal açıdan eğitmeleri, onlara "siyasal bilinç" vermeleri gerekiyordu.

Kadro partilerinin temel örgüt biriminin "komite"ler olmasına karşılık, kitle partileri "ocak"lara dayanır. Komitelerin sayısı az, ama en küçük yerleşim birimlerine kadar yayılan ocakların sayısı çoktur. Mahalle ve köylere kadar uzanan böylesine bir örgütleme, çok sayıda üyeye dayanma zorunluluğunun bir sonucu sayılabilir.

Kitle partilerinin etkinlikleri daha sürekli ve yaygındır. Üyelerin parti ile bağlantıları genellikle daha sıkıdır. Parti genel merkezi ile meclis grubu arasında bir denge vardır. Ama genel merkezin örgüt üzerindeki otoritesinin yanısıra, meclisteki parti grubu içinde de sıkı bir "oy disiplini" bulunur.

Gerek kadro, gerekse kitle partileri açısından, temsil ettikleri toplumsal tabanın özelliklerinin, yapılarını belirlediğini söylemek yanlış olmaz. İdeolojilerini belirleyen temel öğe de zaten aynı tabandır. Ekonomik bakımdan güçlü azınlıklar kadro partilerini, düşük gelir düzeyli çoğunluklar da kitle partilerini yaratmışlardır.

Büyük çoğunlukla kabul edilen kadro partisi - kitle partisi sınıflandırması, Maurice Duverger'nin artık klasikleşmiş sayılan ünlü *Siyasal Partiler* araştırmasına dayanıyor. Ama Duverger'nin kendisi de, komünist ve faşist partileri, "Müminler Partisi" (İman Edenler Partisi) ya da "Totaliter Parti" olarak bir üçüncü gruba ayırıp ayırmamak konusunda başlangıçta bir tereddüt geçirdiğini söylemek-

tedir. Sonunda kendisi, bunların da kitle partisi sayılmaları gerektiği sonucuna varmıştır. Biz, buna karşın, sözkonusu partilerle, demokrasiyle yönetilmeyen geri kalmış ülkelerdeki partilerin çoğunun "Otoriter Parti" kavramı altında ayrı bir grup oluşturmaları gerektiğini düşünüyoruz.

Halkçı, sosyal demokrat ya da sosyalist nitelikli kitle partileri, üyelerinden düzenli bir ilgi beklerler. Oysa komünist ve faşist parti üyelerinin partilerine bağlılıkları, dindarların dinlerine bağlılıklarına benzetilebilir. Kitle partileri, bireylerin yaşamının ancak bir bölümünü etkilemeye çalışırken, komünist ve faşist partiler açısından, özel yaşamın tümü etki alanı içine girmektedir. Böylesine totaliter bir ideolojiden hareketle ortaya çıkan yapı ise, ister istemez otoriter olacaktır.

Geri kalmış ülkelerde yaygın olarak rastlanan otoriter yapılı partilerin, totaliter bir ideolojiden çok, toplumsal yapının bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Aydınlanmış küçük bir azınlığa karşılık, büyük çoğunluğun yoksulluğu ve eğitimsizliği, toplumsal adaletsizliğin yarattığı uçurumlar, aile yapısının otoriterliği, demokratik kurum ve geleneklerin yokluğu gibi nedenlerin oluşturduğu bir ortamdan, herhalde demokratik yapılı siyasal partiler çıkamazdı.

Çoğulcu demokratik rejimlerde de, faşist ve özellikle komünist partilere zaman zaman rastlanmakla birlikte, totaliter partilerin yapısal özelliklerini "Tek Parti" başlığı altında inceleyeceğiz. Ama kitle partileriyle totaliter partiler arasındaki yapısal farklılıkların ideolojiden kaynaklandığını söylemenin de yeterli olmadığını hemen belirtmek gerekir. Çünkü ideolojilerin etkisi, onları benimsemiş olan toplumsal tabana bağlıdır. Toplumsal tabandaki gereksinmelerin ideolojiye, ideolojinin de partinin yapısına yansıdığını unutmamalıyız.

Aristokrasi ve burjuvazinin oluşturduğu toplumsal tabanlar, tutucu ve liberal ideolojiler ile kadro partilerini ya-

rattılar. Halk kitlelerinin, sorunlarına barışçı çözüm umutlarını korudukları ortamlarda ılımlı bir sosyalizm ve kitle partileri gelişti. Yalnızca işçi sınıfına ve işçi sınıfının da en militan kesimine dayanmak, komünist partileri doğurdu. Faşist partiler ise, büyük toplumsal-ekonomik bunalım dönemlerinde paniğe kapılan burjuvazi ve orta sınıfların omuzları üzerinde yükseldiler.

İskandinav ülkeleri gibi, partilerin işçi sendikaları ve kooperatiflerle yakın bir dayanışma içinde olmalarına olanak veren sistemlerde, güçlü sosyal demokrat partiler oluştu. Çalışan toplum kesimlerinin güncel ve yakın gelecekteki sorunları, ideolojinin uzun vadeli hedeflerinin önüne geçti. Tersi durumlarda ise, sol partiler daha katı ve doktriner bir görünüm kazandılar. Birinci durumda siyasal çatışma yumuşarken, ikinci durumda siyasal çatışma sertleşti.

Oy hakkının genelleşmesiyle birlikte kitle partilerinin rekabeti karşısında kalan kadro partileri, seçkin bir azınlığın partisi olmaktan çıkmaya çalıştılar. Kapılarını açıp üye sayılarını çoğaltmaya çaba gösterdiler. Ama ne partinin ekonomik gücü, ne üyelerinin eğitim düzeyi, ne de ideolojisi, çok sayıda üyeyi zorunlu kıldığı için yapıdaki değişme geniş boyutlu olmadı. Örneğin ABD'nin kendine özgü ortamında, gerçek anlamda kitle partileri ortaya çıkmadığı gibi, partiler de özellikle önseçimi düzenleyen örgütler olmaktan öteye gidemediler. Buna karşılık, İngiltere'de Muhafazakar Parti, İşçi Partisi'nin rekabetinin yarattığı ortama hızla uyum sağladı. Meclis grubunda "oy disiplini"ni kurarak, ABD'deki kadro partilerinden çok farklı bir görünüm kazandı.

Kuşkusuz, partilerin yapısal özellikleri açısından en önemli öğe, üye sayıları değildir. Üyelerin niteliği, partiye kabul ediliş biçimi ve yaptıkları katkı, çok daha önem taşır. Üyelerin niteliğine en önem veren partiler totaliter par-

tilerdir. Ama kitle partileri de, ideolojiye verdikleri önem nedeniyle, her isteyene kapılarını açmazlar. Partinin genel doğrultusundan sapan üyelerini de içlerinde taşımak istemezler. Asıl büyük farklılık ise, üyelerin partiye katkısı konusunda ortaya çıkar.

Kadro partilerinin üyeleri, sadece seçimlerle ve seçtiklerinin mecliste yaptıklarıyla ilgilidir. Kitle partilerinin üyeleri, buna ek olarak siyasal bir eğitimden geçer, yeni siyasal seçkinler oluşturmaya çalışır, çeşitli toplumsal etkinliklere katılır, meslek kuruluşlarında partinin ideolojisini savunurlar. En önemlisi de, düzenli biçimde, kendi gelir düzeylerine göre önemli sayılabilecek bir ödenti verirler. Çünkü partinin dayandığı toplumsal taban, kadro partilerindeki gibi ekonomik bakımdan ve dolayısıyla eğitsel açıdan güçlü değildir.

Komünist ve faşist partilerin üyeleri eylemci olmak zorundadırlar. Komünistlerde bu eylemler, gerektiğinde yasal olmayan etkinliklere kadar uzanırken, faşistlerde öncelikle zor kullanmayı da içerir. Toplumsal huzursuzlukların ürünü olan kitle hareketlerini, zor kullanarak bastırıp dağıtmak, faşist parti örgütlerinin görevidir.

Aynı partide yer alan üyelerin tümünün, aynı düzeyde katkıda bulunması elbette ki beklenemez. Hatta Batılı bazı sosyalist partilerde, üye ödentileri bile üyenin gelir düzeyine bağlanmıştır. Ama tüm partilerde, asıl farklılık, etkin olanlarla olmayanlar arasında ortaya çıkar. Bir siyasal partinin siyasal yaşamdaki ağırlığını değerlendirebilmek, yalnızca aldığı oya dayanarak yapılamaz. Örneğin, büyük sermaye çevrelerini temsil eden ya da en büyük işçi kuruluşuna dayanan bir parti, seçimlerde aldığı oyun oldukça üzerinde bir ağırlığa sahip demektir. Aynı şekilde, parti örgütünün etkinliği açısından, salt üye sayısını bilmek de bir anlam ifade etmeyebilir. Ödentisini bile vermeyen, Türkiye'de son yıllarda çokça görüldüğü gibi, delege

seçimlerinde ağırlık taşıyabilmek amacıyla, zorla kaydettirilmiş üyelerin sayısal çoğunluğunun sosyolojik bir önemi yoktur. Üyelerin parti etkinliklerine katılma oranları yükseldikçe, üyeler arasındaki "militan"ların oranı arttıkça, partinin de siyasal güçler dengesindeki ağırlığı artar.

Konuyu kapatmadan önce, sol ve sağ partiler açısından, ideolojinin ve yapısal tutarlılığın niçin aynı derecede önem taşımadığına değinmek gerekiyor. Sol partiler, düzeni ya da o düzen içindeki birçok kurumu köklü biçimde değiştirme iddiası taşırlar. Bu nedenle de toplumsal-ekonomik düzenin eleştirisi ve getirilmek istenen yeni düzenin inandırıcılığı önem taşır. İşte bu konumdur ki sol partiler açısından hem ideolojinin hem de yapısal tutarlılığın önemini artırır. Sol bir partinin başarısı, bir yandan programının kitlelerde "umut" yaratmasına, öte yandan da örgütü, önderi ve yönetici kadrolarıyla "güven" vermesine bağlıdır. Düzeni korumak, değiştirmekten daha kolaydır. Düzeni ufak düzeltmelerle sürdürme amacındaki bir sağcı parti, hele bir de iktidarda ise, kendi içindeki bazı önemli çelişkilere karşın başarılı olabilir. Çünkü neyin korunmak istendiği ve iktidarda iken neler yapıldığı ortadadır. Oysa soldaki bir partide, topluma çelişkili mesajlar iletiliyorsa, ortadaki seçmeni kazanma şansı azalır. Sadece "tepki" oyları ile yetinilir. Çünkü iktidara geldiğinde neler yapacağı konusunda bir açıklık ve inandırıcılık oluşmaz.

b) Partilerin Yöneticileri

Siyasal partilerin temel gücünü, dayandıkları toplum kesimlerinin oluşturduğu söylenebilir. O toplumsal tabanın sorunlarının ve o sorunların sonucu olan gereksinmelerinin, partinin programına ve uygulamalarına yansıması gerekir. Tabanın eğilimlerine ters düşen bir önderin ya da yöneticiler grubunun, kişisel güçleri ne olursa olsun, partinin başındaki konumlarını koruyabilmeleri zordur. Örne-

ğin İsmet İnönü'nün tarihsel kişiliği ve tartışılmaz önderliği bile, benzer bir durumda onun CHP'nin başından uzaklaşmak zorunda kalmasını önleyememiştir.

Böyle bir değerlendirmeden hareket ettiğimiz zaman, siyasal partilerin incelenmesinde, önderlerin ve onların etrafındaki yöneticiler grubunun, partinin toplumsal tabanı ve programı kadar önem taşımadığı sonucuna varılabilir. Oysa bunun tersini savunan ciddi bazı araştırma ve görüşlerin bulunduğunu da biliyoruz. Roberto Michels'in daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ileri sürdüğü bu yöndeki görüşlerin, günümüzde bile önemini koruması ilginç ve anlamlıdır.

Jean-Jacques Rousseau, ünlü *Toplumsal Sözleşme*'sinde şöyle diyordu: "Büyük çoğunluğun yöneten ve küçük bir azınlığın da yönetilen olması doğal düzene karşıdır. Bu anlamda bir demokrasi hiçbir zaman varolmadığı gibi, hiçbir zaman da var olmayacaktır." Bu sözler belki de Michels'in hareket noktasını oluşturmuştur.

Michels'e göre, kitleler genellikle hareketsiz ve edilgendir. Bu nedenle de işlerin yürüyebilmesi için bazılarının ipleri eline alması kaçınılmazdır. Başlangıçta kendiliğinden ortaya çıkan ve geçici gibi görünen bu "şefler" giderek kalıcı ve hatta "yerlerinden oynatılamaz" olurlar. Her örgütlenme, eninde sonunda mutlaka bir oligarşi yaratır. Parti ne kadar halka dayanmış olursa olsun, ne ölçüde demokratik bir tabana sahip bulunursa bulunsun, bu gerçek değişmez. Parti büyüdükçe, üyeleriyle şefleri arasındaki çelişkiler de artar. Michels bu konudaki görüşünü şöyle özetliyor:

"Partinin, bütün kayıtlı üyeleriyle ve hele o üyelerin geldiği toplumsal sınıfla özdeşleşmesi hiç de zorunlu değildir. Kendisi kendi başına bir amaç haline gelerek, kendine özgü hedefleri ve çıkarları benimseyerek, temsil ettiği sınıftan yavaş yavaş ayrılır. Bir partide, kendini oluşturan ör-

gütlenmiş kitlelerin çıkarları, onu kişileştiren bürokrasinin çıkarlarıyla aynı olmaktan çok uzaktır."

Elbette ki partinin yönetici kadroları bu duruma düştüğünde, onları suçlayanlar çıkacak ve devirmek için uğraş vereceklerdir. Ama Michels bu konuda da karamsardır. Çünkü onlar mücadelelerinde başarılı oldukları ölçüde yöneticiler arasında yer almaya başlayacaklar, onların da yerini bu kez yeni muhalifler alacaktır. Şeflerin egemenliğine yasalar çıkararak son vermeye çalışmak ise boşunadır. Bu gibi deneylerde, şeflerin değil sonunda yasaların boyun eğdiği görülür.

Partilerin önder kadrolarının, partinin tabanından bağımsız hareket edebilme olanakları ve özellikle de çok az ve ağır değişir olmaları önemlidir. Duverger de bu önemi vurgulamak gereğini duyan siyaset bilimcileri arasında yer alıyor:

"Demokratik ilkeler, liderliğin bütün kademelerde seçimli olmasını, sık sık yenilenmesini, kolektif nitelik taşımasını ve zayıf bir otoriteye sahip bulunmasını gerektirir. Bu şekilde örgütlenmiş olan bir parti ise, siyaset mücadelesi için gerekli silahlara sahip değildir. Liderler, doğal olarak iktidarlarını koruma ve artırma eğiliminde olduklarından, üyeler ise, bu eğilimi engellemek şöyle dursun, tersine liderleri putlaştırmak suretiyle, onu büsbütün güçlendirdiklerinden, iş daha kolaylaşmış olur. Bütün insan grupları gibi, partiler de tutucudur; evrim kendilerini değişmeye zorlasa bile, kolay kolay yapılarını değiştirmezler."

Partilerin yönetici kadrolarının yenilenmesindeki bu zorluk, bir yandan kitlelerdeki söz konusu tutucu eğilimlerden, öte yandan da yöneticilerin sahip bulundukları olanaklardan kaynaklanır. Örneğin; Avusturya Sosyalist Partisi'nde, yerel örgüt yöneticileri, bir üst birimin hazırladığı "güvenilir partililer" listesinden seçilirler. Birçok partide

de parti üyeleri delegeleri, delegeler yerel yöneticileri, genellikle de yerel yöneticiler merkez yöneticilerini seçerler. Üyelerin seçtikleri delegelerle her zaman aynı görüşü paylaştıkları söylenemeyeceği gibi, delege seçimlerinde iş başında bulunanların daha avantajlı olmadıkları da söylenemez. Delege seçimlerini kazanabilmek için başvurulan "naylon" üye kaydı ya da üye olmayanlara oy kullandırmak gibi uygulamalara, demokrasinin kökleştiği Batılı ülkelerde bile rastlanabilmektedir.

Duverger, partilerin başındaki "yönetici sınıf" ya da "iç çevre"nin yenilenmesi ile parti yapısı arasındaki çelişkilere dikkati çekiyor. Merkez otoritesinin güçlü olduğu partilerde kan tazelenmesi daha kolay olurken, demokratik süreçlerin daha yaygın kullanıldığı partilerde tersi görülmektedir. Örneğin Sovyet Komünist Partisi önderi Gorbaçov'un çabalarıyla parti yönetiminde önemli bir gençleşme gerçekleşebilirken, aynı isteği taşıyan birçok Batılı önder bunu sağlayamamaktadır. Çünkü partilerin alt kademeleri, bu açıdan hemen her zaman tutucudurlar. Alt kademelerde uzun yıllar çalışmadan üst düzeylerde görev alınmasından hoşlanmamakta, bir çeşit kıskançlıkla hareket etmektedirler. Oysa "yaş üstünlüğü, kimsenin hasedini uyandırmayan ve eşitlik duygusunu sarsmayan tek üstünlüktür."

Batı Avrupa'da işçi partilerinin yöneticilerinin yaş ortalamasının, burjuva partilerinin yöneticilerinin yaş ortalamasından genellikle daha yüksek olduğunu biliyoruz. Çünkü işçilerin eğitim düzeyleri, parti yöneticisi ya da milletvekili olmadan önce, uzun bir süre siyasal bir eğitimden geçmeyi gerektirmektedir. Üstelik sol partilerin savundukları partiye dayalı liste usulü seçimlerde yeni isimlerin milletvekili olabilmeleri daha zorken, sağcı partilerin zaman zaman savundukları tek isimli dar bölge seçimlerinde durum tersinedir.

Siyasal partileri yöneten grupların, gerçekten tabanın

toplumsal anlamda temsilcileri olduklarını söylemek de oldukça zordur. Sağcı partilerin tabanlarını genellikle köylüler, zanaatkârlar, tüccar ve sanayiciler oluşturdukları halde, yöneticilerin çoğu hukukçu, doktor, mühendis gibi toplum kesimlerindendir. Solcu partiler ise öncelikle başta işçi sınıfına dayanmak durumunda oldukları halde, yöneticileri arasında öğretmen, yazar gibi aydın kesimler önemli bir ağırlık oluştururlar. Sol partilerin yöneticileri arasında yer alan işçilerin de "eski işçiler" olduğunu söylemek herhalde daha doğru olur. Çünkü sendikacılıktan siyasete atlayan bu işçiler, giderek işçilerin koşullarından tamamen uzaklaşırlar.

Taban ile tavanın bileşimleri arasındaki farkın nedenlerini anlamak zor değildir. Büyük tüccar ve sanayiciler genellikle ya siyaseti küçümserler ya da bizzat seçilmektense perde arkasında kalmayı tercih ederler. Köylü ve işçi gibi eğitim düzeyleri geri olan toplum kesimlerinin ise, kendilerine ve kendilerine benzeyenlere güvenleri azdır. Bir avukatın ya da bir aydının, kendi davalarını daha iyi savunabileceğini düşünürler. "Otokratik yollardan atanmış olan komünist liderler arasındaki işçi oranının, daha demokratik yöntemlerle seçilmiş sosyalist liderler arasındakinden yüksek oluşu, anlamlıdır."

Bir başka çelişki de, gene demokratik sol partilerle bu kez tutucu partiler arasında gözlemleniyor. Tutucu partiler, genellikle eğitim ve gelir düzeyi daha yüksek, bireyci eğilimleri daha gelişmiş siyaset adamlarına sahip olduklarından, güçlü bir parti disiplininden hoşlanmamaktadırlar. Oysa tek tek bireylerden çok toplumsal sınıflara önem veren sol partiler, çok sayıda üyeye dayalı yapılarıyla disiplinli olmak zorunda kaldılar ve önce merkez otoritesini, sonra da hiç istemeden, parti önderinin kişisel iktidarını çok güçlendirmiş oldular.

Duverger, hiziplerin varlığının parti içi demokrasiyi

güçlendireceği görüşüne katılmıyor ve şöyle diyor: "Bu, daha çok, yönetici sınıf mensupları arasında bir görüş ayrılığı olduğunu ortaya koyar. Her hizip, kendi içinde otoriter bir yapıya sahiptir. İtaata tanınan öncelik, doğal olarak, ideolojik bakımdan bir gerilemeye yol açar. Kitleler gitgide kendilerine söylenenleri tekrarlamaya, böylece liderler de gitgide kendi seslerinin yankısından başka birşey işitmemeye başlarlar."

c) Türkiye'de Siyasal Partiler

Türkiye'de ilk siyasal partiler, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra kuruldu. Nasıl ki, ilk siyasal nitelikli dernekler de, 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği ortamdan yararlanarak ortaya çıkmışlardı. Kurulan ilk siyasal partiler içinde, üç temel eğilim dikkati çekiyordu: İslamcılar, Turancılar (dünyadaki bütün Türklerin tek bayrak altında birleşmesini isteyenler) ve Batıcılar. Hatta Osmanlı Sosyalist Fırkası adı altında bir sol parti bile, siyaset sahnesinde yerini almıştı. 1911 yılında, muhalefet partilerinin büyük kısmı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası adıyla birleştiler. Bu, siyasal ve toplumsal bazı hak ve özgürlüklere sahip çıkan, ekonomik alanda da yabancı sermayenin ülkeye gelmesini savunan bir partiydi.

Aslında, siyasal parti niteliğine uygun ilk örgüt, 1889'da bazı askeri tıp öğrencilerince kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. II. Abdülhamit'in koyu baskı rejimi, örgütün 1908' de İkinci Meşrutiyet ilan edilinceye kadar "gizli" kalmasını zorunlu kılmıştı. Dayandığı "hücre" birimleri, İtalya Carbonarilerinden ve Mason localarından etkilenmişti. 1908 seçimlerinde çoğunluğu elde eden parti otoriter yapısını korudu ve 1913-1918 yılları arasında ülkede tam bir tek parti egemenliği kurdu. Ama bu sonucu almasında, halkın desteğinden çok, ordu ile iç içe olmasının ve ordunun doğrudan desteğinin rolü büyüktü. Taşra-

daki örgütlenme ise, büyük ölçüde eşrafa dayanıyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, Anadolu ve Rumeli'nin paylaşılması gündeme gelince, yer yer "Reddi İlhak" ve "Müdafaai Hukuk" cemiyetleri ortaya çıktı. Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nde bunları "Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti" adı altında birleştirdi. Bu yeni oluşumda da ağırlığı, İttihat ve Terakki'nin eski kadroları oluşturuyordu. Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde, Mustafa Kemal – daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi adını alacak olan – Halk Fırkası'nı kurarken, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin bütün taşra örgütü, bu yeni partinin yerel birimlerine dönüştürüldü. Partinin genel merkezinde sivil-asker bürokrasi, yerel örgütlerde ise eşraf egemendi. Artık 1923-1945 yılları arasında sürecek, "Kemalist Tek Parti" dönemi başlamıştı. 1924 ve 1930'da, iki kez çok parti deneyimine girişildiyse de kısa sürede vazgeçilmek zorunda kalındı. Çünkü çok köklü bir devrim sürecini yaşayan ve demokrasi geleneği bulunmayan toplum, henüz buna hazır değildi.

Kitle partileri gibi "ocak" birimlerine dayalı olan CHP örgütü, 1936 yılında doğrudan devletin yönetim ve denetimine verildi. İçişleri Bakanı aynı zamanda partinin genel sekreteri, valiler de il başkanı oldularsa da üç yıl sonra bundan vazgeçildi.

27 yıllık tek parti dönemine karşı biriken tepkiler, 1950 yılında yapılan ilk serbest genel seçimlerde, Demokrat Parti'nin rahat bir çoğunlukla iktidara gelmesine yetti. CHP'den ayrılan bir grup tarafından kurulan parti, kırsal kesimden büyük destek sağladı ve köylünün siyasal yaşama katılımını önemli ölçüde artırdı.

Özellikle 1961'den sonra girilen çok partili dönemde, Türk siyasal partilerinin büyük çoğunluğu, kitle partisi modelini benimsemişlerdir. Ama 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra, "ocak-bucak" örgütlerinin, siyasal ku-

tuplaşma nedeni gösterilerek kapatılması, ciddi bir handikap oluşturmuştur. Türk siyasal partileri, bugün, toplumsal tabanla parti yönetimi arasında güçlü bir iletişim kaynağı olan, siyasal bilinçlenmeye ve katılmaya önemli katkılar yapan, parti içi demokrasinin işleyişinde önemli işlevi bulunan, temel bir kurumdan yoksundurlar. 12 Eylül 1980 öncesinde, demokrasiye bağlı büyük partilerin "ocak" örgütlerinin bulunmayışının yarattığı boşluktan, eli silahlı ideolojik grupların yararlandıklarını unutamayız.

Türkiye'de halkın siyasal yaşama etkin katılımının aracı olması gereken yerel parti örgütleri, ancak Demokrat Parti ile birlikte ağırlık kazanabildiler. Tek parti döneminin taşra örgütleri, yurttaşlarla parti merkezi ve hükümet arasında cılız bir kanal olmakla yetiniyorlardı. Çok partili yaşamla birlikte, taşra örgütlerinin yerel düzeydeki önemi arttı, ama siyasetin belirlenmesiyle ilgili kararlar, gene büyük ölçüde önder ve çevresi tarafından alındı. Mehmet Kabasakal'ın vurguladığı gibi, "yerel seçkinlerin ulusal parti liderlerine sağladıkları destek, kollama, maddi çıkar sağlama veya özel ayrıcalıklar tanıma gibi nedenlere dayanmayı" sürdürdü. Bununla birlikte, parlamento üyeleri arasında, yerel parti örgütlerinden gelenlerin sayısının azımsanmayacak ölçüde olduğu ve partinin yapısının demokratikleşmesi oranında arttığı da bir gerçektir.

27 Mayıs darbesi sonucu, Demokrat Parti kapatıldı. Ama kısa sayılabilecek bir sürede onun yerini Adalet Partisi aldı. 12 Eylül darbesi ise hiçbir ayrım yapmadan Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi dahil, bütün partileri kapattı. Her darbeyle birlikte yeni bir anayasa kabul ediliyor, siyasal yaşam yeniden biçimlenirken, yeni partiler ve yeni kadrolar hedefleniyordu. Bunun beklenen, istenen sonuçları verdiği söylenemez. Siyasal rejimler dahil, her kurum yaşadığı ölçüde güçlenir ve kendisini topluma kabul ettirir. Siyasal partiler ise, demokrasinin vazgeçil-

mez öğeleridir. Yasaklarla kadro yenilenmesi zorlansa bile, geçmiş deneyimleri yaşamamış her yeni kadronun, eski hataların benzerlerini yapması olasılığı daha yüksektir. Güçsüz, gelenekleri oluşmamış, deneyimli kadrolara sahip bulunmayan siyasal partilerle güçlü bir demokrasi oluşturulamaz.

Türkiye'de siyasal partiler üzerine yapılmış en kapsamlı ve ayrıntılı araştırmanın mimarı olan Prof. Tarık Zafer Tunaya, "siyasal partiler tarihi, bir ülkenin iktidarlarının, muhalefetlerinin, hürriyetlerinin, kısaca uygarlığının tarihidir" diyor. Türkiye'de siyasal partiler tarihi, en eskisi 1983 doğumlu olan partilerle noktalanmaktadır. Türk demokrasisi, bu mirasın üzerinde yükselmek zorundadır. Kapatılan partilerin 12 yıl sonra yeniden kurulabilmeleri ise, bu olguyu çok fazla değiştirmemektedir.

2. Parti Sistemleri

Parti sayısının, çağdaş siyasal rejimler için taşıdığı önem genellikle kabul ediliyor. Rejimin tek, iki ya da çok partili oluşu arasında önemli farklılıklar bulunduğu söylenebilir. Ama biz, asıl büyük farkın, tek partili rejimlerle diğerleri arasında olduğu kanısındayız. Birden çok partinin varlığı, muhalefetin de siyasal parti olarak örgütlenebildiğini düşündürür. Oysa tek partili rejimler, muhalefetin değişen ölçülerde baskı altında olduğu, muhalefete yasal örgütlenme olanağının tanınmadığı rejimlerdir.

a) Tek Partili Sistemler

Bazı siyasal bilimciler, gerçek tek partili sistemlerle, birden çok parti bulunduğu halde, gerçekte tek partili gibi işleyen sistemleri birbirlerinden ayırırlar. Bu ikinci durumda, belirli bir partinin dışındakiler ya göstermelik olarak vardırlar, ya da uzun süre iktidara ulaşma şansına sahip bulun-

mamaktadırlar. Oysa iktidara ulaşma şansları uzun bir dönem içinde bulunmasa bile, iktidar için yasal mücadele olanaklarına sahip birden çok partinin bulunduğu sistemleri tek partili saymak çok yanlış olur. Hindistan'ın Kongre Partisi örneğinde de görüldüğü gibi, çok zor da olsa, muhalefetteki partilerin iktidara ulaşma şansları bulunmaktadır. Ama Polonya ve Bulgaristan gibi bazı ülkelerde, komünist partilerin dışındaki partiler yalnızca göstermelikti ve onların günün birinde iktidara ulaşmaları sözkonusu değildi.

Tarih sahnesine çıkış sırasına göre, komünist, faşist ve kemalist tek parti modellerini ayrı ayrı incelemek zorundayız. Çünkü ortaya çıktıkları toplumsal ortamlarda olduğu gibi, ideolojilerinde, yapılarında ve hedeflerinde de büyük benzemezlikler vardır.

Komünist tek parti modeli, Çarlık Rusyası'nın kendine özgü koşullarında doğdu. Bir baskı rejiminde, çalışmalarını büyük ölçüde "yeraltı"nda yapmak zorunda olan bir partinin varlığını sürdürebilmesi ve başarıya ulaşması, çok güçlü bir merkez otoritesini, gizlilik ve disiplini gerektiriyordu. Parti, işçi sınıfının öncü gücü olmak ve ona dışardan "bilinç götürmek" görevini üstlenmişti. Lenin, böyle bir örgütü oluşturanların mesleğinin "devrimci eylem" olması gerektiğini savunuyordu.

Rusya'da 1917 Devrimi başarıya ulaştıktan sonra da Leninci parti bilinen yapısını korudu ve 1920'lere gelindiğinde bu yapıyı, dünyadaki tüm marksist partilere zorla kabul ettirmek istedi. Oysa belirli bir toplum yapısının ve hatta belirli bir döneme özgü siyasal koşulların ürünü olan bu yapıdaki bir örgütün, Batı'nın çoğulcu ve özgürlükçü sistemleri içinde bir yama gibi kalma olasılığı yüksekti. Böylece Batı'daki sol partiler ikiye bölündüler. Sosyalistler kitle partisi özelliklerini korurken, ortaya Moskova'nın zorla kabul ettirmek istediği modele göre oluşan komünist

partiler çıktı.

Komünist partilerin temel örgütlenmesi, mahalle ve işyeri düzeyinde kurulan "hücre"lerdir. Her hücrenin bir sekreteri olup, üst organ ve kuruluşlarla bağlantıyı sağlar. Günlük olaylar partinin resmi öğretisi çerçevesinde değerlendirilir. Partinin etkinlik alanı, siyasal, toplumsal ve kişisel yaşantının tümünü kapsar. Üye olabilmek için, ideolojinin bir din gibi benimsenmesinin de ötesinde bazı nitelikler gerekir. Parti üyeleri, çok köklü bir devrimin "öncü gücü"nü oluşturacak nitelikteki kişiler arasından seçilirler. Komünist tek partilerin iktidarda olduğu ülkelerde, parti üyelerinin ve özellikle de parti yöneticilerinin ayrıcalıklı bir konumları vardır.

Yeraltı koşullarının ürünü olan disiplin ve itaatin ön plana çıktığı bir yapıda, ideolojik gerileme kaçınılmazdır. İsmine "demokratik merkeziyetçilik" denmekle birlikte, merkeziyetçiliğin işlemesi oranında demokratiklik işlememeye başlamıştır. İdeolojik tartışmalar, parti büyüklerinin sözlerinin klişeleşmiş tekrarından öteye gitmemeye yüz tutmuştur. Batılı komünist partiler bile, parti yönetiminden farklı bir çizgiyi savunanları, bunlar Roger Garaudy gibi çok ünlü ve partinin ideolojisine katkıda bulunan isimler bile olsa, kendi dışlarına atmaktan çekinmemişlerdir.

Komünist partilerde, kuruluş mantığına uygun olarak parlamenterlerin yetkisi sınırlıdır ve asıl ağırlık, partinin merkez organlarındadır. Komünist tek partinin egemen olduğu rejimlerde, parti önderi, devlet ve hükümet başkanlarının da üzerinde önem taşır. Parti örgütü, bir anlamda devlet örgütünün üzerindedir. O örgüt içinde, karşıt liste ve isimlerin çatıştığı gerçek anlamda seçimler sözkonusu değildir. Polonya'da Jaruzelski darbesiyle sonuçlanan paniği yaratan nedenler arasında, parti içindeki seçimlerin göstermelik olmaktan çıkmasını sağlayacak adımlar özellikle

önem taşımıştır.

Faşist partiler, 1929 dünya ekonomik bunalımının yarattığı ortamda, paniğe kapılan orta sınıfların ve büyük sermaye çevrelerinin gereksinmelerine yanıt olarak önce Almanya ve İtalya'da doğdular. "Milis"ler üzerine kurulu, askeri türde bir örgütlenme modeli geliştirdiler. Yasaların elverdiği ülkelerde, üyeleri üniforma giyer, askeri bir eğitim görürler. Önderin emirlerine, tartışmasız tam bir "itaat" sözkonusudur. Üyelerin partiye bağlılığı ve disiplin, komünist partilerden de güçlüdür. İdeolojinin önemi, önderin emir ve düşüncelerinden daha azdır.

Komünist tek partilerde Stalin benzeri önderlerin putlaştırılması, ideolojiye karşın, genel koşulların ve özellikle de parti yapısının bir ürünü olarak gerçekleşti. Oysa faşist partilerde önderin putlaştırılması ve hatta ideolojinin küçümsenmesi bilinçlidir. Komünist partiler belirli bir düşünce sistemini kafalara yerleştirmeye çalışırken, faşist ve Nazi partiler, düşünmeden boyun eğmeyi ve uygulamayı kitlelere öğretmeye çalıştılar. İtalyan faşistlere göre "Mussolini her zaman haklı"ydı. Nazizm ise "Führer" yani Hitler'i, Tanrı tarafından gönderilmiş olağanüstü bir kişi sayıyordu.

Komünist partilerin tersine, faşist ve nasyonal sosyalist partilerde, parti devletin üstünde değil, onun koruyucusudur ve devletle iç içedir. Temel görev, devleti silah zoruyla ele geçirmek ve ona faşist bir yapı kazandırdıktan sonra, bunun değişmesini gene silah zoruyla engellemektir. Parti devletin, daha doğrusu yeni "kurulu düzen"in bekçisidir.

Sol partilerin birer "gece okulu" gibi işlev yapmalarının nedenlerine daha önce değinmiştik. Komünist partiler bunu biraz daha sistemleştirmişlerdir. Ama parti önderlerinin seçim ve hazırlanmaları işini, Alman Nasyonal Sosyalist Partisi kadar iyi ve en ince ayrıntılarıyla örgütlemiş

başka bir parti yoktur.

Hitler'in gençlik hareketi içinden her yıl seçilen bin kişi önce "Adolf Hitler Okulları"nda eğitiliyor, çok sıkı bir yeni ayıklamadan sonra, geriye kalanlar yeniden üç yıllık bir özel eğitim görüyorlardı.

William Sheridan Allen'ın, Nazilerin Alman toplumunda nasıl yeni bir düzen getirdikleri konusundaki araştırmasında şu satırlar var: "Toplumun yeniden düzenlenmesi, Nazi devriminin en önemli sonucu oldu. Tümden düzenleme, bütün bağımsız toplumsal grupların ortadan kalkmasına kadar uzandı. İki ya da üç kişinin bir araya geldiği her durumda Führer hazır ve nazırdı. (...) İnsan ilişkileri açısından toplumun varlığı sona erdi. Her birey artık başka bireylerle değil, doğrudan devletle ilişkiliydi ve Nazi şefi devletin kendisi haline gelmişti."

Tek partili sistemlerin ancak diktatörlükle bağdaştığı genel bir kanıdır. Komünist ve faşist tek partiler, bu kanıyı doğrulayan örnekler olarak görülür. Ama bu durumun çok ünlü ve önemli bir istisnasını "Kemalist Tek Parti" modeli oluşturmaktadır. Kemalist tek parti CHP ile komünist ve faşist tek partiler arasındaki fark yalnız ideolojik düzeyde görülmez. Hedefi yansıtan ideolojik farklılık, Kemalist tek partinin yapısında ve devlet içinde oynadığı rolde de önemli farklılıklar yaratır.

Kemalist tek partinin görevi, toplumu çoğulcu bir demokrasiye hazırlamaktı. Tek partili sistem, sürekli değil, sadece bir geçiş dönemi için öngörülmüştü. Başlangıçtaki memur-eşraf komiteleri görünümündeki "ocak" örgütlenmesine dayalı yapısı, totaliter partilerden çok kitle partilerine benziyordu. Partinin kapısı herkese açıktı. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* adlı yapıtında bu durumu şöyle anlatıyor:

"Onun partisine, tek parti adını verenler yanılmaktadırlar. Halk Partisi en koyu gericilikten en ileri fikre kadar bütün eğilimleri, itiraz edilmez bir prensipler disiplini

içinde dizginlemeye çalışan bir karma-parti idi. Bu karma-parti içinde bizler yabancı idik ve yadırganırdık. Atatürk'e: – Davaya inanmayanları tasfiye ediniz, inananları etrafınızda toplayınız gibi telkinlerde bulunduğumuz çok olmuştur."

Başka bir deyişle, Atatürk'ün tek partisi, dışında bulunmayan çoğulculuğu içinde taşıyordu. Geleceğin muhalefeti ve daha sonraki demokratik iktidarı da, gene oradan çıktı. Partinin ideolojisini yansıtan altı ilke Anayasa'da da yer aldığı halde, o ilkelere ters düşen iktidarların, "tek parti anayasasından" hemen hiç yakınmaları olmadı.

Duverger, *Siyasal Partiler* kitabında Kemalist tek partiden uzun uzun söz ederken şöyle demektedir: "(...) üyelik herkese açıktı; ihraç ve temizlik mekanizması mevcut değildi; üniformalar, geçit törenleri ve sert bir disiplin yoktu. Gerçekten parti içi demokrasi oldukça ileri görünmekteydi. Resmen her kademedeki bütün yöneticiler seçimle iş başına geliyorlardı. Nüfuzlu kişiler etrafında birçok hizipların, faşist yöntemlere göre tasfiye edilmeksizin kurulabilmiş olmaları da kayda değer. Örneğin İsmet İnönü ile Celal Bayar arasındaki rekabet, Atatürk'ün sağlığında ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinde başlamıştı. Bu son nokta özellikle önemlidir. Hizipler bir tek parti içinde serbestçe gelişebildikleri takdirde, tek parti, siyasal rekabetleri ortadan kaldırmaksızın sınırlayan bir çerçeveden ibaret kalır; tek parti dışında yasaklanan çoğulculuk, parti içinde yeniden doğar ve orada da aynı rolü oynayabilir."

CHP, toplumu çok partili yaşama hazırlayan bir siyasal okul görevini yerine getirirken, faşizmin yükselme döneminden etkilenerek yapılan bazı yapısal değişiklik önerilerine Atatürk kesin bir tutumla karşı çıkmıştı.

b) İkili ve Çok Partili Sistemler

Asıl temel ayrımın, tek partili sistemlerle diğerleri arasında

olduğunu görmüştük. Ancak iki partili sistemlerle çok partili sistemler arasında da bazı önemli farklılıklar bulunduğunu gözden uzak tutamayız. (ABD'deki gibi, "oy disiplini"nin bulunmadığı iki partili bir sistemin, gerçekte çok partili bir sistem gibi işlediği de unutulmamalıdır.)

Çok partili sistemlerde, seçmen oyunu kullanırken, ülkeyi yönetecek olan hükümeti değil, kendi çıkar ve görüşlerini temsil edecek kişileri seçmiş olur. Çünkü hükümet, daha sonraki aşamada, partiler arasında yapılacak pazarlık ve uzlaşmalarla ortaya çıkacaktır.

İki partili sistemlerde ise, seçmen kendi görüşlerini tam olarak yansıtacak bir parti bulamayabilir. Ama oyunu verdiği partinin, kendini temsil etmesinden çok, ülkeyi yönetmesi için sandık başına gitmektedir. İki sistem arasında, seçimin anlamı değişmektedir.

Bir sistemin iki partili mi, yoksa çok partili mi olduğunu saptamak her zaman çok kolay olmayabilir. İki çok büyük partinin yanında, birkaç da küçük parti olduğunda, bunu hangi sistem içine sokacağız? Parti sayısı çok olmakla birlikte, sağda ve solda iki blok halinde birleşmişlerse, buna ne diyeceğiz? İki büyük bir orta boy parti sınıflandırmada nereye girer?

1960 yılına gelinceye kadar Türkiye'de CHP ve DP'nin yanısıra daima başka küçük partiler de bulundu. Ama bu küçük partilerin varlığı, iki büyük partiyi kendileriyle ortak hükümete zorlayacak boyutta olmadığı, başka bir deyişle, büyük partilerin dışındakilerin hiçbir şekilde iktidar şansları bulunmadığı için, tam anlamıyla bir iki partili sistem sözkonusuydu.

Fransa'da bugün parlamentoda ağırlığı olan çok sayıda parti var. Seçmen kendi görüşlerine çok yakın bir parti bulup seçebiliyor. Ama aynı zamanda, verdiği oyla hükümeti seçtiğinin de farkındadır. Çünkü seçimden sonra ya sol ya da sağ koalisyonun oluşacağını, kendi partisinin kimlerle

ortaklığa gideceğini bilmektedir.

İngiltere'deki İşçi Partisi ile Tutucu Parti'nin yanısıra Liberal Parti sürekli olarak ciddi oranda oy toplayabildiği halde, 1931'den bugüne kadar geçen süre içinde, hiçbir zaman iki büyük partiden birisinin çoğunluğu sağlamasını engelleyemedi. Son yıllarda kurulan Sosyal Demokrat Parti'nin bu durumu değiştirip değiştirmeyeceğini ise zaman gösterecek.

Ergun Özbudun, iki partili sistemin, şu üç koşulun biraraya gelmesiyle oluştuğunu söylüyor: "(a) Ancak iki parti, parlamentoda çoğunluk için mücadele edebilecek durumdadır; (b) Bunlardan hiç değilse biri, parlamentoda tek başına hükümet kurmasına yetecek bir çoğunluk kazanır; (c) İktidarın iki parti arasında el değiştirmesi olasılığı yüksektir."

Siyasal mücadelenin temelde iki büyük parti arasında geçtiği ve hele ikisinin de uzun sayılmayacak dönemlerde iktidar şansına sahip bulundukları durumlarda, siyasal mücadelenin niteliğinde önemli değişiklikler ortaya çıkar. Bugünün muhalefeti kendisini yarının iktidarı olarak gördüğünden, ölçüsüz vaatlerde bulunmamaya, gereğinden fazla sertleşmemeye özen gösterir. Yarının muhalefeti olacağını bilen iktidar da, attığı adımlarda ve muhalefete karşı tutumunda, ılımlı davranmak gereğini çoğunlukla hisseder.

İki büyük partinin dışında kalan siyasal akımların iktidar şansı bulunmadığından, daha sağda ve daha soldaki oyların başka yerlere gitme olasılığı düşüktür. Bu nedenle de iktidara ulaşmak için, yelpazenin ortalarında yer alan oyları, "yüzer gezer" oyları toplamak önem kazanmaktadır. Böylece iki büyük partinin propagandaları ve dolayısıyla da çizgileri, ister istemez "orta"daki seçmenin eğilimlerine yaklaşmak zorundadır.

İtalyan siyaset bilimci Giovanni Sartori, parti sayısın-

dan çok, partiler arasındaki kutuplaşmanın önem taşıdığını ve buna bağlı olarak siyasal çatışmanın niteliğinde belirli farklılıkların ortaya çıktığını savunuyor. Sartori'ye göre çok partili bir sistemde, eğer aralarındaki ideolojik farklılıklar büyük değilse, partiler iki kutupta toplanabilirler. Böylece de sistem iki partili gibi işleyebilir. Belirli aralıklarla iktidara gelen koalisyon hükümetlerini oluşturan partiler, genellikle ılımlı ve sorumlu davranırlar. Tersine, partiler arasındaki ideolojik farklılıklar fazlaysa, sağ ve sol uçlarda yer alan partiler hemen hiçbir zaman iktidara ortak olmazlar. İktidar koalisyonu hep ortaya yakın partilerin bir araya gelmesiyle oluşur. Sürekli muhalefette kalan uç partilerin sorumsuz davranması, sürekli iktidar olanların da başka türlü bir sorumsuzluğu ve rahatlığı doğallaşır. Siyasal mücadele sertleşir. Uçlarda yer alan partilerin oylarına ortak olmak için, hükümet ortakları da demagojik bir tutum takınmak zorunda kalırlar. Üstelik ılımlı sağla ılımlı solun biraraya gelmesiyle oluşan koalisyon iktidarlarının uzun vadeli, köklü adımların atılmasında anlaşmaları adeta olanaksızdır. Demokrasiyi koruyup günlük işleri yönetmekle yetinirler.

Sağda ve solda büyük partilere rakip partilerin bulunmasının, orta yola kayma eğilimlerini dizginlediğini söyleyebiliriz. Sağdaki ve soldaki partiler arasındaki çatışmanın sert olduğu durumlarda, sağ ve sol bir koalisyonun oluşması olasılığı azalırken, Sartori'nin üzerinde durduğu, orta yolcu koalisyonlar gündeme gelir. Buna bakarak, iki partili sistemlerin daha sağlıklı olduğu her zaman söylenemez. Çünkü büyük iki parti, dışarda engellenen koalisyonların parti içinde kaçınılmazlığı anlamını taşır. Partinin genel doğrultusundan daha katı ideoloji taşıyan azınlık gruplar, disiplinli ve örgütlü hareket ederek, toplumsal desteklerinin çok üstünde bir güce büyük partinin kanatları altında ya da yönetiminde sahip olabilirler.

Siyasal partilerin, çeşitli toplum kesimlerinin siyasal temsilciliği işlevini yüklendiklerini varsayarak, bir ülkedeki parti sayısının herşeyden önce o ülkedeki toplumsal bölünmeleri yansıttığı söylenebilir. Bu bölünmelerin başında, elbette ki sınıfsal olanlar gelir. Batı'da topraksoylulara (aristokrasi), kentsoylulara (burjuvazi) ve işçi sınıfına dayalı partiler ayrımından, emeğe ve sermayeye öncelik veren partiler ayrımına gidildiği gözlemleniyor. Çünkü zaman içinde, kentsoylularla giderek gücünü yitiren topraksoylular arasında bir güçbirliği doğdu. Ama kuşkusuz ki toplumdaki tek önemli bölünmeyi sınıflar oluşturmaz. Dinsel bölünmeler ve bu arada laiklik yanlıları ve karşıtları da siyasal partilerin sayısının artmasına zaman zaman katkıda bulunurlar.

Henüz uluslaşma sürecini tamamlayamamış, gelişmenin alt düzeylerinde bulunan ülkelere doğru gidildikçe, etnik ve bölgesel bölünmeler önem kazanmaya başlar. Bu bölünmeler, bazı durumlarda sınıfsal bölünmelerin bile önüne geçebilirler. Araştırmalar, Afrika'daki her dört siyasal partiden birisinin etnik grupların şeflerince oluşturulduğunu ortaya koyuyor. Büyük kabilelerin ayrı partiler kurdukları, ulusal düzeyde etkin partilerin kurulmasının çok zor olduğu ortamlarda, çok partili sistemlerin doğması kaçınılmazdır. Afrika'da, sadece tek bir yerleşme biriminde varlığını gösterebilen cüce partilere bile rastlanabiliyor.

İdeolojik bölünmeler genellikle toplumsal bölünmeleri yansıtmakla birlikte, ideolojik bölünmelerin, değişen toplum koşullarına karşı direndikleri ve siyasal partilerin sayısının çokluğuna katkıda bulundukları durumlar da vardır. "Kurumsal Etkenler" bölümünde de gördüğümüz gibi, kendilerini yaratan koşulların ortadan kalkmasıyla birlikte toplumsal kurumlar kendiliğinden yok olmuyorlar. Hatta belirli tarihsel koşullar içinde ortaya çıkan bir çatışma, tarafların çıkarlarının giderek bütünleştiği durum-

larda bile, siyasal bölünmelerin nedeni olmayı sürdürebiliyor.

Çeşitli toplumsal bölünmelerin yanısıra, seçim sistemi gibi tamamen teknik gibi görünen bir etken, o ülkedeki parti sayısının ve dolayısıyla siyasal partiler sisteminin belirlenmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Tek turlu çoğunluk sisteminin, daha çok iki büyük partiye şans tanıdığı, boşa gitmemesi istenen oyların iki büyük partide toplanmasının doğal olduğunu biliyoruz. Oysa iki turlu çoğunluk sistemi, ikinci turda işbirliği yapmak zorunda kalan ve dolayısıyla iki blokta toplanan çok sayıda partiye olanak tanımaktadır. Çeşitli orantılı temsil sistemleri ise, küçük partilerin yaşama şansını arttırarak, çok partili bir siyasal yaşam yaratmaktadır. Bu tür birçok partili sistemde, partileri daha seçim kampanyası sırasında başlayan bir işbirliğine zorlayıcı hiçbir öğe yoktur.

Eğer bir toplumda bölünmeler belirli bir düzeye ulaşmışsa, seçim sistemleri ile oynayarak, ikili bir partiler sistemi yaratmanın fazla bir yararı olduğunu sanmıyoruz. Çünkü bu gibi durumlarda, ayrı partiler olarak örgütlenmelerine izin verilmeyen bölünmeler ya büyük partilerin içine kayar ya da "yeraltı" örgütlenmelerine ve dolayısıyla yasa dışı etkinliklere neden olur. Daha önce de değindiğimiz gibi. ulusal düzeyde etkin olamayan etnik ya da ideolojik küçük gruplar, büyük partilerin kalkanlarının gerisinde çok daha rahat hareket edebilir ve etkili olabilirler. Böylece toplumsal güçler dengesinde çarpıklıklar ortaya çıkar. Bazı toplumsal güçler, güçlerinin çok daha üstünde bir siyasal etkiye kavuşurlar.

Türkiye'de, tek turlu çoğunluk sisteminin büyük partinin keyfi yönetimine neden olabileceği görüldüğünden, 1960 sonrasında orantılı temsil sistemine geçildi. Orantılı temsil sistemiyle de istikrarlı ve güçlü hükümetler kurulabildiği dönemler yaşandı. Zamanla, yaşanan toplumsal bu-

nalım nedeniyle bölünmeler artınca, ortaya çıkan siyasal istikrarsızlığın çok partili sistemden kaynaklandığını düşünenler çoğaldı. 1980 sonrasındaki düzenlemelerle, orantılı temsile büyük barajlar konarak, yeniden iki partili bir sistem yaratılmak istendi. Seçim teknikleriyle oynayarak, zorlama ile yaratılacak az partili bir sistemin, beklenen siyasal ortamı sağlaması zordur.

3. Partilerin İşlevleri

Artık Eski Yunan'da olduğu gibi, yurttaşları alanlara toplayıp, tüm siyasal kararları almalarını istemek olanağı yok. Doğrudan demokrasinin bugün de ancak çok önemli konularda kullanılabilen, belki son yöntemi niteliğindeki "halkoylaması"nda bile siyasal partiler belirli bir yönlendirme yapmaktadırlar. Toplum kalabalıklaştıkça, yönetenle yönetilen ayrımının belirginleştiğini ve yönetenle yönetilen arasındaki ilişkilerin kişisel olmaktan çıkıp kurumsallaşmaya başladığını görüyoruz. Siyasal iktidar örgütlenirken, siyasal iktidarı ele geçirmek ya da etkilemek isteyenlerin de örgütlenmeleri kaçınılmazdı. Yöneticilerin seçimini ve toplumdaki farklı çıkar ve görüşlerin temsilini, siyasal partilerin aracılığı olmaksızın çözmek olanaksızdır.

a) Çıkarların Temsili ve Bütünleşme

Siyasal partilerin çağdaş siyasal rejimler içinde sahip oldukları en önemli işlev seçimlerle ilgilidir. Siyasal partiler bu işlevlerini iki aşamada yerine getirirler. Toplumda çok çeşitli çıkarlar ve farklı koşulları paylaşmaktan, farklı sorunlara sahip bulunmaktan doğan farklı görüşler, farklı siyasal düşünceler ve çözüm önerileri vardır. Tüm toplumu ilgilendiren konularda somut kararlara varılabilmesi için, farklı çıkar ve görüşlerden uzlaşabilenlerin birleştirilmesi, tüm siyasal eğilimlerin birkaç ana seçeneğe indirgenmesi

gerekir. İşte örgütlü ya da örgütsüz, çıkar gruplarının belirli seçenekler etrafında buluşturulması görevini siyasal partiler üstlenirler. Siyasal partilerin programları ve doğrultuları, bu çerçeve içinde oluşur. Ancak bu birinci aşamadan sonradır ki yapılacak seçimler bir anlam ifade eder; seçimlerde yalnızca kişiler değil, onların izleyecekleri yol da seçilmiş olur.

Özbudun, çıkarların temsili açısından partileri üçe ayırıyor: "(a) Pragmatik, pazarlıkçı partiler; (b) Mutlak değerlere yönelmiş ideolojik partiler; (c) Özgücü veya geleneksel partiler." Birinci grupta yer alan partiler, ideolojiye fazla önem vermeyen, daha çok somut sorunlara yönelmiş partilerdir. ABD ve İngiltere gibi, siyasal gerginliğin çok fazla olmadığı toplumlarda daha çok görülürler. Bunlar olabildiğince çok çıkar ve görüşü kendi içlerinde barındırmaya ve uzlaştırmaya çalışırlar. İki partili sistemlerde yer alan partiler, genellikle benzer bir yapıyı kazanmak zorundadırlar. Temsil ettikleri çıkarlar açısından katı davrandıkları takdirde, seçmen tabanları daralacak ve – ortak hükümetler de sözkonusu olmadığı için – iktidar şansları yok olacaktır.

Komünist, faşist, dinci ya da sosyalist partiler de ikinci grupta yer alırlar. Bunların ideolojilerinin sınırları oldukça belirgin ve önemli olduğu için, içlerinde barındırabilecekleri çıkar ve düşünce gruplarının sayısı sınırlıdır. Kendi ideolojileriyle bağdaşmayan kesimlere içlerinde yer verdikleri takdirde, niteliklerini yitirecekleri açıktır.

Üçüncü gruptaki partiler, çıkarların birleştirilmesinden çok, belirli bazı toplum kesimlerinin düşünce ve çıkarlarının dile getirilmesi işlevini üstlenmişlerdir. Genellikle etnik ya da dinsel azınlıklara dayalı olan bu partilere, uluslaşma süreçlerini henüz tamamlayamamış olan ülkelerde rastlama olasılığı yüksektir. Çoğulcu demokrasilerde de, parti sayısı arttıkça, özellikle ideolojik partiler çoğalır.

Böylece her parti belirli toplum kesimlerinin temsilciliği görevini üstlenirken, yakın çıkarlar ve görüşler arasındaki uzlaştırma işlevi, ortak hükümetlerin kurulacağı daha sonraki aşamaya bırakılır.

Bir toplumda siyasal partiler arasındaki mücadele, o toplumdaki farklı çıkarlar ve görüşler arasındaki çatışmayı yansıtır. Bu nedenle de çatışmanın nedeni olarak partileri görmek yerine, partilerin varlık nedeni olarak o farklılıkları ve farklılıkların ürünü olan çelişki ve çatışmaları görmek daha doğru olur. Çünkü her parti, siyasal çatışmayı yürütürken, aynı zamanda siyasal ve toplumsal bütünleşmeye de katkıda bulunmaktadır. Temsil edilmeyen ya da edilemeyen her çıkar ve görüş, uzlaşma dışı kalır; dolayısıyla da toplumsal huzursuzlukların, siyasal istikrarsızlıkların temel öğelerinden birini oluşturur. Toplumsal ve siyasal barış, çıkarlar ve görüşler arasında kurulacak dengeye bağlıdır. Bu ise ancak tüm önemli çıkar ve görüşlerin temsil edilebilmesiyle olanaklıdır.

Çıkarların uzlaştırılması açısından, toplumsal bölünmelerin sayısından çok, katılığı ya da yumuşaklığı önem taşır. Bölünmeler katılaştıkça uzlaşma zorlaşır, istikrarlı ve etkili hükümetler kurulamaz, uzun vadeli kararlar alınıp uygulamaya konamaz. Bu durumu yansıtan en iyi örneği de günümüzün İtalyası oluşturmaktadır.

Acaba seçmen oyunu kişilere mi, yoksa programlara mı vermelidir? Sağcı partiler birinci, solcu partiler ise ikinci yolu önerirler. Ama bunun bir niyet sorunu olmadığı bilinmelidir. Toplumsal bölünmelerin yumuşak olduğu, bunalımların bulunmadığı bir toplumsal ortamda, kişileri tanıma olanağı arttıkça, seçimlerde adayların kişisel niteliklerinin önemi de artar. Toplumsal bölünmeler katılaştıkça, partilerin programları ve genel olarak doğrultuları ağırlık kazanmaya ve tercihleri etkilemeye başlar; parti kimi aday gösterirse göstersin, gene de oyları toplayabilir.

Partiler bir yandan çıkarları ve görüşleri birleştirerek temsil ederlerken, öte yandan da o çıkar ve görüş sahiplerini yönlendirirler ve eğitirler. Onlara, olayları değerlendirmede kullanabilecekleri, belirli bir bakış açısı kazandırmaya çalışırlar. Üyeler ve yandaşlar, siyasal yaşama partilerinin gözlüğü ile bakar, partilerinin aracılığı ile siyasal sistemle bütünleşirler.

b) Siyasal Katılma

Eski Yunan demokrasisinde bile, on generalin ve bir başkomutanın seçiminde rol oynayan aristokrat ve demokrat partiler vardı. Nüfus artışının belirli boyutlara ulaştığı çağdaş devletlerde ise, genel ve hatta – köy ve mahalle düzeyi üstündeki – yerel seçimleri, siyasal partilerin aracılığı olmaksızın yapmak olanağı kalmamıştır. Partiler yüzlerce aday arasından bir ayıklama yaparak, "ben şunlara kefilim" diye sunmasaydı, belki de hiçbirini tanımadığı isimler arasında seçme yapmak durumunda kalan yurttaş için, sandık başına gitmenin hiçbir anlamı kalmazdı.

Doğrudan demokrasi olanaksızlaşıp temsili demokrasi zorunlu hale gelince, seçimler siyasal katılmanın vazgeçilmez bir öğesini oluşturmaya başlamıştır. Çağdaş baskı rejimlerinde de görüldüğü gibi, her seçim demokrasi anlamına gelmemekle birlikte, seçimsiz bir demokrasi de düşünülemez. Bu nedenle de siyasal katılmanın öncelikli öğesi olan seçimlerin yapılması açısından, siyasal partilerin oynadığı rol çok önemlidir. Siyasal sistemin işlemesi batımından gerekli ve hatta zorunlu olan çok sayıdaki görevi yerine getirecek kişilerin seçiminde, siyasal partilerin oynadıkları rolü, bazı siyaset bilimciler partilerin "siyasal devşirme" işlevi olarak nitelendirirler. ABD'de siyasal partilerin, yalnızca aday saptama ve seçim kampanyasını yürütme konusunda bir işlevleri olduğu söylenebilir ki bu da konunun taşıdığı önemi gösterir.

Aday saptamanın önem derecesi, parti sistemine ve seçim sistemine bağlı olarak değişmektedir. Tek partili sistemlerde, seçimler resmi adayların onaylanmasından ibaret bir formalite olduğu için, adayların saptanmasındaki önem en üst düzeye çıkar. Karma liste ya da tercihli oy uygulamasının pratikte işlemediği durumlarda, büyük partilerin listelerinde ön sıralarda yer alanlar, seçilmeyi garantilemiş sayılırlar. Bir siyaset bilimcinin, "Aday gösterme yetkisi kimdeyse, partinin sahibi de odur" sözündeki gerçek payı büyüktür. Bu yetki, bazı partilerde tüm seçmenlere, bazılarında tüm üyelere, bazılarında yerel örgütlerin yöneticilerine, bazılarında ise merkez yöneticilerine tanınmıştır. Bu arada birtakım karma uygulamalara da rastlanabilir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde partilerin kayıtlı üyeleri yoktur ve aday saptama yetkisi de partili seçmenlere tanınmıştır. Yirminci yüzyıl başlarından bu yana yerleşen bu önseçim sisteminin iki farklı uygulaması vardır. Kapalı önseçimde seçmen hangi partiyi desteklediğini açıklamak zorunda iken, açık önseçimde, oy vermek için girdiği hücredeki parti listelerinden istediği üzerinde tercihini belirten işaretlemeyi yapabilir. Örneğin karşı olduğu partinin aday seçimini olumsuz yönde etkilemeye çalışabilir.

Yalnız bu önseçim sisteminin bile, Amerikan partilerinde belirli bir iç disiplin varlığına izin vermeyeceği açıktır. Çünkü kişilerin seçilmelerinde genel merkezin hemen hiçbir rolü yoktur. Belirli yerel komitelerin desteğiyle seçilmiş olan bir milletvekili için, yasama organında partisinden farklı yönde oy kullanmanın ciddi bir sakıncası olamaz. Bu nedenle de ABD'deki eyalet sayısı kadar Cumhuriyetçi ve Demokrat Partilerin bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Böylesine "yumuşak" yapılı partilerin varlığıdır ki, Cumhurbaşkanı'nın bir partiden, yasama organındaki çoğunluğun ise diğer partiden olması durumunda bile, Başkanlık sistemin yürüyebilmesine olanak vermektedir. Baş-

kan, partisinin azınlıkta olduğu Temsilciler Meclisi ya da Senato'dan, istediği bazı kararları geçirebilme şansına bu sayede sahip olmaktadır.

Bütün seçmenler yerine sadece partinin kayıtlı üyelerine açık önseçim uygulamasına Belçika'da rastlanıyor. İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nde ise, delegelerin saptadığı aday listeleri, delegelerin dörtte birince istendiği takdirde, tüm üyelerin mektup yoluyla onayına sunuluyor. İngiltere'de aday saptama yetkisi yerel örgütlere tanınıyor. Komünist partiler başta olmak üzere, otoriter yapılı partilerde aday saptama işlevinin genel merkezlerin sıkı denetiminde bulunduğunu söyleyebiliriz. İngiltere benzeri bazı ülkelerde de, yerel örgütlerce saptanan adayları veto etme yetkisi – bazen koşullu olarak – parti merkezlerine verilmiştir.

Türkiye'de 1960'a kadar geçerli olan, yerel örgüt yönetim kurullarının il düzeyinde aday listesi oluşturma uygulaması, 1960'tan sonra daha demokratikleşti ve "delege" lerin katıldığı önseçim uygulaması yaygınlaştı. Genel merkezler ise belirli bir "merkez kontenjanı"yla yetinmek zorunda kaldılar. Ama seçilecek parlamenter sayısından daha az aday adayının bulunması durumunda, o seçim çevresindeki aday listesini saptama yetkisinin yasayla genel merkeze tanınmış olmasını, bazı otoriter yapılı partiler kötüye kullandılar. Aday listelerini önseçimsiz belirleme yolunu seçtiler.

Adayların saptanması aşamasından sonra, o adayların seçilmesini sağlamak konusunda siyasal partilerin oynadıkları rol de çok önemlidir. Çağdaş toplumlarda, siyasal partilerin örgütlü desteği olmadan seçilebilmek son derece zor bir iştir. Partiler hem seçim kampanyalarını düzenler, hem de finansmanı sağlarlar. Ekonomik bakımdan güçlü toplum kesimlerinin temsilciliğini yapan parti ve adayların "aşırı eşitsizlik" yaratmalarını önlemek amacıyla, bazı ülkeler, partilere yapılan yardımları ve parti harcamalarını

sıkı bir denetim altına almak gereğini duymuşlardır. Ama bundan daha etkili olan yol, belirli bir sınırın üzerinde oy toplayabilen partilere devlet bütçesinden yardım yapılmasıdır. Sendika ve kooperatif birliklerince parasal açıdan desteklenebilen, çok sayıda üyeden düzenli biçimde ödenti toplayabilen partiler ise en sağlıklı dengeyi bizzat yaratabilmişlerdir.

Tek işlevi seçimlerde aracılık yapmak olan parti modeliyle, bireyin doğumundan ölümüne kadarki tüm toplumsal yaşamını düzenleme görevini üstlenen totaliter partiler arasında, belirli bir yelpaze oluşmuştur. Yurttaşın ancak seçimden seçime, sadece oy yoluyla siyasal yaşama katılmasıyla yetinen bir demokrasi anlayışının gerilerde kaldığı söylenebilir. Çağımızdaki en gelişmiş demokrasilerin, yurttaşları günlük toplumsal yaşamın her düzeyinde, kendileriyle ilgili kararların alınmasına katılmaya özendirdiklerini görüyoruz. Böylece, Sigmund Neumann'ın deyimiyle, "bireysel temsil" partilerinden, "demokratik bütünleşme" partilerine geçilmiş olmaktadır.

Neumann'a göre; birinci tür partilerin en önemli işlevi temsilcilerin seçimidir. Seçilen kişi, artık kendi vicdanına göre istediği gibi kullanabileceği bir yetkiye sahip sayılır. Oysa ikinci türden partilerin amacı, üyelerinin tüm toplumsal sorunların çözümüne katılmalarını sağlamaktır. Demokratik katılımı en üst düzeye çıkarıp doğrudan demokrasiye yaklaşma çabalarıyla totaliter partilerin baskıya dayalı bütünleştirme yöntemleri arasında ise çok temel bir fark vardır. Komünist, faşist ve nasyonal sosyalist rejimlerin tersine, demokratik katılımın artmasına çok önem veren demokratik sol ve sosyal demokrat partilerin ağırlık taşıdıkları İskandinav ülkelerinde en ileri demokratik ortamlara ulaşılabilmektedir.

Tutucu partilerin, siyasal katılımı en alt düzeyde tutmaya çalışmalarına karşılık, demokratik sol nitelikli parti-

lerin, siyasal katılımı en üst düzeye çıkarmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Ama hangi türden olursa olsun, siyasal partiler, çok sayıda yurttaşın siyasal yaşama daha etkin olarak katılmasını sağlayan araçlardır. Sağcı siyasal partiler, yerleşik değer ve inançları bu yolla pekiştirirken; solcu partiler de yeni bir siyasal değerler sisteminin yerleşmesine, eskisinin de değişmesine çalışırlar.

Partiler, devlet yönetimi açısından, iktidarda olsun muhalefette olsun önemli bir işlevi yerine getirirler; yönetenler ile yönetilenler arasındaki boşluğu doldurmayı amaçlarlar. Bir yandan, siyasal kararları etkilemek amacıyla, kendi toplumsal tabanlarının eğilimlerini ve sorunlarını bir süzgeçten geçirerek aşağıdan yukarıya doğru saptarlar; öte yandan da çeşitli düzeylerde alınan siyasal kararların anlamını ve önemini kitlelere iletmek için çaba gösterirler. Bir emme-basma tulumba görünümündeki bu sürecin iyi işlemesi, siyasal yaşamın sağlıklı olmasını sağlayacak en önemli öğelerden birisidir. Siyasal partiler, bu işlevlerini yerine getirirken, aynı zamanda siyasal toplumsallaşmaya da büyük katkıda bulunmuş olurlar.

İKİNCİ KISIM

Baskı Grupları

Baskı grupları – siyasal partilerin tersine – iktidarı doğrudan ele geçirmek amacını taşımazlar. Siyasal iktidarı dışardan etkileyerek, kendi çıkarları ya da görüşleri doğrultusunda kararlar alınmasını ve uygulamalar yapılmasını sağlamaya çalışırlar. Kendiliklerinden var olan çıkar grupları, örgütlendikleri zaman baskı grubuna dönüşmüş olurlar.

Baskı gruplarının yapılarını, türlerini, işlevlerini, siyasal iktidarı etkilemek için kullandıkları araç ve yöntemleri, sınıfsal kökenli baskı gruplarını inceleyeceğiz. Siyasal baskı amacıyla örgütlenmiş olmadıkları halde, önemli baskı gücüne sahip ordu, bürokrasi ve teknokrasi üzerinde de ayrıca duracağız.

1. Baskı Gruplarının Genel Çerçevesi

Baskı gruplarının yapıları ve türleri, bir yandan üyelerinin

toplumsal konumlarıyla, öte yandan da içinde bulundukları siyasal rejimin özellikleriyle bağıntılıdır. İşlevleri ve siyasal iktidarı etkilemek için kullandıkları yöntemler de bazen birbirlerine benzerken, çoğunlukla yapısal özelliklerinden, yani türlerinden kaynaklanan farklılıklar kazanır.

a) Baskı Gruplarının Yapısı ve Türleri

Siyasal partiler açısından gözlemlediğimiz yapısal farklılıklar, baskı grupları için de geçerlidir. Kadro ve kitle baskı gruplarının yanı sıra, otoriter yapıdaki baskı gruplarına da rastlıyoruz.

Baskı gruplarının yapıları ile üyelerinin toplumsal konumları arasında sıkı bir bağlantı vardır. Ekonomik bakımdan güçsüz toplum kesimlerinin oluşturduğu baskı grupları, güçlerini üyelerinin sayısal çokluğundan ve örgütlenme düzeylerinden alırlar. Üye sayısının çokluğu, disiplinli bir örgütlenmeyi ve belirli bir bürokratik yapıyı zorunlu kılar.

Kitle baskı gruplarının en iyi örneğini, işçi sendikaları oluşturur. Esnaf ve çiftçi örgütleri başta olmak üzere, toplumsal tabanı geniş olan çeşitli meslek kuruluşları da genellikle işçi sendikalarına benzer bir biçimde örgütlenirler. Ama kitle baskı grupları, sadece meslek çıkarlarını savunmaya yönelik sınıfsal örgütlerden ibaret değildir. Örneğin gençlik örgütleri ile "Eski Muharipler Derneği" gibi örgütler de benzer yapıdadırlar.

Gücünü üyelerinin sayısından ya da örgütlenme düzeyinden çok üyelerinin niteliklerinden alan baskı gruplarını, kadro baskı grupları olarak adlandırabiliriz. Üyelerinin ekonomik güçleri veya ekonomik etkenlerden bağımsız olarak toplumda sahip oldukları etki düzeyi, kadro baskı gruplarının ortak özelliğidir. Bu tür baskı gruplarının başında, işveren örgütleri gelir. Ama örneğin Mülkiyeliler Birliği, Mason Derneği ya da 1960'larda siyasal yaşamı azımsanmayacak bir düzeyde etkileyebilen Sosyalist Kültür

Derneği, birer işveren kuruluşu olmadıkları halde, üyelerinin niteliklerinden gelen ağırlıklarıyla, kadro baskı grubu özelliği gösterirler.

Otoriter-totaliter baskı grubu yapısına, özellikle faşist eğilimli örgütlerde rastlanır. Faşist ve nasyonal sosyalist partilerin askeri yapısı, onların bir çeşit kolu ya da paralel kitle örgütleyicisi durumundaki bu kuruluşlara da yansır. Katı bir disiplin ve merkez otoritesine boyun eğme esastır. 12 Eylül öncesi dönemde, bu yapıdaki baskı gruplarına, öncelikle gençlik kesimlerinde rastlanmıştır.

Otoriter özellikleri bazı durumlarda daha az belirgin olmakla birlikte, totaliter özellikleri ağır basan kitle örgütlenmeleri, komünizm ideolojisi etrafında da sık sık görülebilir. Bunlar da, açık veya gizli komünist partilerinin birer uzantısı olarak çalışırlar. Bazı toplum kesimlerini, mesleksel görünümlü veya gençlik ya da kadın kuruluşu niteliğindeki bir örgüte çekmek, doğrudan komünist partisine çekmekten çok daha kolaydır. Bu aracı örgütlerde, bir yandan kitle eylemleri çerçevesinde kişiler yönlendirilirken, öte yandan da belirli bir eğitim ve süzgeçten geçenler partiye kazandırılırlar.

Aslında çeşitli baskı gruplarından yararlanmak çabasının, yalnızca totaliter partilere özgü bir durum olduğunu söyleyemeyiz. Kadro partileri de dahil, hemen tüm çağdaş partiler, baskı gruplarının yönetiminde etkili olmaya ya da partinin doğrultusunda bazı baskı grupları oluşturmaya çalışırlar. Bu durum, tüm baskı gruplarının, partilerin bir uydu ya da uzantısı oldukları anlamına gelmez. Nasıl ki, herhangi bir partinin dümen suyundan ayrılmayan baskı grupları olduğu gibi, partilere karşı tamamen bağımsız baskı grupları da vardır. Geri kalan baskı gruplarının ise herhangi bir siyasal parti ile ilişkisi derece derece az ya da çoktur. Ama bu arada, doğrudan ya da dolaylı olarak baskı gruplarına bağlı partilerin de bulunduğunu unutmamalı-

yız.

Kendilerine bağlı baskı grupları oluşturma yoluna ilk giden partiler, sosyalist ve komünist partiler oldular. Arkasından diğer partiler de onları taklit etmeye çalıştılar. Nasıl sol partilerin işçi sendikaları içinde etkili olmak için mücadele vermeleri doğalsa, sağcı partilerin de, örneğin işveren kuruluşlarının yönetimini ele geçirme çabasında olmalarını doğal karşılamak gerekir. Ama gençlik ve kadın kolları dışında, partilere açıktan organik bağla kenetlenmiş baskı gruplarına çoğulcu sistemlerde pek rastlanmaz. Çünkü bu durumu sağlamak zor olduğu gibi, bazı durumlarda, açık bir bağlantının sakıncaları da vardır. İki kuruluş arasındaki bağlantı, genellikle, parti üyelerinin veya yandaşlarının o baskı grubu içinde yönetici konumlara gelmesi yoluyla, dolaylı bir biçimde sağlanır.

Bir baskı grubu yöneticilerinin bir kısmı ya da tamamının, belirli bir partinin üyesi veya yandaşı olmaları, mutlaka o partiye bağımlı bir yol izleyecekleri anlamına gelmez. Yerlerini koruyabilmek için, baskı grubunu oluşturan toplumsal tabanın eğilimlerini ön plana almak ve bazı durumlarda, partinin izlediği siyasete bile karşı çıkmak zorundadırlar. Böyle bir zorunluğun olmadığı bazı durumlarda ise parti içi hizipleşmenin yansımasıyla benzeri bir görünüm doğabilir. Parti yönetimine karşı bir hizbin uzantısı olanlar, yönetimdekileri güç duruma sokmak için, etkilerindeki baskı grubunu kullanmaya çalışabilirler.

Baskı gruplarına bağlı parti konusunda en ünlü örneği İngiliz İşçi Partisi oluşturur. 1927 yılına kadar, parti, sendikaların, kooperatiflerin ve sosyalist derneklerin delegelerinden ibaretti. O tarihten bu yana "doğrudan üyelik" kavramının gelişmesine karşın, işçi sendikaları bu partinin yönetiminde egemen olmayı sürdürdüler.

Sağcı partilerin sermaye gruplarıyla bağlantıları genellikle daha kapalı ve dolaylıdır. Seçmen kitlesi içindeki, üc-

retli toplum kesimlerinin büyük ağırlığı göz önüne alınarak, partinin sermaye çevrelerini temsil ettiği görüntüsü, açıktan verilmemeye çalışılır. Ama birçok Latin Amerika ülkesi örneğinde görüldüğü gibi, sağcı partilerin sanayici ve büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu baskı gruplarının açık uzantısı olabildiklerini biliyoruz.

Bu aşırı örneklerin dışında, partiler ile baskı gruplarının sürekli veya geçici güçbirlikleri oluşturdukları, işbirliği yaptıkları durumlar vardır. Belirli bir yasa tasarısına, silahlanma yarışına veya faşizm ya da komünizm tehlikesine karşı, çeşitli ülkelerde zaman zaman bu tür ittifakların oluştuğunu görürüz. Ama İskandinav ülkelerinde, demokratik sol partilerle işçi sendikaları ve kooperatifler arasında, böyle "eşitlik ilkesi" çerçevesinde oluşmuş – geçici değil – sürekli ittifaklar bulunur.

Baskı grupları arasında, çıkarları veya düşünceleri savunmayı ön plana almalarına göre yapılan bir ayrıma da rastlanır. Çıkarlarla düşünceler arasında ayrım yapmanın her zaman kolay olmadığını bilmekle birlikte, dinsel ya da ideolojik kökenli derneklerle meslek gruplarının oluşturdukları örgütlenmeleri birbirinden ayırmak olanaklıdır.

Bir başka ayrım ise, özel ve kamusal baskı grupları arasındadır. Kamusal baskı gruplarını da bazı siyasal bilimciler "askeri" ve "sivil" olarak ikiye ayırırlar. Özellikle bunalım dönemlerinde, ordunun siyasal yaşamdaki rolünün hangi boyutlara varabileceğini biliyoruz. Daha az görülür olmakla birlikte, devlet bürokrasisinin çeşitli kesimleri de, önemi zaman zaman azalan ya da artan ölçüde baskı olanaklarına sahiptirler.

b) Baskı Gruplarının İşlevleri, Araçları ve Yöntemleri

Baskı grupları, kendi toplumsal tabanlarının çıkar ve görüşlerini dile getirirler, siyasal karar organlarına iletirler. Uyuşabilecek niteliktekileri birleştirip, ortak hedeflere dö-

nüştürme işlevi ise siyasal partilere aittir. Yalnızca tek bir çıkar ya da inanç grubuna dayalı, bir baskı grubu gibi işleyen partilere kolaylıkla rastlanamaz. Bu nedenle de baskı grupları ile siyasal partileri, özellikle çoğulcu demokrasilerde birbirlerinin işlevini tamamlayan, kolaylaştıran kurumlar olarak görmek gerekir. İşbölümü geliştikçe farklılaşan toplumun farklı gereksinmeleri, böyle bir süreçle tabandan tavana doğru yansır ve siyasal kararlara dönüşür. Farklı çıkar ve görüşlerin dile getirilmesindeki denge, toplumsal barış ve dolayısıyla siyasal rejimin sağlıklı işlemesinin temel koşullarındandır. Baskı gruplarını susturmak isteyen yönetimler, giderek toplumsal patlamalara ve baskı rejimlerine yolaçarlar.

Jean Meynaud, baskı gruplarının temel işlevlerini üçe ayırarak inceliyor: Karar organlarına, sorunlarıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler vermek, alınan kararlara üyelerinin rızasını sağlamak ve tabanlarındaki genel eğilimleri yönlendirip akılcı çözüm önerilerine dönüştürmek. Baskı gruplarının, kamu yönetimine sunmak üzere yaptıkları ayrıntılı hazırlıklar olmazsa, alınacak kararlardaki hata payı artabilir. Alınan kararları ve girişimleri, üyelerine anlatmaları ve uyulmasını istemeleri, toplumsal uzlaşmaya katkıda bulunur. Eğilimlerin yönlendirilmesi ise düzensiz ve kolaylıkla şiddete kayabilecek eylemleri önler.

Düzene en karşı gibi görünen baskı grupları bile, kendilerine, çıkarlarını ve görüşlerini yasal yollardan savunmak olanakları tanındığı ölçüde, istemeden düzene hizmet etmiş olurlar. Çünkü üyelerinin sistemle uyuşmasını kolaylaştırırlar. Georges Lavau'nun da vurguladığı gibi, benzer bir durum, siyasal partiler için de söz konusudur:

"Siyasal sisteme ve o sistemin değerlerine kuramsal olarak karşı olan bazı partiler, bir yandan sistem için tahammül edilebilir bir sıkıntı oluştururken, aynı zamanda, söz konusu sistemin bazı öğelerinin korunabilmesine, do-

laylı olarak katkıda bulunabilirler. (...) Fransız Komünist Partisi, gerçekte, siyasal sistemin bazı öğelerinin meşrulaşmasına ve süreklilik kazanmasına dolaylı olarak, istemeden katkıda bulunmuştur."

Bu örnekte de görüldüğü gibi, nasıl ki "devrimci" bir parti istemeden kurulu düzenin işlemesine ve korunmasına yardımcı olabiliyorsa, düzen karşıtı baskı grupları da benzer bir işlevi yerine getirebilirler. Sistemin onlara yer vermesi ölçüsünde, üyelerini yatıştırıp sistemin varlığını sürdürmesini kolaylaştırabilirler. İstek ve tepkilerin belirli düzeylerde dile getirilebilmesi, yüksek sesle söylenebilmesi bile, manevi bir doyum sağlayarak, tepkileri yumuşatabilir. Baskı grubunun yöneticilerine sistemin sağladığı olanaklar, bu "yatıştırıcı" süreci güçlendirir.

Baskı grupları, bazı durumlarda, siyasal partilerin bıraktıkları boşluğu da doldurabilirler. Örneğin muhalefetin, bir araya gelmesi olanaksız çok sayıda küçük partinin varlığı nedeniyle güçsüz olması sayesinde, tek bir partinin, neredeyse sürekli olarak iktidarı koruyabildiği durumlar böyledir. Bu gibi durumlarda, büyük meslek kuruluşlarının oluşturduğu birlikler, muhalefet partilerinin yapamadığını gerçekleştirip, istekler arasında belirli bir tutarlığı sağlayabilir, bir önem sıralaması yapabilirler. Ama sadece belirli çıkar ve görüşleri temsil eden baskı grupları, toplumsal dayanışmayı temsil etmesi gereken siyasal partilerin yerini hiçbir zaman alamaz ve almamalıdır; çünkü, ikisinin işlevleri ayrıdır.

Baskı grupları, kendileriyle ilgili siyasal kararları, ya doğrudan ya da kamuoyu aracılığıyla dolaylı olarak etkilemeye çalışırlar. Doğrudan etkileme çabaları, daha seçim kampanyası sırasında başlayabilir. Bir baskı grubu, kendi davasını destekleyeceğini peşin olarak açıktan vaadeden bir adayın seçimine yardımcı olabilir. Bir meslek gurubunun, kendi üyelerinden bazılarının parlamentoya seçilme-

lerine destek olması da bu çerçeve içinde değerlendirilebilir. Türkiye'de bunun en iyi örneğini, açık bir biçimde olmamakla birlikte, bazı öğretmen kuruluşları vermişlerdir. Yaygın öğretmen ağının desteği, birçok öğretmenin parlamentoya girmesini kolaylaştırmıştır.

Doğrudan baskı uygulamalarına, daha çok, belirli yasa tasarılarının parlamentoda görüşülmesi sırasında ya da bazı hükümet kararlarının uygulanmasıyla ilgili olarak rastlanır. Milletvekillerine, parti ve parlamento yöneticilerine heyetler yollanır. Örneğin, işçilerle ilgili önemli bir yasa tasarısının parlamentodaki görüşülmesi sırasında, sendika başkanlarının dinleyici localarını doldurmasının ne büyük bir etki yaptığını, kendi yakın geçmişimizden biliyoruz. Bazı "kritik" durumlarda, benzer bir davranış biçiminin, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni temsil edenler tarafından da benimsendiğini anımsıyoruz.

En az bu açık baskı yöntemleri kadar etkili bir başka yol da partilere örtülü bir biçimde parasal yardım yapılması veya belirli parlamenterlerle "özel" ilişkiler kurulmasıdır. Bilgi verme amacını taşıyan broşürlerden, çeşitli gezi, ziyafet ve armağanlara kadar, birçok teknik, yasal propaganda (tanıtım) ile "rüşvet" arasındaki yelpazede yer alır. Partilerin belirli çıkar gruplarınca finansmanını, bazı siyaset bilimcileri "kolektif rüşvet" olarak nitelendirirler.

Siyasal kararları dolaylı biçimde etkilemenin yolu, her zaman kamuoyundan geçer. Halka benimsetilen, üzerinde "kamuoyu oluşturulan" bir konuda, siyasal iktidarların ters yönde karar almaları ve uygulamaya girişmeleri zorlaşır. Burada da asıl önemli olan, iktidardaki parti ya da güçlerin kendi toplumsal tabanlarının ne düşündüğüdür. Bu nedenle, kamuoyu oluşturmaya yönelik bir propaganda kampanyasının asıl hedefi bu kitle olmalıdır. Kendisine zaten oy vermeyen bir toplum kesiminin tepkileri, siyasal iktidarlar için daha az önem taşır.

Baskı gruplarının propaganda etkinliklerinde, ilk ve öncelikli hedefleri bizzat kendi üyeleridir. Önce kendi üyelerini bilinçlendirmeye ve ortak hedefler etrafında bütünleştirmeye çalışırlar. Bu açıdan, yalnız kendi üyelerine yönelik olarak çıkardıkları "iç haber bültenleri" de belirli bir önem taşır. Ancak bu birinci aşamadan sonradır ki geniş kamuoyunu etkilemeye yönelik olan propagandaya sıra gelir. Basın toplantıları yapmak, afişler asmak, gösteri yürüyüşleri düzenlemek, açık hava toplantıları yapmak, kendi amaçları doğrultusunda yazı yazılmasını sağlamak amacıyla çeşitli gazetecilerle kişisel ilişki kurmaya çalışmak, hep bu çerçeve içinde yer alır. Amerika Birleşik Devletleri'nde çok yaygın olan ve giderek Batı Avrupa'ya da sıçrayan bir uygulama, gazetelere paralı ilanlar vermekle ilgilidir. Bu yöntem Türkiye'de önce bazı işveren kuruluşları tarafından denenmiş, sonra da bazı siyasal partiler tarafından kullanılmıştır. Ama işveren kuruluşları, böyle açıktan tavır takınmak yerine, "özel ilanlar" yoluyla basın organlarını etkilemek gibi dolaylı bir yolu tercih etmektedirler.

Baskı gruplarının kullandıkları "doğal olmayan" yöntemler arasında, şiddete dayalı bazı eylemler ve en uç örnek olarak da silahlı mücadele yer alır. İş yerlerinde ve öğretim kurumlarında, geçmişte Türkiye'de de rastlanan "işgal" eylemleri, bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir davranış oluştururlar. Şehir içi ya da şehirlerarası yolları keserek ulaşıma engel olmak da zaman zaman başvurulan bir yoldur. Buna, bazı ülkelerde, özellikle tarım üreticileri ve ulaştırma kesiminde çalışanlar başvururlar. Bazı baskı gruplarının silahlı mücadeleye girişmesi ise ancak devlet otoritesinin zayıfladığı bunalım dönemlerinde, o da belirli bir iç savaş veya askeri müdahale ortamının oluşturulması açısından etkili olabilir.

c) Toplumsal Sınıflara Dayalı Baskı Grupları

Gençlik ve kadın kuruluşları ve ideolojik temele dayalı örgütlenmeler başta olmak üzere, sınıfsal nitelikli olmayan çok sayıda baskı grubunun bulunduğunu ya da bulunabileceğini biliyoruz. Ancak hiç kuşku yok ki siyasal yaşamda en büyük önemi taşıyan baskı grupları, genellikle sınıfsal kökenli olanlardır. Siyasal amaçla örgütlendiklerini, hemen hiçbirisi açıkça belirtmese bile, meslek kuruluşlarının hepsi de bu çerçeve içinde yer alırlar. Çünkü, o toplum kesiminden olanların çıkar ve eğilimlerini savunmak için oluşturulmuşlardır.

Sınıfsal baskı grupları içinde yalnızca işveren ve büyük toprak sahiplerinin – ki onlar da işveren sayılırlar – oluşturdukları baskı grupları, kadro baskı grubu yapısındadır. İşveren baskı grupları, üyelerinden çok yüksek düzeyde ödenti toplayabildikleri için, ekonomik bakımdan çok güçlüdürler. Almanya'da Ruhr Havzası kömür karteline dahil olan işverenlerin, 1932 yılında aralarında topladıkları para, Nasyonal Sosyalist Parti'nin güç kazanmasında büyük rol oynamıştı. Bir yıl sonra Hitler'in iktidara ulaşmasında da, kuşkusuz ki bu tür parasal katkıların payı önemliydi.

Türkiye'de, işveren baskı gruplarının en üstünde, İşveren Sendikaları Konfederasyonu yer alır. Ticaret ve Sanayi Odaları da bir işveren baskı grubu gibi işlev görmektedir. TÜSİAD ise ülkedeki en büyük ve etkili işadamlarını biraraya getiren, bir anlamda büyük sermayeyi temsil eden bir baskı kuruluşudur.

Çoğulcu demokrasilerde, işveren kuruluşlarının büyük ağırlıkları olduğunu biliyoruz. Bu çerçeve içinde yeralan kuruluşlar, siyasal iktidarları doğrudan ya da dolaylı yollardan etkileyebilmek için, büyük olanaklara sahip bulunuyorlar. Sağcı partilerin parasal gereksinmelerini doğrudan ya da dolaylı yollardan karşıladıkları gibi, bazı ortamlarda kimi sol örgütleri bile örtülü parasal yardımlarla

etkilemeye çalıştıkları görülmüştür. Türkiye'de 1960 öncesi dönemde, bazı büyük işadamları, iki büyük partiye de yardım yapıyorlardı. Ama bu yardımdan aslan payını alan, elbette ki, iş çevrelerine daha yakın çizgideki parti oluyordu.

İşveren baskı gruplarının, daha az dikkati çeken dolaylı baskı yollarını tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Doğrudan bazı büyük sermaye gruplarına bağlı basın organlarının yanısıra, ticari amaçlı gazete, dergi, özel radyo ve televizyon istasyonlarını da "özel ilan" yoluyla etkilemeleri olanaklıdır. Ticari amaçlı kitle iletişim araçlarının, sadece satış yoluyla giderlerini karşılayamayacakları ve hele kar yapamayacakları, bilinen bir gerçektir.

İşveren baskı gruplarının, köklü reform programlarıyla iktidara gelen sol partileri çok güç duruma sokabildiklerini gösteren örnekler oldukça çoktur. Bunu sadece doğrudan yatırımları durdurarak, piyasada bazı temel maddelerin sıkıntısını yaratarak ve bazı durumlarda paralarını daha "güvenli" ülkelere kaçırarak yapmamaktadırlar; aynı zamanda, sol hükümete karşı bir kamuoyu oluşturabilmek için, etkileri altındaki kitle iletişim araçlarını da kullanmaktadırlar. Ama tüm bunları fazla abartmamak, işçi sendikalarının güçlülüğü ve bağımsız yayın organlarının varlığı oranında, özellikle de sendika ve kooperatiflerin partilerle doğrudan ilişki kurabildikleri ortamlarda, belirli bir dengeye yaklaşılabildiğini gözönünde bulundurmak gerekir. Öyle olmasaydı, hiçbir çoğulcu demokraside, sol partiler uzun ömürlü hükümetler oluşturamazlardı.

Kitle baskı gruplarının en önemlisi, işçi sendikalarıdır. İşçi sendikalarının en büyük gücü, üyelerinin sayısından ve disiplininden kaynaklanır. Bu, çok sayıda üyenin aynı yönde oy kullanma olasılığının, siyasal iktidarların serbest seçimlerle belirlendiği ülkelerde büyük etki yapması doğaldır. Bu ise, işçi kuruluşlarının etkisinde önemli rol oy-

nayan "bilinç" öğesini gündeme getirir. Bir işçi sendikasının etkisi, üyelerinin sayısal çokluğu kadar, aynı zamanda onların bilinç düzeylerine de bağlıdır. Sendika yönetiminde bulunanlar, ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, üyelerin önemli bir kesimi, kendi çıkarları ile çatışan bir partiyi desteklemeyi sürdürüyorlarsa, o sendikanın siyasal yaşamdaki ağırlığının sınırlı kalacağı açıktır.

Özel olarak işçi ve genellikle ücretli toplum kesimlerine dayalı baskı gruplarının etkisini azaltan iki etkenden sözetmek gerekir: İşçiler özellikle belirli sanayi merkezlerinde yoğunlaşmışlardır. Bu nedenden dolayı, o yerleşim birimlerinin dışındaki bölgelerden seçilen milletvekilleri, işçi sendikalarından gelen baskılara karşı daha az duyarlıdırlar. Üstelik, işçi sendikalarının solcu muhalefet partilerini açıktan destekledikleri durumlarda, işçi oylarını alma konusunda pek umutlu olmayan iktidar partilerinin, aynı konudaki duyarlıkları da ister istemez azalır.

Buna karşılık, sahip oldukları grev silahı, işçi sendikalarını tüm hükümetlerin ciddiye almalarını gerekli kılar. Ülke çapında ya da belirli bölgelerde uygulanabilecek bir "genel grev" ise tüm ülkede yaşamı felce uğratıp hükümetleri güç duruma düşürebilir. Ama grev silahının da – diğer yöntemlerde olduğu gibi – ancak yerinde ve zamanında kullanılması durumunda etkili olduğunu, kötü kullanıldığında kamuoyunda genel bir kızgınlık ve tepki yaratarak tutucu hükümetlerin ve sağcı partilerin işine yaradığını unutmamalıyız. Öte yandan, kamuoyunun işçi hareketleri karşısındaki tutumunun, yaygın siyasal kültüre ve toplumun o anda içinde bulunduğu ortama bağlı bulunduğu da unutulmaması gereken başka bir noktadır.

İşçi sendikalarının etkisi, sık sık iktidara gelen güçlü demokratik sol partilerlerle yakın işbirliği içinde oldukları ülkelerde çok artmaktadır. İskandinav ülkeleri genellikle bu durumdadır. İsrail'de ise, en büyük işçi kuruluşu olan

Estadrud, büyük yatırımları sayesinde ayrıca önemli bir ekonomik güce sahip olarak, ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Benzer bir durum, sosyal demokrat iktidarın uygulamaya koyduğu "işçi yatırım fonları" sayesinde, İsveç'te de ortaya çıkmaktadır.

12 Eylül 1980 darbesine gelinceye kadar, Türkiye'de iki büyük işçi konfederasyonu vardı: Türk-İş ve DİSK. Önemli ideolojik ayrımlardan kaynaklanan bir bölünmeyle doğan bu rekabetin, işçi hareketinin gelişimini etkilememesi düşünülemezdi. DİSK'in kapatılması ve 12 Eylül sonrası getirilen düzenlemeler sonucu, yeniden tek konfederasyonun egemen olduğu bir ortama dönüldü. Bu durumun, işçi baskı gruplarının siyasal iktidarlar üzerindeki ağırlığını olumlu yönde etkilemediğini zaman gösterdi. DİSK'in yeniden dönüşünün etkilerini ise beklemek gerekiyor.

Özellikle Türkiye'de, çiftçi kuruluşlarının işveren ve işçi kuruluşları düzeyinde örgütlü oldukları söylenemez. Türkiye' de az topraklı ya da topraksız köylünün örgütlenme olanağı yok gibidir. Ama çiftçilerin, hemen bütün toplumlarda, ülke yüzeyine dengeli bir biçimde dağılmış bulunmaları, etkilerinin artmasında önemli bir neden oluşturur. İşçiler için söz konusu olan yoğunlaşmanın tersine, çiftçilerin dağılmış durumları, bütün bölgelerden gelen milletvekillerinin, kendilerini hesaba katmalarını zorunlu kılar. Buna karşılık, grevle kıyaslanabilecek bir silahları yoktur. Ama işçilerin destekledikleri partilerin genellikle muhalefette bulunmalarına karşılık, çiftçilerin desteğini sağlayan partilerin iktidara daha sık ulaşmaları, onların ağırlığını arttırır.

2. Siyasal Amaçla Örgütlenmemiş Güç Odakları

Çıkar gruplarının baskı gruplarına dönüşmesi, ortak irade

ile gerçekleşir. Başka bir deyişle, örgütlenme aşaması çıkar birliği aşamasından sonra gelir. Oysa ordu ve kamu bürokrasisi için durum tamamen farklıdır. Önce örgütler belirli hizmetleri yerine getirmek için oluşmuş, sonra o örgütlerde görev alanlar arasında, paylaşılan koşulların benzerliğinden doğan ortak eğilimler ortaya çıkmıştır. Ne ordunun ne de bürokrasinin varoluş amacı siyasal baskıdır; ama bir kez varolduktan sonra, siyasal yaşamda, önemi koşullara göre artan ya da azalan bir ağırlık kazanmaktadırlar.

a) Ordu

Ordu niçin siyasete karışır? Bu sorunun yanıtını S. E. Finer başka bir soruyla veriyor: "Ordu tüm diğer sivil güçlerden yüz kez daha iyi örgütlenmiş olduğuna ve modern silahlara sahip bulunduğuna göre, askerlerin niçin bazen siyasal yaşama karıştıklarını sormak yerine, niçin her zaman karışmadıklarını araştırmak daha doğru olmaz mı?"

Ordunun siyasal yaşamdaki ağırlığının nedenlerini, hangi durumlarda siyasal iktidara doğrudan karıştığını, ideolojisini belirleyen öğeleri ve askersel ya da yarı askersel yönetimlerin sonuçlarını ayrı ayrı incelemek gerekir.

Çağdaş toplumlarda, yalnızca ordu ileri teknolojiye dayalı silahlara sahiptir. Sopalarla, tırmıklarla, kılıç ve oklarla sarayların basıldığı, şatoların ele geçirilebildiği dönemler geride kalmıştır. Modern bir ordunun karşısında sivil güçlerin yapabilecekleri şeyler çok sınırlıdır. Eğer Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusu maddi ve manevi açıdan çökmüş olmasaydı, Lenin ve arkadaşlarının 1917 Devrimi'ni gerçekleştirmeleri kuşkusuz ki çok zordu.

Çağdaş ordular güçlerini yalnızca silahlarından değil, aynı zamanda tek merkezden yönetilen, disiplinli örgütlenmelerinden alıyorlar. Askerlerin sivil örgütleri küçümsemelerinin başta gelen nedeni budur. Sivil kurum ve kuruluşların daha da laçkalaştığı bunalım dönemleri, askerlerin

disiplinli örgütünü bir kat daha önemli ve güçlü kılar.

Ordu, gerek maddi gücü ve disiplini, gerekse ülke bağımsızlığının bir simgesi olarak, aynı zamanda moral bir güce de sahiptir. Bu moral güç, halkın ona duyduğu saygı ve güvenden oluşur. Tarihsel evrime ve ülkenin içinde bulunduğu koşullara bağlı olarak bunun düzeyi ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, ABD gibi demokratik geleneklerin oldukça güçlü bulunduğu ülkelerde bile önem taşır. Ordunun ulusal savunmadaki başarısı ve iç siyasetteki yıpranmamışlığı bu önem ve ağırlığı artırırken, savaşlardaki yenilgiler ve iç siyasete fazla karışmanın verdiği yıpranmalar olumsuz etki yapar.

Güçlü olmak, o gücün kullanılmasının gerekçesini oluşturmaz. Bu nedenle de ordunun siyasal yaşama doğrudan karışmasının nedenlerini başka koşullarda aramak gerekir: Halkın sivil kurumlara bağlılık düzeyi, ordudaki hoşnutsuzluğun düzeyi, doğrudan müdahaleye karşı koyabilecek bir gücün varolup olmaması, ülke ekonomisinin durumu ve askerlerin müdahalesine sağlanabilecek iç ve dış destekler bu koşulların en önemlileridir.

Kendi kendini yönetemeyenler, başkaları tarafından yönetilmeyi beklemelidirler. Ülke sorunlarını çözemeyecekleri izlenimini veren siviller, askerlerin işe karışmasına çağrı çıkarıyorlar demektir. Halkın siyasal partiler, yargı organları, üniversiteler, sendikalar gibi sivil kurumlara olan saygısının, bunalımdan sivil önder ve kurumlar aracılığıyla çıkabilmesi umudunun azalması ölçüsünde, ordunun işe karışması olasılığı artar. Cumhurbaşkanı, başbakan, hükümet ve yasama organının saygınlığı özellikle önem taşır. Örneğin, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihlerindeki darbe girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasında, zamanın başbakanı İsmet İnönü'nün gerek ordu ve gerekse sivil kurumlar gözündeki saygınlığı önemli rol oynamıştır.

Ordunun, kendisine karşı koyabilecek bir gücün bulunmadığının bilincinde olması da siyasete doğrudan karışmasının ön koşullarındandır. Ordudan gelecek bir hareket, gene ordu içinden başka bir gücün karşı koyması olasılığı caydırıcı bir etki yapabilir. Sözkonusu karşı güç, ülke içinden olabileceği gibi, ülke dışından da olabilir.

Ülkenin genel durumundan ya da ordunun içinde bulunduğu özel koşullardan dolayı orduda bir huzursuzluğun varlığı, siyasete doğrudan karışmayı kolaylaştırıcı etki yapar. Subay kesiminin 1960 öncesindeki geçim sıkıntıları ve sivil kesim karşısındaki ezikliğinin, 27 Mayıs'a gidişi kolaylaştıran etkenler arasında yer aldığı söylenebilir. Bu durum daha sonra değişip tersine dönmeye başlamış, ordunun rejim içindeki etkisini yasal yollardan artırıcı önlemler, anayasalara kadar girmiştir. Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri sırasında ülkenin içinde bulunduğu bunalımların yarattığı huzursuzluklar da bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir.

Ekonomik durumun, askerlerin siyasete karışmasında taşıdığı önem hep bilinir. Ama bu açıdan asıl önem taşıyan öğe, ülke ekonomisinin basit ya da karmaşık bir yapıya sahip bulunmasıdır. Ekonominin gelişmişlik düzeyi, askerlerin kolay kolay içinden çıkamayacakları kadar karmaşık bir yapı oluşturuyorsa, kolay ve kestirme çözüm hevesleri azalır. Askeri darbelerin daha çok geri kalmış ülkelerde ortaya çıkışındaki nedenlerden birisi de budur.

Ordunun kuracağı rejimi destekleyecek toplumsal bir sınıf veya sınıfların ve yardımcı olacak sivil kadroların varlığı önemlidir, ama yeterli değildir. Ülke ekonomisinin ve ordunun silah ve donanımının dış yardımı gerektirmesi ölçüsünde, müdahalenin dış desteği önem kazanır. Özellikle büyük devletlerin etki alanına giren bölgelerde, o devletlerin genel eğilim ve çıkarlarına ters düşen askeri müdahalelerin yapılabilmesi ve yapılsa bile uzun dönemde başarıya

ulaşabilmesi zordur.

Ordunun siyasete karışması açısından, askerlerin demokrasiye ve sivil iktidarlara saygı geleneği ve derecesinin önemini de, elbette ki unutamayız. Eski ve disiplinli bir ordunun, büyük zorlamalar olmadıkça, siyasal iktidara doğrudan el koyma olasılığı çok azdır. Siyasete sık sık ve doğrudan karışma alışkanlığı edinmiş bir orduda ise, disiplin giderek zayıflar. Çünkü disiplini, belirli bir ast-üst anlayışı ayakta tutar. Devlet içindeki üst-ast anlayışını bozan bir ordu, kendi içindeki emir-komuta zincirini korumakta da zorluklarla karşılaşır.

1960-70 yılları arasında dünyada görülen 93 darbe ve devrimin 92'si geri kalmış ülkelerdeydi. Bu nedenle de geri kalmış ülkelerin hangi özelliklerinin askerleri doğrudan siyasete karışmaya ittiğini özellikle araştırmak gerekiyor.

Geri kalmış ülkeler, bu gerilikten kurtulmak için büyük çaba harcama durumunda olan ülkelerdir. Kalkınma için yatırım yapmak, yatırım yapmak için kaynak yaratmak gerekir. Çok geri bir yaşam düzeyindeki kitleler için, gönüllü tasarruf olanağı yoktur. Oysa yatırımlara kaynak yaratmak için kemerleri sıkmak zorunludur. Ekonominin geriliği ölçüsünde, kitlelerden istenen özveri de artar. Zorunlu tasarruf gereği, ister istemez peşinden baskıyı getirir.

Geri kalmış ülkelerde, sermaye sahipleri de, emekçi kesimler de güçsüzdür. Bu iki sınıfın güçsüzlüğü, ordunun rejim içindeki ağırlığını artırır. Bu ağırlık, geri kalmışlık ölçüsünde ve bunalım dönemlerinde daha da artar. Sivil seçkinlerin güçsüzlüğü, asker seçkinlerin önemini büyütür. Karşı koyacak, denge oluşturacak bir gücün ya da güçlerin yokluğu, askeri darbeleri ve askere dayalı yönetimleri kolaylaştırır. Güçlü partilerin, sendikaların, derneklerin, etkili ve bağımsız kitle iletişim araçlarının bulunmayışı karşısında, iyi örgütlenmiş tek güç olarak ordunun önemi çok artar. 1985 yılında dünyada varolan 56 askeri diktatör-

lüğün hepsinin de geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkelerde bulunması, herhalde bir rastlantı sayılamaz.

Geri kalmış ülkeler, aynı zamanda, küçük varlıklı bir kesimle büyük yoksul çoğunluk arasında denge oluşturacak, Pierre Dabazies'nin deyimiyle "sentezi gerçekleştirecek" güçlü bir orta sınıftan da yoksundur. Oysa orta sınıf, askeri darbelerin oluşacağı ortamın önlenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda İspanyol ordusu Fransız ordusundan daha liberaldi. Ama güçlü bir orta sınıfın bulunmadığı İspanya'da, ordu yüzyıl boyunca birçok darbe yaptı. Bir anlamda, ordu orta sınıfın boşluğunu dolduruyor, kendisini onun yerine koyuyordu. Buna karşılık, bütün ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve daha sonraları, birçok kez fırsat çıktığı halde, Fransız ordusu siyaset sahnesinde görülmedi. Hatta içinde sağcı eğilimler ağır bastığı halde, solcu hükümetler döneminde de görevini aynı saygı ölçüleri içinde sürdürdü. Çünkü Fransız Devrimi'nin ürünü olan güçlü bir orta sınıf vardı. Prof. Dabazies bu konuda şöyle diyor: "Demokrasilerin başlangıç dönemlerinde, toplumdaki bölünmeler darbeler yaratabilir. Ama daha sonra güçlü bir orta sınıf oluşunca, ordu kışlasına döner ve kendisi de bu orta sınıfın bir parçası olmaya başlar."

Geri kalmış ülkelerin önemli bir kesimi, bağımsızlığını yeni kazanmış, kabile yaşamını geride bırakıp henüz uluslaşamamış olan toplumlardan oluşur. Örgütlü bir muhalefetin varlığı, bu gibi durumlarda, ulusal bütünleşmeyi zorlaştıran bir etken gibi ortaya çıkabilir. (Ama uluslaşma sürecinin geride kaldığı ilerki aşamalarda artık durum tersinedir. Çıkarları ve dünya görüşleri iktidardakilerle bağdaşmayan toplum kesimlerine örgütlenme olanağının verilmemesi, bu aşamaya gelmiş olan toplumlarda ulusal bütünleşmeyi değil, bölünmeyi kolaylaştırır. Çünkü artık tek boyutlu bir bütünleşme değil, çeşitlilik içinde bütün-

leşme olanaklıdır. Ne var ki, ordunun işlevi ve eğitimi, bu gerçeğin kavranmasını ve kabul edilmesini zorlaştırır!)

Geri kalmış toplumlar, henüz yeterli bir ulusal kimliğe sahip bulunmayan toplumlardır. Uluslaşma aşamasını geride bırakmış Türk toplumu benzeri toplumlarda ise, geçiş dönemi bunalımlarında "yeni bir kimlik" arayışı sözkonusudur. Her iki durumda da, "tek şef", kimliği olmayan ya da kimliğini yitirmiş bir toplumda, kendi kişiliğinde bir kimlik vererek, önemli bir boşluğu doldurur. Bu ise darbeleri ve askere dayalı rejimleri özendirici bir etkendir

Ordunun hangi koşullarda ülke yönetimine karışacağı kadar, hangi yönde karışacağı da elbette ki önemlidir. Bunu bir yandan ülkenin gelişmişlik düzeyi, bir yandan hareketin iç ve dış desteklerinin niteliği, öte yandan da ordunun yapısı ve ideolojisi belirler.

Duverger'nin diktatörlükle ilgili kuramını bir kez daha anımsatmakta yarar var: Gelişme düzeyi yükseldikçe ordunun ülke yönetimine el koyma olasılığının azaldığını, ama yönetime el koyduğunda da bunun tutucu olma olasılığının arttığını söyleyebiliriz. Geri kalmış ülkelerde, askerlerin ülke yönetimine karışmaları olasılığı yükselirken, bu karışmanın ilerici nitelikte olma olasılığının da yükseldiği öne sürülebilir. Çünkü ordu, çağın gereksinmelerine ve bu arada çağdaş teknolojiye genellikle ilk açılmış kurum olarak, toplumun geri kalmışlıktan kurtulmasını şiddetle istemektedir. Eski kurumları, eski yapıyı koruyarak çağın yakalanamayacağının bilincindedir.

Sovyet marksizminin kuramcıları da geri kalmış ülke ordularını farklı bir biçimde değerlendiriyorlardı. Mirskii ve Pokataeva, 1966 yılında yayımladıkları ortak bir yazıda, "Üçüncü Dünya" ülkelerindeki orduların, kapitalist ülkelerdekinden çok daha "bağımsız bir güç" oluşturduğu görüşünü savunuyorlardı. Onlara göre ordunun siyasal eylemleri, tutuculuktan devrimci köktenciliğe kadar değişe-

bilirdi. Ordu bir sınıf değildi, ama subayların sınıfsal kökenlerinin aritmetik toplamından da oluşmuyordu. Askeri hizmet, onlara yepyeni bir nitelik ve bütünlük verebilmekteydi. Geri kalmış ülke orduları, çağdaş (modern) olmak zorunluğundan dolayı, ülkelerinde ilerlemenin simgesi idiler. Ama her ödünü vermeye hazır üst düzey subaylar ile bazı koşullarda köktenci tutumlar takınabilecek alt düzeylerdekiler arasında bir ayrım yapılmalıydı.

İki marksist kuramcı, bu çözümlemelerini şu yargıya kadar götürmekteydiler: "Geri bir toplumda ordu, ulusu güçlendirici bir öğe haline gelir. Özel durumunun bilincinde olarak, öncü ve tarihsel görev sahibi rolünü geliştirmeye başlar. Ondan sonra, yüksek hakemlik ve – bütün ulusun simgesi olarak – toplumsal sınıflar üstü tek güç işlevlerini de üzerine alacağı ikinci aşama için, sadece bir adım vardır."

Bu yaklaşımın, marksist kuramın aslı ile kolay kolay bağdaşmayacağı açıktır. Ama marksist kuramcıların bile orduya ne ölçüde önem verdiklerini göstermesi açısından da ilginçtir.

Gene Duverger'den hareketle, orta gelişme düzeyindeki ülkelerde de askeri darbe olasılığının yüksek olduğu söylenebilir. Bu darbenin ilerici ya da tutucu olması için, aşağı yukarı eşit şans vardır: "Bolluk öncesi aşamasının üst düzeyinde, toplumun çağdaşlaşmayı önlemek isteyen kesimleri, gerici bir tiranlık kurmak için genellikle fazla zayıftırlar; ama bizzat toplumun yapısı da diktatörlüğün devrimci olmasını engeller."

En demokratik olanlar dahil, hangi ülkede olursa olsun, orduyu yönetenlerin de elbette ki belirli siyasal inanç ve tercihleri vardır. Ama bazı koşullar biraraya gelmedikçe, bu inanç ve tercihleri silah zoruyla kabul ettirme yoluna giremezler. Her orduda yaygın bir ideoloji bulunur. Bu nedenle de orduyu siyaset dışı tutmak, siyasal düşüncelerden

arındırmak anlamına gelemez. Ordunun siyasal tercihlerini yüksek sesle söylemesinin gereğini ve olanağını yaratmamak anlamına gelir ki, bu da her zaman ülkeyi yönetenlerin elinde değildir.

Ülkenin gelişmişlik düzeyi, ekonominin büyüme ya da bunalım döneminde bulunuşu, rejimin silahlı kuvvetlere verdiği önem ve onlara sağladığı koşulların yanında, özellikle subay kesiminin toplumsal kökeni ordunun siyasal eğilimlerinin oluşumunda önem taşır. Ordunun dış dünyaya ve çağdaş teknolojiye açılma düzeyi de belirli bir etki yapar. Hava, deniz ve kara kuvvetlerini oluşturan subaylar arasındaki bazı belirgin tutum farklılıklarında bu etkinin rolü büyüktür. Alt rütbelilerle üst rütbeliler arasındaki eğilim farklarının nedeni ise, bir yandan kuşak, öte yandan da gelir ve rejim içindeki etkinlik düzeyi farkıdır.

Askeri sosyoloji araştırmaları, karacı subayların genellikle daha tutucu, daha katı ve daha disiplin yanlısı olduklarını ortaya koyuyor. Buna karşılık havacı ve denizci subaylar, daha liberal, daha dışa açık, sivillerle ortak bir dil kullanmaya daha yatkınlar. Bu farklılık, onların yetişme biçimlerinin, kullandıkları tekniklerin, yaptıkları işin ve genel olarak içinde bulundukları koşulların farklılığından kaynaklanıyor.

M. Ali Birand'ın yaptığı araştırmaya göre; Türkiye'de Kara Ordusu'nun subay adayları yurdun her yöresinden gelirken, örneğin Deniz Kuvvetleri'nin subayları, yüzde 70 oranında liman kentlerinden ya da denize açılan yörelerden oluyorlar. Hava Kuvvetleri ise, her yıl yapılan binlerce başvuru içinden, sadece 200 subay adayı seçiyor. Bunlar da büyük çoğunlukla gelişmiş bölgelerden gelen, dolayısıyla da en iyi yetişme şansını bulmuş adaylar oluyorlar. Gerek havacı gerekse denizci subaylar, son derece gelişmiş, pahalı teknolojilere dayalı araç-gereç kullanmak zorunda kalıyorlar. Bu nedenle, teknik deyimler dahil, yeterli

bir İngilizce bilmeleri gerekiyor. Eğitimleri sırasında, derslerin önemli bir bölümü İngilizce olarak veriliyor.

Nasıl ki, ordunun tümünün aynı siyasal bakış açısını benimsemesi olanaksızsa, ordudaki yaygın ideolojinin ya da ideolojiyi yorumlama biçiminin zamanla değişmemesi de olanaksızdır. İşçi ve işveren sınıflarının ideolojilerinde belirli bir süreklilik vardır. Çünkü onların üretim sistemi içindeki yerleri ve bu yerden kaynaklanan sorunları belli ve bir anlamda süreklidir. Oysa asker ya da sivil, kamu görevlileri için aynı şeyi söyleyemeyiz. Onların sorunları daha kısa vadeli ve değişkendir. Ülkenin iç ya da dış koşulları değiştiğinde, o sorunlara çözüm getireceğine geçmişte inandıkları ideolojiyi bir yana bırakıp, başka çözümleri benimseyebilirler. Bu gibi durumlarda, eğer ideolojisinin adı değişmiyorsa, içeriği değişir. Örneğin Türkiye' de 27 Mayıs'ı gerçekleştiren askerlerle 12 Eylül'ü gerçekleştiren askerlerin Atatürkçülüğü aynı biçimde anladıklarını öne sürmek zordur.

Geleneksel sağ-sol ayrımının, askerlerin siyasal eğilimlerinin belirlenmesinde her zaman geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Askerlerin siyasal tercihleri, belirli ideolojilerden çok belirli kurumlara ya da belirli olaylara yönelik olarak ortaya çıkıyor. Kralcı-cumhuriyetçi ayrımı veya laik ile anti-laik ayrımı, askerlerin siyasal tutumlarının belirlenmesinde, soyut bazı ideolojik değerlendirmelerden daha geçerli olabiliyor. Askeri yaşamın kendine özgü koşulları ve eğitim biçimi, sağcı ya da solcu bir ideolojinin aynen benimsenmesine genellikle izin vermiyor. Örneğin Fransa'da 1900-1940 yılları arasında milletvekilliği yapmış olan askerlerin çoğunluğu sağcı sayılıyordu. Gelenekçi ve milliyetçiydiler. Ama solun önerdiği toplumsal reformlara, ekonomik çıkar gruplarının temsilcileri kadar karşı çıkmıyorlardı.

Ordunun temel işlevi yurdu korumak ve gerektiğinde

savaşmaktır. İyi savaşabilmek için, astın üste tartışmasız itaat etmesi, tek bir kalıp içinde kişiliklerin geri plana itilmesi, yani sıkı bir disiplin önemlidir. Farklılıklara, farklı tutum ve davranışlara yer yoktur. Askeri ahlak anlayışı içinde, onur, cesaret, dayanışma va özveri, en yüce değerleri oluşturur. Çünkü asker, gerektiğinde ölmeyi göze alabilmek zorundadır. İşte bu ortamın ürünü olan bir askerin, özgür bir toplumdaki bölünmelerin, siyasal farklılıkların, bir noktanın ötesine gitmesini anlayıp hoşgörü ile karşılaması zordur. Demokratik, çoğulcu bir toplumdaki ordu, genel çıkarların unutulduğu, özel çıkarların ön plana geçtiği kuşkusunu taşır. Askeri mantık, düzen mantığıdır; tek biçim, uygun adım mantığıdır. Oysa siyasal mantık, kaçınılmaz olarak tüm farklılıkları gözönüne alan, almak zorunda olan bir mantıktır. Askeri mantık, farklılıkları ortadan kaldırmak ister. Siyasal mantık ise, özellikle demokratik bir toplumda, farklılıkları kabul etmek ve olabildiğince uzlaştırmak zorundadır. Bu zıtlıktan dolayıdır ki askeri mantıktan hareketle sivil toplumun sorunların çözmek ve hele demokratik bir yönetim biçimini gerçekleştirmek adeta olanaksızdır. Demokrasi yaşanarak öğrenilir, oysa orduda demokrasi yaşanmaz, yaşanamaz.

Çağdaş Türkiye'nin kurucusu Atatürk gibi, çağdaş Fransız siyasal sisteminin kurucusu De Gaulle de asker kökenliydi. Olağanüstü kişiler, başka toplum kesimlerinden çıkabileceği gibi, ordudan da çıkabilir. Ama asıl sırtlarındaki üniformayı çıkarıp, bir anlamda asker mantığından uzaklaştıkları zaman, siyasal yaşamda ve devlet yönetiminde başarılı olma şansını elde edebildiklerini söyleyebiliriz. Şu sözler, kendisi de eski bir general olan, devlet adamı De Gaulle'e aittir: "Askerler siyasette her zaman aldanmışlardır. Onların dramlarını anlıyorum. Çıkarları ile değil, yurtseverlik duygularıyla hareket etmişlerdir. Ama yurtseverlik bazen insanları gözü kapalı harekete sevkeder." General

De Gaulle'ün burada kastettiği eski askerler değil, henüz sırtında üniforma bulunan askerlerdir. Kendisi, 1958'de iktidara yeniden geldiğinde, yardımlarına karşın, hiçbir generale hükümette yer vermemiştir. Atatürk'ün, İttihat ve Terakki'nin 1909 Selanik Kongresi'ndeki konuşması da ünlüdür. Henüz genç bir subayken yaptığı bu konuşmada, subayların ya orduyu ya siyaseti seçmesini istemişti. Siyaset yapacak olanlar üniformalarını çıkarmalı, orduda kalanlara ise siyasal ilişkiler yasaklanmalıydı. Ordunun da, partinin de (İttihat ve Terakki) güçlü olmasının koşulu buydu. Mustafa Kemal'i böyle bir konuşma yapmaya iten nedenler arasında, asker mantığı ile siyasal mantığın farklılığının bilincinde olmasının da bulunduğunu söylemek, sanırız ki pek yanlış olmaz.

Yaşlı bir Moğol bilge kişisi Cengiz Han'a şöyle demişti: "Bütün fetihlerinizi at üstünde yaptınız, ama ayağınızı yere basmadan oraları yönetebilir misiniz?" Napolyon Bonaparte da aynı kanıyı paylaşıyordu: "Ben ülkeyi bir general olarak yönetmiyorum, halk benim ülkeyi yönetecek sivil niteliklere sahip olduğuma inandığı için yönetiyorum." Mattei Dogan'a göre Napolyon bu gerçeği unutup da kılıcını eline yeniden aldığı zaman kaybetti.

Geleneksel komutan, gene de, insanları yönetme sanatını öğrenebildiği ölçüde, siyasal bir niteliğe sahipti. Oysa günümüzün ileri savaş teknolojisi, teknisyen nitelikli, hatta bilim adamı nitelikli subayları ön plana çıkarıyor. Bu yeni uzman subay tipi, geleneksel komutandan çok farklıdır ve dolayısıyla da siyasal bir kolaylığa sahip değildir. Sivil yönetimlerin kökleştiği, askeri darbe olasılığının sürdüğü ülkelerde, hükümetlere eski ya da üniformalı askerlerin oldukça sık alındığını görüyoruz. Bir anlamda, siyasal iktidarlar bu yoldan kendilerini güvence altına almak istiyorlar. Oysa demokrasinin yerleştiği ülkelerde, hükümetlerinde işçi sendikalarının, sermaye çevrelerinin ya da çiftçile-

rin temsilcilerine yer veren iktidarlar, askerlerin temsilcilerine gerek duymazlar.

Ordudaki temel siyasal eğilimin tutucu ya da ilerici olması şu soruların yanıtlarına bağlıdır: Kurulu düzen temel sorunları çözme umudu veriyor mu? Yoksa farklı modeller, benzer koşullardaki başka ülkelerde daha mı başarılı? Ama ordunun huzursuz olmaması için, en köklü toplumsal değişikliklerin bile, bir düzen içinde ve ülke bütünlüğünü tehlikeye atmadan gerçekleşmesi zorunludur.

Hiçbir iktidar kendi ideolojisinin dışındaki ideolojilerden hoşlanmaz. Ancak demokratik iktidarlar, farklı ideolojilere rıza ve hatta saygı göstermek zorunda kalırlar. Askeri iktidarların ise, yapılarının ve eğitimlerinin sonucu olarak, kendilerininkinden değişik ideolojilere hoşgörüyle bakmaları beklenemez. Ama askeri iktidarlar kurumlaşıp askeri devletlere dönüştükçe, toplumda yasaklanan çoğulculuk ordunun içinde gelişmeye başlar. Bazı durumlarda – Güney Amerika'daki çeşitli örneklerde de görüldüğü gibi – hava, deniz ve kara kuvvetleri ayrı siyasal partiler görünümü kazanırlar. Hatta aynı kuvvet içinde, sağ, sol ve orta kanatlar oluşabilir. Oysa sivil örgüt ve güçler arasında gerçekleştirilemeyen bir uzlaşmayı, ordu içinde gerçekleştirmek daha kolay ya da daha az sancılı değildir.

Bütün toplumsal kurumlarda olduğu gibi, siyasal rejimler de genellikle ömürleri uzadıkça güçlenirler. Zaman içinde bir yandan aksayan yönleri düzelir, öte yandan da toplum kendilerine alışır; uymayı, saygı göstermeyi doğal saymaya başlar. Oysa her askeri darbeden sonraki yeniden düzenleme, bir türlü kurumlaşamayan, istikrar kazanamayan bir siyasal ortam oluşturur. Hele amaç demokratik bir rejim ise, her defasında birçok şeye yeniden başlamak gerekir.

Ordunun tektipçi otoriter yapısı, sivil yaşamı düzenlemeye uygun olmadığı için, askeri darbeler, bir tepki olarak

kendilerinden sonra genellikle istemedikleri güçlerin iktidara gelmesi sonucunu doğururlar. Örneğin 27 Mayıs darbesi Demokrat Parti'yi iktidardan uzaklaştırmıştı, ama kapatılan partinin uzantısı olan Adalet Partisi, kısa bir süre sonra daha da güçlenmiş olarak iktidarı ele geçirdi. 12 Mart darbesinin hedeflerinden birisi genel olarak sol, özel olarak da Cumhuriyet Halk Partisi' nin sol kanadıydı. Oysa darbeden sonra o kanat önce partiye egemen oldu, ardından da yapılan ilk genel seçimlerden birinci parti olarak çıktı ve uzun yıllardan beri ilk kez iktidara ulaştı. 12 Eylül darbesinden sonraki ilk genel seçimleri ise, darbecilerin desteklediklerı parti değil, darbecilerin açıktan cephe aldıkları parti kazandı.

Alain Rouquié, askeri darbelerin laboratuvarı sayılan Latin Amerika üzerindeki incelemelerinin ışığında, askeri darbelerin "hemen her zaman, bir gelir transferi ve toplumsal planda kartların yeniden dağıtımı" sonucunu verdiğini söylüyor. Yansız bir siyasal hareket olamayacağına, her askeri darbe de belirli toplumsal güçlerle işbirliği yapmak zorunda kalacağına göre, bunu doğal, hatta kaçınılmaz saymak gerekir.

Konuyu kapatmadan önce, ordunun Türk siyasal yaşamındaki yerine de değinmekte yarar var: Ordu, konumu gereği, geri kalmış ülkelerde genellikle çağdaş teknolojiye ve düzenli bir örgütlenmeye ilk açılan kurum olmaktadır. Osmanlı ordusu bunun en belirgin örneklerinden birisini oluşturmuştur. Ordu çağdaş eğitimden, bilimden ve teknolojiden hızla yararlanamazsa, devletin varlığını sürdürmesi zorlaşmıştır. Bu nedenledir ki çağdaş mühendislik, tıp, veterinerlik eğitimini Osmanlı toplumuna ilk kez askerler getirdiler. Bunun gereği olarak yabancı dil eğitimi de askerler aracılığıyla topluma girdi. Mehter takımının yerine askeri bando kurulurken, çok sesli Batı müziği de gündemde yerini almış oldu. İlk Osmanlı ressamlarının tümüne yakını,

Batı Avrupa'da haritacılık öğrenimi gören subaylar ve bu arada paşalardı.

Birinci ve İkinci Meşrutiyet hareketlerindeki itici güç, işte bu, toplumun ilerisinde olan ordu idi. Eğer çağına açılmış bir ordu bulunmasaydı, önce Abdülaziz'i, daha sonra Abdülhamit'i anayasal yönetime zorlayabilecek bir siyasal-toplumsal güç yoktu. Böylece Türk ordusu, toplumda sadece yeniliklerin değil, toplumsal hakların ve siyasal özgürlüklerin de öncüsü ve güvencesi gibi görünmüştür.

Toplumlar belirli bir gelişme düzeyine geldikten sonra, ordunun bu öncülük niteliğini koruyabilmesi olanaksızdır. *Toplumsal Kültürün Türk Siyasal Yaşamına Etkisi* kitabında Bülent Ecevit bu durumu şöyle açıklıyor: "Bir toplum çok geri kalmış ise, bir süre için, o toplumun yenileşmesine asker öncülük edebilir; fakat bütün dünyada, belli bir aşamaya gelindikten sonra, asker, yenilikçilik bakımından toplumun gerisinde kalmaya ve nispeten tutucu bir güç konumuna gelmeye mahkumdur. Çünkü askerin temel işlevi güvenliği sağlamaktır. Eğer bir toplumda çok hızlı birtakım değişiklikler oluyorsa, bir süre için huzursuzluk ve istikrarsızlık ortamı doğar; bu da güvenlik açısından askeri tedirgin eder. Onun için, asker, özünde tutucudur."

Latin Amerika başta olmak üzere, birçok geri kalmış ülkede, ordu genellikle ayrıcalıklı bir sınıfın tekelindedir; ve bu yapı, onun siyasal tutumunu da elbette ki etkilemektedir. Oysa Türk ordusu açısından durumun farklı olduğunu görüyoruz. Varlıklı aileler, genellikle güç koşullarda gerçekleşen "Doğu hizmeti"ni de gözönüne alarak çocuklarının subay olmasını istemezken, dar gelirli toplum kesimleri için askeri eğitim, toplumsal hiyerarşide yükselmenin bir yolu olmuştur. Bizim 1971 yılında yaptığımız bir araştırma, Türk ordusunun subay kesiminin yaklaşık dört-

te üçünün, toplumdaki orta ve alt gelir gruplarından gelme olasılığının yüksek olduğunu göstermişti. Askeri öğrenimin parasız oluşu, özellikle askeri liselerin kapanmasına kadar, dar gelirli ailelerin çocuklarının orduya katılmaya heves etmelerinde önemli bir etkendi. Gene sözkonusu araştırmamıza göre; subayların toplumsal kökenlerinin evriminde, orta sınıf eğilimi gittikçe ağır basmaktaydı.

Yenilik hareketlerinde ve Cumhuriyet'in kuruluşunda oynadığı rol, toplumsal köken farkı ve özellikle de Kemalizme bağlılık, Türk ordusunun siyasal tutumunun açıklanmasında yararlanılması gereken önemli ipuçlarıdır. Örneğin, tek partiyi, Türk toplumunu çoğulcu siyasal yaşama hazırlamanın aracı olarak kullandığı açık olan Atatürk'ü yadsımadan, Türkiye'de askeri bir diktatörlüğün meşruluğunu öne sürmek olanaksızdır. Cumhuriyet döneminde üç kez siyasal yaşama doğrudan karışan Türk ordusu, niçin üçünde de kışlasına geri çekildi? Bu sorunun, Kemalizm ideolojisine bağlılık, iç ve dış güçler dengesi gibi etkenlerin dışındaki yanıtını, M. A. Birand'ın *Emret Komutanım* kitabında, üç darbeyi de ordunun içinde yaşamış bir subayın ağzından şöyle alıyoruz: "Dümene geçince asıl sorunlar başlar. Zira bir emirle işleri halledivеren asker, bürokrasinin direncini kıramaz, sosyal çalkantılardan etkilenir, bürokrasiye güvenmediği için bu defa emekli subayları kilit noktalarına getirir. Onlar da işi beceremezler ve bir süre sonra batağa girdiğini ve batmaya başladığını hisseder. Ülke yönetmek için hazırlıklı olmadığını bilir. Kendi içinde bölüneceğinden korkar. Bir de, askerin sivili yönetirken kendisinin sivil toplumun hastalıklarını almasından korkar. Rüşvetti, adam kayırmaktı, disiplinsiz hareket etmekti..."

Akla gelen bir soru da, Türkiye'de bile üç kez doğrudan siyasal yaşama karışmak gereğini duyan askerlerin, nasıl olup da, Hindistan gibi, ekonomik bakımdan daha geri,

toplumsal olarak daha bölünmüş bir ülkede, sivil siyasal iktidara saygı geleneğini sürdürebildiğidir. Bunu sadece Hindistan'da oldukça uzun süren İngiliz etkisine bağlayamayız. Aradaki temel fark, Türkiye'de ulusal bağımsızlık hareketine ve toplumsal atılımlara askerlerin öncülük etmesine karşılık, Hindistan'da bu işlevi sivil aydınların üstlenmiş oluşundan kaynaklanmaktadır.

b) Bürokrasi ve Teknokrasi

Bürokrasi, artık dilimize de yerleşmiş bulunan "büro" sözcüğü ile eski Yunanca'da egemenlik anlamına kullanılan "krasis" sözcüğünün birleşmesinden oluşan bir kavramdır. Kimi zaman yalnızca kamu yönetimi anlamında, kimi zaman genel olarak bir gelişmiş örgütlenme biçimi anlamında ya da zaman ve kaynak savurganlığı yaratan bir kırtasiyecilik anlamında kullanılır. Biz ise, bu başlık altında, daha çok devlet bürokrasisinden söz edeceğiz.

Bürokrasi, ast-üst ilişkilerinden oluşan bir piramit görünümündedir. Herkes bir üsttekinin -yasalara uygun olarak verdiği- buyruklara uymak zorundadır. Ama herkesin sahip bulunduğu yetkiler, kendisine değil görevine aittir. O yetkileri ancak o görevde bulunduğu sürece kullanabilir ve ne görevini ne de yetkilerini başkasına devredemez, miras olarak bırakamaz, satamaz. Örneğin ortaçağda derebeyler dönemindeki kamu yönetiminde bu özellikler bulunmadığı için, bürokrasi de yoktu.

Bürokrasiye giriş, yükseliş, görevler, sorumluluklar ve yetkiler, ta mesleğin sona erdiği ana kadar herşey belirli ve ayrıntılı kurallara bağlanmıştır. Bunun doğurduğu hantallığa karşılık, iş güvenliği ve gelecek güvencesi diğer mesleklere göre daha fazladır. Seçimle gelen siyasal iktidar gidici, oysa atamayla gelen "memurlar ordusu" kalıcıdır. Geçiciliğinin bilincinde olan hükümetler işleri hızlandırmak isterken, halk önünde sorumlu olmayan bürokrasi,

kendi ayrıcalıklarını koruma ve kendi kurallarına göre ağır işleme eğilimindedir. Roberto Michels'e göre "bürokrat, kitlelerin gereksinmelerini onlardan daha iyi bildiğine kolaylıkla ve içtenlikle inanır."

Çağdaş toplumlardaki bürokrasi olgusuna en büyük önemi Max Weber vermiştir. Karl Marx'ın kuramında sınıf çatışmalarının oynadığı rolü, Weber'de bürokrasi oynamaktadır. Ünlü Alman sosyoloğuna göre, demokratik toplumlarda siyasal iktidar, seçimle gelen siyaset adamlarından çok, bürokrasiye aittir: "Güncel görünümlerinde siyasal iktidarı bürokrasi kullanır. Eğer yönetim makinesinin tüm dişlileri uygulanmasını güvence altına almazsa, parlamento görüşmelerinde çoğunluğun aldığı kararlar, ölü satırlar olarak kalmaya mahkum olur."

Weber, bürokrasinin gelişmesi ve dolayısıyla devletin etkinliğinin artması ölçüsünde özgürlüğün azalacağını düşünüyordu. Komünizmi de bir proleterya diktatörlüğünden çok "bürokratların diktatörlüğü" olarak görüyordu. Demokrasilerde bile, görevinde uzmanlaşan bürokratın halkın isteklerinden ve denetiminden uzaklaşması söz konusuyken, kapalı bir rejimde bunun boyutlarının çok daha büyümesi doğaldı. Daha etkili bir kamu yönetimi gereksinmesinin ürünü olan bürokrasi, bu işlevini yerine getirebilmek için, uzmanlaşmayı ve görev bölünmelerini daha da ileri götürmek zorundaydı. Böyle bir gelişme ise, yönetici görevlerde bulunan bürokratlara büyük güç kazandırıyordu. Uzman olmayan ve yönetime geçici olarak gelen siyaset adamlarının yanında, konunun uzmanı olup o görevde uzun süredir bulunan bürokratların varlığı, ağırlığın bürokrasiye kaymasını doğal kılmaktaydı.

Weberci yaklaşım, bürokrasiyi kendine özgü yapısı, kuralları ve mantığıyla ayrı bir toplumsal güç olarak değerlendirirken, marksist kuram bürokrasiyi egemen sınıfın bir aracı sayar. Kapitalist bir toplumda bürokratların hangi sı-

nıflardan geldiğinin pek önem taşımadığını savunur. Çünkü nereden geldiklerinden çok, o anda nerede bulundukları önemlidir. Bürokratlar sahip oldukları ayrıcalıklarla, hem kendi toplumsal kökenlerinden hem de genel olarak halktan kopmaktadırlar. Bürokratların (yani kamu görevlilerinin) kendi yararları ile egemen sınıfın çıkarı bütünleşmektedir.

Marksist kuram, komünist toplumda devletle birlikte bürokrasinin de yokolacağını haber verdiği halde, komünist rejimlerde devlet bürokrasisinin yanı sıra parti bürokrasisinin çok güçlendiğini ve devletin gerçek yöneticisi konumuna yükseldiğini biliyoruz. Az gelişmiş ülkelerde ise, asker-sivil bürokrasi, çağdaşlaşmanın öncülüğü görevini üstlenip, geleneksel seçkinlerin yerini alabiliyor. Ama –Cumhuriyet Türkiye'sinde de görüldüğü gibi– gelişme hızlanıp toplumsal yapı karmaşıklaştıkça ipler onların elinden kaçmaya başlıyor. Toplumda yeni ve daha önemli güç odakları beliriyor.

Gelişmiş ülkelerde bürokrasi kavramının giderek daha karmaşıklaştığını ve onun yerini teknokrasinin aldığını görüyoruz. Ernest Renan bu gelişmenin haberciliğini geçen yüzyılın ortalarında şu sözlerle yapmıştı: "İlkel toplumlarda, tanrıların adına toplumu yönetenler rahiplerdi; geleceğin toplumlarında, akılcı yollardan en iyiyi arama adına hükümet edecek olanlar bilim adamlarıdır." Gerçi hemen hiçbir toplumda siyasal iktidar bilginlerin ve teknik adamların elinde değil. Ama ekonomik yapıda başlayan bir gelişmenin siyasal iktidarlara da yansımaya başladığını yadsıyamayız. Duverger bu yeni oluşumun, demokrasinin niteliğini değiştirip bir "tekno-demokrasi" yaratacak kadar önemli olduğunu öne sürüyor.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde büyük özel firmaları artık sahiplerinden çok teknokratların yönetmeye başladığı yıllardır dikkati çekiyordu. Amerikalı iktisatçı John Ken-

neth Galbraith bir adım daha giderek, büyük sanayi kuruluşlarında artık yönetimle ilgili kararların tek bir kişi tarafından alınamadığını ve böylece kollektif bir yönetimin oluştuğunu vurguladı. Çünkü sağlıklı bir karar, üretim teknikleriyle, planlamayla, parasal sorunlarla, pazarlamayla, işletmenin içindeki insan ilişkileriyle ilgili bir sürü bilginin biraraya gelmesiyle verilebiliyordu. İşverenler bu kolektif yönetimin yalnızca bir öğesini oluşturuyordu. Hisse senedi sahiplerinin oluşturduğu genel kurul ise bu teknokratlar grubunun hazırladığı raporları onaylamanın ötesinde bir değerlendirme yapabilecek olanaklardan yoksundu. İşveren teknokraside değişiklik yapabilir, ama teknokrasisiz yapamazdı.

Elbette ki teknokrasi yalnızca gelişmiş ülkelere ve özel sektör kuruluşlarına özgü bir olgu değildir. Kamu kuruluşlarında ve gelişme sürecinin belirli düzeylerine ulaşmış olan ülkelerde de teknokratlar önce ekonomik, sonra da siyasal iktidara ortak olmaya başlamaktadırlar. Başka bir gelişme de özel teknokrasilerle kamu teknokrasisi arasında giderek bir bağlantının oluşmasıdır. Benzer eğitimden geçmiş, benzer çıkarlara ve bakış açısına sahip kişiler arasında belirli bir ortamın doğması doğaldır. Türkiye'nin gelişme düzeyinde bile, kamu kesimi ile özel kesim arasındaki teknokrat alışverişi doğal karşılanır hale gelmiştir. Özel firmaların üst düzey yöneticileri kamu yönetiminde önemli görevlere gelebilirken, tersi de olabilmektedir. Güç kazanma ve etkisini artırma isteği, teknokraside genel bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır.

Gerek özel gerekse kamu kesiminde, teknokrasinin, ekonomik gücün kullanımındaki etkisinin arttığı söylenebilir. Başka bir deyişle, teknokrasi giderek "ekonomik oligarşi"nin ayrılmaz önemli bir öğesi olmaktadır. Bunun siyasal iktidara yansımaması ise düşünülemez. Üstelik ekonomik gücün istikrarlılığına karşılık, siyasal güç çok

daha değişken olduğundan, ekonomik gücün egemenliğine karşı koyma olanağı azalmaktadır. Duverger'ye göre "Devletin ekonomik oligarşiye bağımlılığı, 1870-1939'lardaki liberal demokrasiye göre, bugünün teknodemokrasisinde çok daha güçlüdür."

Konuyu noktalarken şunu söyleyebiliriz: Genel olarak, siyaset adamları ile uzmanlar arasında bir uyuşmazlık vardır. Siyaset adamları, sezgileriyle ve kitlelerle etkileşim içinde karar alma eğilimi taşırlar. Teknokratlar ise mekanik, yani ideolojik tercihlerden arınmış çözüm yollarının varlığına inanırlar. Bu uyuşmazlığın, Prof. Gaudemet'nin düşündüğü gibi, tekno-siyasetçilerin ortaya çıkmasıyla çözüm yoluna girdiği söylenebilir mi? Burada Platon'un düşüncesindekinin benzeri bir ikilemle karşılaşıyoruz. O da "ya devleti filozofların yönetmesi ya da devleti yönetenlerin filozoflaşması" gerektiğini savunmuştu. Aslında teknosiyasetçilerin sorunun kesin çözümü olacağını düşünmek yanlıştır. Uzman seçenekleri oluşturur, siyaset adamı ise seçenekler arasında seçim yapar. Seçenekleri kendisinin ya da başkasının oluşturması, siyaset adamı açısından sorunu değiştirmez. Eşitler arasında seçim yapacak olan kişi, kararını siyasal etkilerle vermek durumundadır. Siyaset bir anlamda kaynak paylaşımı sürecidir. Önceliği işçiye mi vereceksiniz yoksa işverene mi, o parayla "top" mu alacaksınız "tereyağı" mı? O noktada uzmanlık biter, siyaset başlar!

ÜÇÜNCÜ KISIM

Seçkinler

Türk Dil Kurumu'nun sözlüğü, seçkinleri, "benzerleri arasında niteliklerinin yüksekliğiyle göze çarpan" kişiler olarak tanımlıyor. Bu anlamda, seçkinler ne bir toplumsal sınıftır ne de bir baskı grubudur. Ama seçkinlerin siyasal yaşamda belirli bir ağırlıkları vardır ve bu ağırlık özellikle geri kalmış ülkelerde ayrı bir önem kazanır.

Önce seçkinlerle ilgili farklı bilimsel yaklaşımları ve daha sonra da geri kalmış ülkelerde seçkinlerin işlevlerini ele alacağız.

1. Seçkinci Kuramlar

Seçkinlerin toplumları yönetmeleri gerektiği görüşü Platon' dan Nietzsche'ye, Jose Ortega y Gasset'e kadar uzanır. Ama bunlar "olması gerekeni" araştıran düşünceler olduğu için bilimden çok felsefenin konusuna girerler. Seçkinlerin geçmişteki ve günümüzdeki toplumlarda oynadığı rolü ay-

dınlatmaya yönelik çalışmalar ise geçen yüzyılda başlayıp günümüze kadar sürmüştür. Bu bilimsel çabaları, klasik ve çağdaş seçkinci kuramlar olarak ikiye ayırarak inceleyebiliriz.

a) Klasik Seçkinci Kuramlar

Seçkinlerle ilgili kuramların başında, İtalyan toplumbilimci Vilfredo Pareto'nunki yer alır. Pareto'ya göre, toplumsal yaşamın her alanındaki en başarılılar seçkinleri oluşturur.

En başarılı siyaset adamlarından, sanatçılardan tutun da, en başarılı sokak kadınlarına kadar, hepsi seçkinler grubu içinde yer alırlar. Her toplum kesiminin en başarılıları kendi içlerinde bir aristokrasi oluştururlar. Çelişki, seçkin azınlıkla seçkin olmayan çoğunluk arasındadır.

Pareto'ya göre, seçkinler üstün nitelikli kişilerdir. Ama onların çocukları aynı ölçüde üstün nitelikli olmayabilirler. Soy ve ailenin yanısıra, varlıklı, akıllı, yetenekli ve sağlam ahlaklı olmak da seçkinlik ölçütleri arasında yer alır. Seçkinlerin giderek nitelikçe zayıflamaları ya da sayıca azalmaları, onların yerini başkalarının almasına uygun bir ortam hazırlar. Eğer seçkinler, toplumun alt tabakalarından ortaya çıkan en başarılıları aralarına alabilirlerse, "seçkinlerin dolaşımı" sürer. Özellikle yönetici seçkinlerin, yönetici seçkinler arasına katılma niteliğindekilere olanak tanımamaları durumunda ise iktidar kavgası sertleşir ve seçkinlerin toptan değişimi olayıyla karşılaşılır. Pareto'nun anlayışına göre devrim budur.

Pareto, seçkinlerin dolaşımı kuramını oluştururken açık bir biçimde İbni Haldun'dan etkilenmiştir. Bedevilikten uygar topluma, yani göçebe yaşamdan kent yaşamına geçilirken yöneticilerin rahatlıklar içinde zayıfladıkları ve onların yerini başkalarının aldığı gözlemi İbni Haldun'da açıklıkla işlenmiştir.

İtalyan Gaetano Mosca da, açıktan seçkinler deyimini

kullanmamakla birlikte, "yönetici sınıf" kavramıyla seçkinler kuramına katkıda bulunanlar arasında yer alıyor. Mosca'ya göre, eski çağlardan bu yana, her tür toplumda bir yöneten bir de yönetilen sınıf bulunur. Yönetici sınıf, akıl, bilgi, servet, silah gibi olanakları kullanarak kendi üstünlüğünü çoğunluğa kabul ettirir. Ancak örgütlü ve üstün yetenekli bir azınlık çoğunluk üzerinde egemenlik kurabilir. Bu egemenliği kurar ve sürdürürken, ona meşruluk kazandıracak, halkın o egemenliği daha kolaylıkla kabul etmesini sağlayacak ideolojik çerçeveyi de oluşturur.

Mosca'ya göre, yönetici sınıf yalnızca siyasal iktidardakileri değil, aynı zamanda siyasal iktidarı güçlü bir biçimde etkileyebilecek durumda olanları kapsar. Mosca da yönetici azınlığın yönetilen çoğunluğun isteklerini gözönüne almak zorunda bulunduğuna ve yeni toplumsal güçlerin yükselmesine engel oluşturursa bunun bir devrime neden olacağına inanmaktadır.

Gerek Pareto gerekse Mosca, Marksizmin sınıf çatışmaları görüşünün yerine seçkinler arası çatışmaları koymaktadırlar. Onlara göre, sınıflar sadece seçkinler arasındaki kavganın destek gücünü oluştururlar. Yönetenler değişebilir, ama yönetilenler hep aynı kalacaktır. Bir çoğunluk yönetimi anlamındaki demokrasinin gerçekleşmesine olanak yoktur.

Klasik seçkinci kuramlar arasında sayabileceğimiz önemli bir isim de Roberto Michels'dir. Michels seçkinlerin bütün toplumlarda kaçınılmaz olarak varolacağı kanısındadır. Yurttaşların büyük çoğunluğu siyasal konularla ilgilenmezler. Kişinin refahı ile toplumun refahı arasındaki ilişkiyi göremezler. Kendi dışında ve yukardan gelen bir itici güç olmadıkça kendi başına harekete geçemeyen kitleler, yönetilmek gereksinmesi içindedirler. Bu yönetici grup, çok sınırlı sayıda üyeden oluşur. Zaman zaman yakınsalar bile, çoğunluk için, kendileriyle ilgilenecek, ken-

dilerinin sorunlarıyla uğraşacak birilerini bulmuş olmak memnunluk vericidir.

Michels, her toplumda ve her örgütte ortaya çıkan küçük yönetici grubun, giderek bir oligarşi oluşturma eğilimi taşıdığını söylüyor (Oligarşinin Tunç Yasası). Bu küçük azınlık bir kez karar verme süreçlerine egemen olunca, otoritesini sağlamlaştırmaya ve sürekli kılmaya çalışacaktır. Sonunda da, toplumsal tabanından, içinden geldiği kitleden kopup, kendi çıkarlarına öncelik verir olacaktır. Michels, sol partilerde bile durumun farklı olmadığını, örnekleriyle kanıtlamaya çalışmıştır.

Dikkatle incelendiğinde, klasik seçkinci kuramların tutucu ve demokrasiye karşı sonuçlara ulaştığı görülür. Bu kuramlar yalnızca sınıf çatışmalarının yerine seçkinler ya da yönetici sınıflar arası çatışmaları koymuyor, aynı zamanda azınlık egemenliğini de savunmuş oluyorlar. Küçük bir azınlığın toplumu yönetmesinin doğal olduğunu, bunun da insanlar arasındaki eşitsizliğin bir sonucu olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlar. Oradan hareketle, demokrasinin olanaksızlığını, eşit olarak yaratılmış olan insan gerçeğine ters düştüğünü göstermek istiyorlar. Faşist düşüncenin bu kuramlardan yararlandığını söyleyebiliriz.

Karl Marx, "egemen sınıf" kavramını, ekonomik gücün elde bulundurulmasına dayandırır. Oysa özellikle Pareto'da seçkinlerin egemenliğinin nedeni, onların "doğal ve psikolojik" üstünlükleridir. Ekonomik gücü küçük bir azınlığın elinden alarak onların egemenliğine son verebilirsiniz. Oysa doğuştan üstün yaratılmış olan kişilerin egemenliğini kaçınılmaz saymanız gerekir. Seçkinci kuramların, demokrasinin gelişmemiş olduğu dönemlerdeki İtalya ve Almanya'da ortaya atılmış bulunuşu ilginçtir.

Klasik seçkinci kuramlar, bir yandan sınıfsız toplumun olanaksızlığını vurgularken, öte yandan seçkinlerin kapalı bir güç oluşturmadıklarını ve oluşturmamaları ge-

rektiğini de savunuyorlar. Seçkinlerin dolaşımına engel olunmazsa toplumlarda büyük çalkantılar görülmeyecek, siyasal istikrar sağlanacak, devrim olmayacaktır. Ama seçkinlerin dolaşımının bazı dönemlerde rahat işlemesine karşılık, bazı dönemlerde tıkanmasının ardındaki toplumsal gerçekler gözardı edilmekte ya da küçümsenmektedir.

b) Çağdaş Seçkinci Kuramlar

Çağdaş seçkinci kuramların en önemli özelliğinin, seçkinlerin doğal üstünlükleri düşüncesinin terkedilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu nedenle de demokratik ve sol yaklaşımla geliştirilen seçkinci kuramlara da rastlanabiliyor. Yönetici azınlığın varlığının bir gerçek olduğu, ama onların yönetilenlere karşı sorumlu olmaları ve gerektiğinde görevden uzaklaştırılabilmeleri koşuluyla, bunun demokrasiyle çelişmediği savunuluyor. Demokratik bir toplumsal düzende, seçkinler arasına girebilmenin toplumun her kesimine açık olması gerektiği vurgulanıyor. Tek bir yönetici sınıfın mı bulunduğu, yoksa çok sayıda seçkin gruplarının varlığından mı sözedilebileceği tartışılıyor.

Seçkinlerin çoğulcu bir yapı oluşturduğu görüşünde olanların listesi oldukça uzundur. Biz burada, sırasıyla David Riesman, Harold Lasswell, Robert Dahl, Giovanni Sartori ve Raymond Aron'un üzerinde duracağız.

Riesman'a göre, iktidar çok sayıda grup arasında paylaşılır. Ülke yönetimiyle ilgili kararlar tek bir seçkin grubunun ürünü olamaz. Çeşitli gruplar arasındaki güç dengesi, kararların oluşumunu belirler.

Lasswell, siyasal seçkinleri, toplumdaki diğer seçkin gruplarından ayrı olarak ele alır. Toplumun uyum içinde bulunabilmesi için, "orkestra şefi" görevini yüklenecek olan siyasal seçkinlere her zaman gereksinme vardır. Ama yönetimin daima azınlığın elinde bulunması gerçeği demokrasi ile çelişmez. Önemli olan, yönetenlerin kitlelere

karşı sorumluluğu ve onların isteğiyle bulundukları konumlardan ayrılmalarıdır. Yoksa demokrasinin varlığını gösteren ölçüt, yönetici seçkinlerin topluma olan oranı değildir. Bu oran büyüdüğü halde demokratik olmayan bir yönetim bulunabileceği gibi, oran küçüldüğü halde yönetim demokratik olabilir.

Dahl, tek bir seçkin grubun tüm topluma yön veremeyeceğine inanır. Toplumda var olan çok sayıdaki seçkin gruplar arasında farklılıklar ve hatta çelişkiler sözkonusudur. Bu çelişkiler ve onlar arasındaki rekabetin oluşturduğu dengedir ki demokrasiyi olanaklı kılar. Hiçbir seçkin grup tek başına egemen olamayacağı için, etkili olabilmeleri, aralarında oluşturacakları geçici koalisyonlara bağlıdır. Yurttaşların siyasal yaşama katılma düzeyleri yükseldikçe, seçkinlerin etkinliği dengelenmiş olur.

Sartori, demokratik rejimlerle demokratik olmayan sistemlerdeki seçkinler arasında bir ayrım yapıyor. Demokratik sistemlerde seçkinlerin çoğul olduğunu ve topluma önderlik ettiğini, demokratik olmayan sistemlerde ise seçkinlerin tekil olduğunu ve topluma hükmettiğini söylüyor. Demokrasilerde iktidarın yönetici azınlık ile yönetilen çoğunluk arasında paylaşıldığını savunuyor. Yetenekli azınlıkların ülkeyi yönetmeleri, demokrasinin kusuru değil, güvencesidir. Ancak tersi olması durumunda sistem yozlaşır, bozulur. Birçok demokrasinin seçkin azınlıkların çabalarıyla kurulduğu ve halk ayaklanmalarıyla yıkıldığı, çağdaş diktatörlerin halkoylamasıyla kendilerini meşrulaştırdıkları unutulmamalıdır. Antidemokratik yöneticiler kendilerini atar ve halka bunu onaylatmak isterler. Demokratik seçkinler ise kendilerini halka önerirler. Halkın yönetilmekten kaçınması sözkonusu olamaz. Önemli olan nasıl yönetileceğinin, hangi türden seçkinleri benimseyeceğinin saptanmasıdır.

Raymond Aron'un seçkinlerle ilgili kuramının, mark-

sizme karşı oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Marksizm, ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfın, siyasal iktidara da egemen olduğunu savunur. Oysa Aron'a göre bu, özellikle sanayileşmenin ilk aşamaları için geçerli olmakla birlikte, birçok durumlar için yanlıştır. Ekonomik gücün büyük ölçüde topraksoyluların elinde bulunduğu ülkelerde sözkonusu olan durum, Batı türü demokrasilerde değişmiştir. Siyasal işlevleri yerine getirenlerle ekonomiyi yönetenler ayrı ayrı kişilerdir. Ekonomik güce sahip bulunanlar zaman zaman kendileriyle ilgili siyasal kararları etkileyebilirler, ama tüm siyasal kararları kesin bir biçimde etkilemeleri sözkonusu olamaz.

Aron'a göre çıkarlarının bilincinde olan bir yönetici sınıf yoktur. Batılı toplumlarda seçkinler bölünmüşlerdir. Yönetici sınıf yerine, birbirlerinden farklı yönetici kesimlerden sözetmek daha doğrudur. Ama Batılı toplumlardaki bu çoğul seçkinlere karşılık, örneğin Sovyetler Birliği'nde seçkinler tekildir. Toplumun yapısı nedeniyle, halk yönetici seçkinlere karşı korunmasızdır. Hangi toplum olursa olsun, yöneten halk değildir. Demokrasilerin farkı, halk tarafından yönetilmekten doğmaz, halk için yönetilmekten kaynaklanır.

Çağdaş kuramcılar içinde, toplumu tek bir seçkin grubun yönettiği görüşünü savunanların başında, Amerikalı toplumbilimci Wright Mills gelir. Mills'e göre, bir yanda sıradan insanlar, öte yanda da onların yaşamını etkileyecek kararlar alabilme durumundaki kişiler vardır. Karar alma konumundaki bu kişiler, iktidar, servet ve ün sahibidir. Toplumsal bir sınıf oluşturmamakla birlikte, kökenleri, kültürleri ve yaşam biçimleriyle birbirlerine benzerler. Amerika Birleşik Devletleri'nde iktidar üçgenini oluşturan büyük şirket yöneticileri, federal siyasal önderler ve ordunun üst düzey komutanları arasında bir çıkar birliği sözkonusudur. Kendi içlerindeki çelişkiler, genel uyumlarını et-

kilemeyecek düzeydedir. Seçkinlerin çoğulculuğu varsayımına dayalı dengeler ve iktidar bölüşümü görüşü geçersizdir.

Mills, iktidarın seçkinleri görüşünü şöyle özetliyor: "Ekonomik determinizm basit görüşüne, siyasal determinizm ve askeri determinizmi de eklemek gerekir. Bu üç alanın üst düzey yetkililerinin bugün oldukça büyük bir özellikleri vardır. En önemli kararları, çoğunlukla karmaşık olan bir koalisyon içinde alıp uygularlar. İşte bu nedenledir ki, egemen sınıf yerine iktidarın seçkinleri demeyi tercih ediyoruz."

Egemen sınıf kavramının özellikle marksistler tarafından geliştirildiğini daha önce görmüştük. Temel çelişkinin, üretim araçlarına sahip bulunan "egemen sınıf" ile emeğinden başka satacak birşeyleri olmayanlar arasında ortaya çıktığına inanan marksistler, seçkinlerle kitleler arasındaki çelişkiye öncelik tanıyan görüşlere karşıdırlar. Ama gerek Marx gerekse Engels, ana devrimci gücü oluşturan işçi sınıfının içindeki bilinçli bir kesimin, yani seçkinlerin varlığını, dolaylı da olsa kabullenmektedirler. Lenin bir adım daha ileriye gitmiş ve işçi sınıfına "siyasal bilinci" dışardan götürmek gerektiğini, bunu da aydınlardan ve işçi sınıfının en bilinçli kesimlerinden oluşan bir partinin yapabileceğini savunmuştur. Leninci partinin, seçkinlerden oluşan bir parti olduğu açıktır. Yugoslav kuramcı Milovan Cilas, daha sonra bu marksist seçkinlerin yeni bir egemen sınıf oluşturduklarını ileri sürmüştür.

Çağdaş Marksist düşünürlerin genellikle "egemen sınıf" kavramına sadık kaldıklarını söyleyebiliriz. Ekonomik gücü elinde bulunduranların siyasal güce de egemen olacakları görüşü sürmektedir. Çağdaş Marksist kuramcılardan olan Nicos Poulantzas, burjuvazinin diğer sınıflardan sağladığı bazı desteklerle bir "iktidar bloğu" oluşturduğunu söylüyor. Bunun için de "egemen kesim"e ek olarak bir

de "yönetici kesim" yer almaktadır. Yönetici kesim, devlet yönetimini ellerinde bulunduran siyasal kadrolardan oluşur. Egemen kesim, ekonomik gücü elinde bulunduran kesimdir. Yönetici kesim ise genellikle orta ve küçük burjuva kökenlidir. Ama onların toplumsal kökenlerinin farklı oluşunun, büyük sermayenin egemenliğini önlemesi sözkonusu değildir. Egemen kesim ile yönetici kesimin ayrı ayrı kişilerden ve toplumsal kökenlerden oluşması, seçkinlerin çoğulculuğu anlamına gelmemektedir.

2. Geri Kalmış Ülkelerde Seçkinler

Geri kalmış ülkelerin farklı toplumsal yapıları, seçkinler olgusunu o çerçeve içinde ayrıca değerlendirmek gereğini ortaya koyuyor. Sınıf bilincinin ve buna bağlı olarak çoğulcu dengelerin yeterince oluşmadığı bu ülkelerde seçkinlerin öneminin arttığı yadsınamaz. Seçkinlerin işlevini önce genel olarak geri kalmış ülkelerde, sonra da özel olarak kendi toplumumuzda inceleyeceğiz.

a) Geri Kalmış Ülkelerde Seçkinlerin İşlevi

Bir ölçüde içiçe girmişlikleri varsa da, geri kalmış ülkelerdeki seçkinler, "bürokratik seçkinler" ve "aydın seçkinler" olmak üzere ikiye ayrılarak incelenebilir. Hızla değişen toplumsal yapıda geleneksel seçkinlerin yerini bu yeni seçkinler almışlardır. Ekonominin gelişmişliği ölçüsünde, karşılarına teknokrat ve sermaye sahiplerinden oluşan bir başka seçkinler grubu çıkmaktadır. Ama siyasal bağımsızlığını yeni kazanmış olan eski sömürgeler başta olmak üzere, geri kalmış ülkelerin hemen tümünde, çağdaşlaşmak ve ekonomik gelişmeyi sağlamak açısından kamu görevlileri öncülük işlevini üstlenmişlerdir.

Belirli bir gelişme düzeyine ulaşıncaya kadar, geri kalmış ülkelerin sivil ve asker bürokratları aynı çerçevede de-

ğerlendirilebilir. Genellikle Batı'da ya da Batı kültürü etkisindeki kurumlarda eğitim görmüşlerdir. Etkileri yalnızca siyasal iktidarlara danışmanlık yapmakla sınırlı kalmamaktadır. Bu ülkelerde yaygın olarak görülen tek partinin içinde de, bizzat yasama organında da doğrudan ve önemli oranlarda temsil edilmektedirler. Ordunun iktidara el koyduğu durumlarda ise, asker-sivil bürokrat ağırlığı daha da artmaktadır. Bu ağırlığın sürebilmesi, yeni toplumsal güçlerin ve dolayısıyla yeni seçkinlerin ortaya çıkmasına bağlıdır. Toplumsal yapıda çoğulculuk geliştikçe, asker-sivil bürokrat aydınların denetim olanakları kısılmaktadır. Yeni toplumsal güçler ağır basmaya başladıkça, asker ve sivil bürokratlar arasında da ayrım ortaya çıkabilmekte, ayrı toplumsal ittifaklar içinde yer alabilmektedirler.

Geri kalmış ülkelerdeki bürokrat seçkinlerin, gelişmiş ülkelerdekinden farklı yapıda ve doğrultuda olması doğal karşılanabilir. Gelişmiş ülkelerin bürokratlarına, ülkelerine öncülük etmek gibi bir görev hemen hiçbir zaman düşmemiştir. Sistem içindeki yerlerini almış, toplumsal dengelerle bütünleşmişlerdir. Oysa geri kalmış ülke bürokrat seçkinleri, yeni bir düzeni kurma, çağdaş bir kültürü kitlelere benimsetme ve hatta ulusal bütünlüğü sağlama işleviyle karşı karşıyadırlar. Bu nedenle, ideolojilerinin farklı olması da doğaldır.

Belirli bir gelişme düzeyine ulaşıncaya kadar, geri kalmış ülkelerdeki iktidar mücadelesinin, genellikle bürokrat seçkinler içindeki çeşitli gruplar arasındaki bir mücadeleyi yansıttığı gözlemleniyor. Çağdaş teknolojiye ilk açılan kurum olarak ordu, disiplinli örgütüyle, asker seçkinlerin siyasal yaşamdaki ağırlığını en üst düzeye çıkarıyor. Sivil seçkinler de – askerler doğrudan yönetimde olsun olmasın – ordu içinde bağlantılar kurup, kendilerine destekler sağlamaya çalışıyorlar.

Geri kalmış ülkelerde, başlangıçta bürokrat-aydın ayrı-

mı yapmak çok zor olsa bile, bunun giderek belirginleştiğini söyleyebiliriz. Bürokrat seçkinlerin toplumsal konumlarının belirginliğine karşılık, Mannheim'ın da dediği gibi, aydın seçkinler "kısmen sınıfsız bir tabaka" sayılabilirler. Ama işlevleri sürekli düşünce ve bilgi üretmek olduğu için, belirli bir toplum kesimiyle ve genel olarak düzenle bütünleşmeleri zordur. Toplumsal kökenleri birbirlerinden çok farklı olduğu gibi, tutum ve düşüncelerini geldikleri toplum kesiminin özellikleriyle açıklamak olanaksızdır.

Gramsci'ye göre, altyapı ile üstyapıyı organik olarak kaynaştıran öğe, aydınlardır. Yönetici sınıfın egemenliğinin güvence altına alınması açısından, aydınların rolü çok önemlidir ve göreli olarak bağımsızdır. Bu bağımsızlık, bir ölçüde aydınların toplumsal kökeninden, ama özellikle de aydınların temsil ettikleri sınıfın pasif bir ajanı olmamalarından kaynaklanır. Yükselen sınıfın aydınları, diğer sınıfların aydınlarını etkileri altına alarak, onların egemen sınıfla bütünleşmesini sağlarlar. Üstyapı, ekonomik yapının basit bir yansıması değildir.

Aydın seçkinler, bir yandan toplumdaki kültür düzeyinin yükselmesine, öte yandan da yeni ideolojilerin yayılmasına katkıda bulunurlar. Bazı yazarlar, bu nedenle, aydınları "yaratıcı aydınlar" ve "yineleyici aydınlar" olarak ikiye ayırırlar. Birinci gruptakiler yeni düşünce ve değerler üretirken, ikinci grupta yer alanlar, üretilen bu düşüncelerin topluma yayılmasına, yığınlara maledilmesine çalışırlar. Ama gelişmiş, kültürel olanakları çok olan toplumlar, yaratıcı aydın tipinin gelişmesine çok daha elverişli bir ortama sahiptirler. Geri kalmış ülke aydınları ise, üretmekten çok aktarmak durumundadırlar.

Geri kalmış ülke aydını, arayış içindedir. Ülkesini bağımlılıktan ve geri kalmışlıktan kurtarmaya yönelik bu arayış, yeni düşünce ve değerleri de beraberinde getireceği

için, geleneksel kültürle ister istemez çatışacaktır. Demokratik kültürün gelişmediği bir toplumsal ortamda, kültürel değişikliği kabul ettirmenin yolu ise, baskıcı yöntemlerden ve araçlardan geçmektedir.

Geri kalmış ülkelerin en önemli sorunlarından birisi, ulusal birliği ve bütünleşmeyi sağlamaktır. Oysa kültürel çatışma, uyuşma ve uzlaşmayı daha da zorlaştırır. Belirli bir kültürel sentez, ancak zamanla ve uzun dalgalanmalardan sonra oluşur. Bu süreç içinde, aydın seçkinlerin işlevi elbette ki çok önemlidir.

Siyaset adamı, bir düşün adamı olmaktan çok bir uygulayıcıdır. İktidarda olsunlar olmasınlar, siyaset adamlarının siyasal programlarının oluşumunda, bilim adamları ve yazarlar önemli rol oynarlar. Uygulama aşamasında onları etkileyenler ise bürokratlar ve teknokratlardır. Ama aydın seçkinlerin bir ideolojinin yayılmasındaki etkileri, ülke koşullarından soyutlanamaz. Düşünceler ancak koşullara ve sorunlara uygunlukları oranında ağırlık kazanırlar.

Geri kalmış ülke aydınları, gelişmiş ülkelerin yaşam koşullarını bildikleri için, kendi ülkelerinde gelişmeyi hızlandırıcı türden köklü değişiklikleri istemeleri doğaldır. Eleştirici bakış açısı, aydın olmanın vazgeçilmez bir özelliği olduğundan, toplumsal düzene bakışları genellikle acımasızdır. Kendi yaşam koşullarından, çektikleri sıkıntılardan ve ülkelerinde kapitalist kalkınma yolunun gerektirdiği olanakların bulunmamasından hareketle, devrimci ve toplumcu düşünceler taşımaları, köktenci ideolojileri benimsemeleri beklenmelidir. Geniş halk yığınlarını etkilemekte zorluk çektikleri, etkisiz kaldıkları ölçüde "tepeden inmeci" bir devrimciliğin görünüşteki kolaylığına da kapılabilirler. Lenin ve Mao gibi marksist devrimcilerin bile, aydın seçkinlere verdikleri önem ilginçtir. Bu durum, aydın ve özellikle de bürokrat seçkinleri egemen sınıfın uzantıları sayan kuramsal değerlendirmelere ters düşmek-

tedir.

Ulusçuluk akımı da geri kalmış ülke aydınları arasında doğal bir eğilim olarak ortaya çıkıyor. Bu gibi ülkelerin önündeki en önemli sorunlardan birisinin, sömürge ya da yarı-sömürge durumundan kurtulmak olması, ulusçuluk ideolojisini kendiliğinden gündeme getiriyor. Geri kalmış ülke aydınları için ulusçuluk, hem bağımsızlığa giden yol, hem de çözülmekte olan toplumu bütünleştirmenin anahtarı olarak görülüyor. Önce eski sömürgecilerin uygarlığı olan Batı'ya ve genel olarak yabancılara karşı bir tepki olarak ortaya çıkıyor. Daha sonraki aşamada, bu ilk kızgınlık tepkisinin soğumasıyla birlikte, gelişmelerin üstünlüklerinin bilincine varılması sonucu bir tür aşağılık duygusu doğuyor. Son aşamada ise, bir yandan kendi geçmişine sarılırken, öte yandan da gelişmiş toplumlar bir kalkınma modeli olarak seçiliyor. Böylece belirli bir senteze varılmış oluyor.

Geri kalmışlığın nedeni olarak görülen eski yapıların ve onların gerisindeki güçlerin yıkılması için savaşım veren aydın seçkinler için dayanılacak güç, ister istemez halktır. Böylece hem halktaki yaratıcı güç harekete geçirilmiş, hem de çağdaş kurumların ve yeni düzenin oluşturulması için gerekli toplumsal destek sağlanmış olacaktır. Geri kalmış ülke aydınlarında çok sık görülen halkçılık eğilimlerini bu çerçeveden hareketle açıklayabiliriz.

b) Türk Siyasal Yaşamında Seçkinler

Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un fethine kadar devlet yönetiminde etkili olan seçkinler, büyük çoğunluğu ile Türk kökenliydiler. Fatih Sultan Mehmet'in, Çandarlı Halil Paşa'nın boynunu vurdurup yerine devşirme Zaganos Paşa'yı sadrazam yapmasıyla birlikte, yeni bir dönem başladı. İki yüzyılı aşkın bir süre, Türk kökenli hemen hiçbir kimse, padişahtan sonraki en önemli yer olan sadrazamlı-

ğa gelemedi. Bu kural, aynı süre içinde, vezirlerin ve komutanların büyük çoğunluğu için de geçerli oldu. Önemli görevlere, bilinçli bir tutumla, Avrupalı Hıristiyan kökenli "kul"lar getirildiler. Bülent Ecevit bu durumu şöyle açıklıyor:

"Türk kökenlileri yönetimden olabildiğince uzak tutma politikası, sınırsız iktidar isteğinden doğuyordu. Çünkü, kurucu millet olarak Türklerin bazı ayrıcalıkları, doğuştan bazı hakları, özgürlükleri vardı. Türk kökenliler padişahın kulu, yani kölesi sayılmazlardı. Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan pek çok unsur içinde sadece doğuştan Müslüman Türkler iktidarı denetleyip sınırlayabilecek durumdaydılar. O yüzdendir ki Fatih Sultan Mehmet, bu yetkiye sahip olan ulusu devlet yönetiminin tamamen dışına itmek istemiştir ve bunu başarmıştır; ondan sonraki padişahlardan da bir çoğu aynı uygulamayı sürdürmüştür. Yine o yüzdendir ki Türkler, büyük bir devletin, bir imparatorluğun kurucusu oldukları halde, o devlette yönetime ve siyasete katılabilme alışkanlığını edinme fırsatını yeterince bulamamışlardı."

Yakın geçmişe gelinceye değin, Türk toplumunun tarihsel evrimi içinde en etkili ve en uzun ömürlü seçkin grubunu, kuşkusuz ki bürokrat seçkinler oluşturuyordu. Yüzyıllar boyu yaşayan, sınırları çok geniş bir imparatorluğun, yetkiler ne ölçüde sultanda toplanmış olursa olsun, çok güçlü bir bürokrasi yaratması kaçınılmazdı. Devlet örgütüne egemen olan bürokrat seçkinler, Osmanlı dönemindeki önemli değişimlerde oynadıkları rolü, Cumhuriyet Türkiyesi'nde de uzun süre sürdürdüler. 1950'lerden sonra güçlenen yeni seçkinlerin gelişmesi ölçüsünde etkileri azalmaya başladı.

Din adına konuşmak, İslam dinini yorumlamak yetkisini elinde tutan "ulema", Osmanlı döneminde aydın seçkinler olarak ayrı bir grup oluşturmaktaydı. Zamanla Av-

rupa ile yakın ilişkiler kuran sivil bürokrat seçkinlerle, askeri yenilgiler sonucunda çağdaşlaşmak zorunda kalan ilk kurum ordunun yönetimindeki asker seçkinler, yenileşme hareketinin öncülüğü işlevini üstlendiler. Buna karşılık, topraksoylu sayılabilecek kesim ile "ulema" değişmeye karşı bir tutum içine girdi. Bu bir anlamda, bürokrat seçkinlerle aydın seçkinlerin savaşımı biçiminde yorumlanabilir. Ama dinsel seçkinlerin yanında zamanla laik ve Batılı bir görüş açısına sahip olan bir aydın seçkinler grubunun ortaya çıkmasıyla durum değişti. Aydın seçkinlerle – askerleri de kapsayan – bürokrat seçkinler arasında ittifak, Cumhuriyet döneminin ilk evresindeki gelişmelerde belirleyici rol oynadı. Aydın seçkinlerin dinsel kanadının etkisi, giderek azaldı.

Gerek Tanzimat Fermanı, gerekse –milliyetçilik akımlarının gelişmesi sonucu imparatorluğun parçalanmasını önlemek için benimsenen – "Osmanlıcılık" siyasetleri, hep bürokrat seçkinlerin öncülüğünde oluşmuştur. Birinci Meşrutiyet'te sivil bürokrat seçkinlerin etkisi ağır basmıştır. Kurtuluş Savaşı ise, ileri sayılabilecek bu seçkin grupların, toprak ağaları, eşraf ve tüccar gibi, daha çok tutucu nitelikteki seçkinlerle yaptıkları güçbirliği sayesinde gerçekleşmiştir.

Atatürk ve İnönü dönemlerinde sağlanan siyasal istikrarın, asker bürokrat seçkinlerin giderek siyasetten uzaklaşmaları ve böylece sivil bürokrat seçkinlerin etkisinin en üst düzeye varmasıyla sonuçlandığını söyleyebiliriz. Bunda asker seçkinlerin genel eğilim ve düşüncelerinin, ülke yönetimine egemen olan ideolojiyle hemen tamamıyla bütünleşmiş oluşunun da büyük rolü vardır. Çok partili düzene geçildikten ve özellikle de 1950' de iktidarı Demokrat Parti'nin almasından sonra, genel olarak bürokrat ve aydın seçkinlerin ülke yönetimindeki etkisi azalmaya başlamıştır. Çünkü yeni siyasal iktidar, toplumda gelişen yeni güç-

lerin temsilcisi olan yeni seçkinlerin etkisindedir. Ticaret ve zamanla sanayinin gelişmesiyle güçlenen, kendi seçkinlerini yetiştiren bir kentsoylu (burjuva) sınıfı ortaya çıkmıştır.

1930'larda *Kadro* dergisi etrafında bir grup oluşturan aydın seçkinler, Türk toplumunda marksist anlamda bir egemen sınıfın bulunmadığını öne sürüyorlardı. Öyleyse Kemalist devrim böyle bir sınıfın oluşumunu önleyip, "imtiyazsız sınıfsız" birleşmiş bir kitle yaratabilir, çok sağlıklı bir gelişme yolunu açabilirdi. Devletçilik ve halkçılık ilkeleri, böylece kuramsal bir temel kazanıyordu. Bunun sağlanabilmesi ise, kuşkusuz ki bürokrat seçkinlerin devlet yönetimindeki ayrıcalıklı konumlarının sürmesi demek olacaktı. Ekonomik güç devletin elinde kalacağı için, ortaya yeni toplumsal güçler çıkmayacak ve özellikle bürokrat seçkinler bir tür "hakem" rolünü oynayabileceklerdi.

1946'dan başlayarak belirginleşen süreçler, bu düşün uzun ömürlü olamayacağını göstermiştir. Yeni seçkinlerin iktidara egemen oldukları 1950-60'ta ordunun ülke yönetimine el koyması, bir anlamda asker-sivil aydın seçkinlerin "rövanşı" biçiminde de yorumlanabilir. 1961 Anayasası'na onlar biçim vermişler ve Anayasa Mahkemesi, Danıştay, üniversiteler, Devlet Planlama Örgütü, Milli Güvenlik Kurulu gibi kuruluşlar aracılığıyla, siyasal iktidara yeniden ortak olmuşlardır. 27 Mayıs hareketini gerçekleştirmiş olan askerlerin ve Cumhurbaşkanı'nca seçilen 15 kişinin Senato'da yer almaları da bu çerçeve içinde değerlendirilebilir.

27 Mayıs'tan alınan dersle, yeni seçkinlerin sivil ve özellikle de asker seçkinlez arasında müttefikler aradığını görüyoruz. Bunun sonucu olarak başlayan yollar ayrımı, ordunun siyasal iktidara 12 Mart 1971 tarihli müdahalesiyle belirginleşmiştir. Sivil aydın ve bürokrat seçkinlerle asker seçkinler arasındaki tarihsel ittifak sona ermiştir. 12

Eylül döneminin de gösterdiği gibi, artık güçlü olanlar yeni seçkinler ve onların devlet bürokrasisindeki müttefikleridir. Sivil aydın seçkinlerin etkisi, özellikle demokrasiden uzaklaşıldığı dönemlerde daha da azalmaktadır.

Seçilmiş Kaynakça

Genel Kaynaklar

Türkçe

Bottomore, Tom, *Siyaset Sosyolojisi*, Çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara, 1987.

Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975.

Daver, Bülent, *Siyasal Bilime Giriş*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1968.

Duverger, Maurice, *Politikaya Giriş*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1964.

Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1975.

Kalaycıoğlu, Ersin, *Çağdaş Siyasal Bilim*, BETA, İstanbul, 1984.

Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

Lipset, S. Martin, *Siyasi İnsan*, Çev. Mete Tunçay Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1961.

Runciman, W. G., *Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*, Çev. E. Mutlu, Teori Yayınları, Ankara, 1986.
Sarıbay, Ali Yaşar, *Siyasal Sosyoloji*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
Soysal, Mümtaz, *Anayasaya Giriş*, SBF Yayınları, Ankara, 1969.
Tekeli, Şirin, *David Easton'un Siyaset Teorisine Katkısı Üzerine Bir İnceleme*, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.
Turan, İlter, *Siyasal Sistem ve Davranış*, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
Ünsal, Artun, *Siyaset Bilimine Giriş*, SBF, Ankara, 1980-81 Ders Notları (teksir).

Yabancı Dil

Almond, Gabriel, *Comparative Politics Today*, Little, Brown and Co., Boston, 1974.
Bottomore, T. B., *Elites and Society*, Pelican, Harmondsworth, 1976.
Cot, J. P., Mounier, J. P., *Pour une sociologie politique*, Seuil, Paris, 1977.
Dahl, R. A., *Modern Political Analysis*, Prentice-Hall, New Jersey, 1963.
Duverger, Maurice, *Sociologie politique*, PUF, Paris, 1968.
Easton, David, *The Political System*, Alfred A. Knopf, New York, 1970.
Moreau, J., Dupuis, G., Georgel, J., *Sociologie politique*, Cujas, Paris, 1966.
Schwartzenberg, R. G., *Sociologie politique*, Montchrestien, Paris, 1971.

Birinci Bölüm

Birinci Kısım

1. Doğal Etkenler

Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Ankara, 1975.

Aristoteles, *Politika*, Çev. Niyazi Berkes, Ankara, 1944.

Brunhes, Jean, *La géographie humaine*, Kısaltılmış basım, PUF, Paris, 1947.

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. A. Şenel ve M. Tunçay, Odak yayınları, Ankara, 1975.

Childe, Gordon, *Man Makes Himself*, Watts and Co., Londra, 1965.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Köy Yayınları, İstanbul, 1971.

Duverger, Maurice, *Sociologie politique*, PUF, Paris, 1966.

Haldun, İbni, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1968.

Hassan, Ümit, *İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1979.

Lavigne, P., *Climats et sociétés*, Paris, 1966.

Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, Çev. F. Baldaş, MEB, Ankara, 1963.

Moreau, J., Dupuis, G., Georgel, J., *Sociologie politique*, Cujas, Paris, 1966.

Sencer, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Timur, Taner, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

Toynbee, Arnold, *Türkiye*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Toynbee, Arnold, *The Study of History*, Oxford Üniversitesi Basımevi, Londra, 1969.

2. Demografik Etkenler

Arı, Oğuz, *Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı*, Boğazici Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Armağan, Sibel - İbrahim, *Toplumbilim*, Barış Yayınları, İzmir, 1988.

Aziz, Aysel, *Toplumsallaşma ve Kitlesel İletişim*, AÜ BYYO Yayınları, Ankara, 1982.

Balaman, Ali Rıza, *Gelenekler, Töre ve Törenler*, Betim Yayınları, İzmir, 1983.

Bouthoul, Gasthon, *Le phénomene guerre*, Payot, Paris, 1954.

Duverger, Maurice, *Sociologie politique*, PUF, Paris, 1966.

Gökçe, Birsen, *Gecekondu Gençliği*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1971.

Keleş, Ruşen, *100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972.

Keleş, Ruşen, Ünsal, Artun, *Kent ve Siyasal Şiddet*, SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Kıray, Mübeccel, *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982.

Mendras, Henri, *Elements de sociologie*, Armand Collin, Paris, 1967.

Ozankaya, Özer, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, SBF Yayınları, Ankara, 1971.

Sauvy, Alfred, *Richesse et population*, Paris, 1944.

Sencer, Yakut, *Türkiye'de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Tütengil, Cavit Orhan, *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, 3. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975.

3. Ekonomik Etkenler

Aron, Raymond, *Demokrasi ve Totalitarizm*, Çev. V. Hatay,

Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
Birleşmiş Milletler, *Measures for the Economic Development of Underdeveloped Countries*, New York, 1951.
Duverger, Maurice, *Diktatörlük Üstüne*, Çev. Bülent Tanör, Dönem Yayınları, İstanbul, 1965.
Duverger, Maurice, *Politikaya Giriş*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1964.
Emrealp, Sadun, *Azgelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
Garaudy, Roger, *Marx İçin Anahtar*, Çev. A. T. Kışlalı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
Lacoste, Yves, *Les pays sous-développés*, PUF, Paris, 1963.
Lipset, S. Martin, *Siyasi İnsan*, Çev. M. Tunçay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1964.
Popper, Karl R., *Açık Toplum ve Düşmanları*, Çev. H. Rızatepe, Cilt II, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1968.
Rostow, W. W., *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev. E. Güngör, Kalem Yayınları, İstanbul, 1980.
Schwartzenberg, Roger-Gérard, *Sociologie politique*, Editions Montchrestien, Paris, 1971.
Therborn, G., *Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu*, Çev. Şirin Tekeli, V Yayınları, Ankara, 1989.

İkinci Kısım

1. Kurumsal Etkenler

Birnbaum, Pierre, *Le pouvoir politique*, Dalloz, Paris, 1975.
Bottomore, T. B., *Toplumbilim*, Çev. Ü. Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.
Burdeau, Georges, *L'Etat*, Seuil, Paris, 1970.
Çam, Esat, *Devlet Sistemleri*, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.
Daver, Bülent, *Siyasal Bilime Giriş*, SBF Yayınları, Ankara,

1968.
Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1975.
Eroğul, Cem, *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.
Göze, Ayferi, *Liberal, Marksist, Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri*, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
Lipset, S. M., *Siyasi İnsan*, Çev. Mete Tunçay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1961.
Lundberg, Schrag, Larsen, *Sosyoloji*, Çev. Özer Ozankaya, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970.
Mendras, Henri, *Eléments de sociologie*, Armand Collin, Paris, 1967.
Tolan, Barlas, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, AİTİA Yayınları, Ankara, 1980.
Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975.
Ünsal, Artun, *Siyaset Bilimine Giriş*, SBF, Ankara, 1980 (Teksir edilmiş ders notları).

2. Kültürel Etkenler

Alkan, Türker, *Siyasal Toplumsallaşma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
Alkan, T., Ergil, D., *Siyaset Psikolojisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1980.
Aziz, Aysel, *Toplumsallaşma ve Kitlesel İletişim*, AÜ BYYO Yayınları, Ankara, 1982.
Bell, Daniel, *Les contradictions culturelles du capitalisme*, PUF, Paris, 1979.
Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. A. Şenel ve M. Tunçay, Odak Yayınları, Ankara, 1975.

Cot, Mounier, *Pour une sociologie politique*, Seuil, Paris, 1974.
Dewey, John, *Özgürlük ve Kültür*, Çev. Vedat Günyol, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1975.
Ergun, Doğan, *Türk Bireyi Kuramına Giriş*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.
Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972.
Kalaycıoğlu, Ersin, *Çağdaş Siyasal Bilim*, BETA, İstanbul, 1984.
Kışlalı, Ahmet Taner, *Öğrenci Ayaklanmaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
Kongar, Emre, *Kültür Üzerine*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.
Mendras, Henri, *Elément de sociologie*, Armond Collin, Paris, 1967.
Ozankaya, Özer, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, SBF Yayınları, Ankara, 1971.
Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

İkinci Bölüm

Birinci Kısım

1. Birey

Adorno, Theodor W., *Eleştiri-Toplum Üstüne Yazılar*, Çev. M. Yılmaz Öner, İstanbul, 1990.
Bouthoul, Gaston, *Les mentalités*, PUF, Paris, 1966.
Foulquie, Paul, *La volonté*, PUF, Paris, 1965.
Fromm, Erich, *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Çev. B. Günenç, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973.

Fromm, Erich, *Yeni Bir Toplum Yeni Bir İnsan*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1981.
Geçtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normal Dışı Davranışlar*, Maya Yayınları, Ankara, 1984.
Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, Maya Yayınları, Ankara, 1984.
Mendras, Henri, *Eléments de sociologie*, Armand Colin, Paris, 1967.
Meynaud-Lancelot, *Les attitudes politiques*, PUF, Paris, 1964.
Plehanov, G. V., *Tarihte Bireyin Rolü*, Çev. İ. Altınsay, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.
Prelot, Marcel, *Cours de sociologie politique, Les cours de droit*, Paris, 1964-1965.
Reich, Wilhelm, "Psikanalizin Tarihsel Araştırmalara Uygulanması", Çev. A. T. Kışlalı, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak-Aralık 1984, Ankara.
Tolan, İsen, Batmaz, *Ben ve Toplum*, Teori Yayınları, Ankara, 1985.

2. Yaş ve Siyaset

Alkan, Ergil, *Siyaset Psikolojisi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1980.
Baykal, Deniz, *Siyasal Katılma*, SBF Yayınları, Ankara, 1970.
Duverger, Maurice, *Sociologie politique*, PUF, Paris, 1966.
Kalaycıoğlu, Ersin, *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma*, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.
Kışlalı, Ahmet Taner, *Öğrenci Ayaklanmaları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
Meynaud-Lancelot, *Les attitudes politiques*, PUF, Paris, 1964.
Ozankaya, Özer, *Üniversite Öğrencilerinin Siyasal Yönelim-*

leri, SBF Yayınları, Ankara, 1966.

3. *Cinsiyet ve Siyaset*

Abadan-Unat, Nermin, *Türk Toplumunda Kadın*, Araştırma Eğitim Ekin Yayınları, İstanbul, 1982.

Alkan, Türker, *Kadın-Erkek Eşitsizliği Sorunu*, SBF Yayınları, Ankara, 1981.

Ağaoğlu, Ahmet, *İslâmiyette Kadın*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

Altındal, Aytunç, *Türkiye'de Kadın, Marksist Bir Yaklaşım*, Havass Yayınları, İstanbul, 1980.

Baykal, Deniz, *Siyasal Katılma*, SBF Yayınları, Ankara, 1970.

Bebel, August, *Kadın ve Sosyalizm*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1966.

Çiftçi, Oya, *Toplumsal-Ekonomik Siyasal Yaşamda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1986.

De Beauvoir, Simone, *Le deuxième sexe*, 2 Cilt, Gallimard, Paris, 1949.

Duverger, Maurice, *Participation des femmes à la vie politique*, Paris, 1955.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Göksel, Burhan, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Kalaycıoğlu, Ersin, *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma*, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

Köker, Eser, *Türkiye'de Kadın, Eğitim ve Siyaset*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, SBF, Ankara, 1988.

Meynaud-Lancelot, *Les attitudes politiques*, PUF, Paris, 1964.

Tekeli, Şirin, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

Tokgöz, Oya, *Siyasal Haberleşme ve Kadın*, SBF Yayınları, Ankara, 1979.

Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

Üşür, Serpil, *Siyaset Bilimi Açısından İran Devrimi: Nedenleri, Sonuçları ve Kadının Konumuna Etkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, SBF, Ankara, 1989.

İkinci Kısım
Küçük Gruplar

Alkan, Türker, *Siyasal Toplumsallaşma*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

Durkheim, Emile, *De la division du travail social*, PUF, Paris, 1952.

Jodelet, Viet, Besnard, *La psychologie sociale*, Mouton, Paris - La Haye, 1970.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1976.

Krech, Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev. E. Güçbilmez, O. Onaran, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1967.

Lundberg, Schrag, Larsen, *Sosyoloji*, Çev. Ö. Ozankaya, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970.

Mendras, Henri, *Eléments de sociologie*, Armand Colin, Paris, 1967.

Maisonneuve, Jean, *La psychologie sociale*, PUF, Paris, 1964.

Ozankaya, Özer, *Toplumbilime Giriş*, SBF Yayınları, Ankara, 1979.

Şerif, Muzaffer, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Tolan, İsen, Batmaz, *Ben ve Toplum*, Teori Yayınları, Ankara, 1985.

Tolan, Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş: Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji*, Ankara, 1985.

Üçüncü Kısım
Toplumsal Sınıflar

Alpar, Cem, *Kadro*, Tıpkıbasım, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978.

Armağan, Sibel-İbrahim, *Toplumbilim*, Barış Yayınevi, İzmir, 1988.

Bottomore, T. B., *Toplumbilim*, Çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.

Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1975.

D'Encausse-Schram, *Asya'da Marksizm*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1966.

Ergun Doğan, *Sosyoloji ve Tarih*, Yar Yayınları, İstanbul, 1973.

Garaudy, Roger, *Marx İçin Anahtar*, Çev. A. T. Kışlalı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

Lenin, V., *Marx, Engels, Marxisme*, Editions en langues etrangères, Moskova.

Marx, Karl, *Marx'ın Toplum Kuramı*, Doğan Yayınevi, Ankara, 1971.

Ozankaya, Özer, *Toplumbilime Giriş*, SBF Yayınları, Ankara, 1979.

Papaioannou, Kostas, *Les marxistes*, J'ai lu, Paris, 1965.

Rocher, Guy, *Le changement social*, Editions HMH, Paris 1968.

Sencer, Muzaffer, *Sosyal Sınıflar, Kriter ve Göstergeler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1974.

Türkdoğan, Orhan, *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Dördüncü Kısım
Toplum

Aron, Raymond, *Paix et guerre entre les nations*, Calmann-Levy, Paris, 1962.

Filloux, Jean-Claude, *La personnalité*, PUF, Paris, 1965.

Gottmann, Jean, *La politique des Etats et leur géographie*, Armand Collin, Paris, 1952.

Gönlübol, Mehmet, *Uluslararası Politika*, SBF Yayınları, Ankara, 1978.

Köni, Hasan, *Genel Sistem Kuramı ve Uluslararası Örgütlerde Karar Verme*, AİTİAkademisi Yayınları, Ankara, 1982.

Miroglio, Abel, *Psychologie des peuples*, PUF, Paris, 1962.

Morgenthau, Hans J., *Uluslararası Politika*, 2 Cilt, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1970.

Oran, Baskın, *Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Waltz, Kenneth, Quester, George H., *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Üçüncü Bölüm

Birinci Kısım
Siyasal Partiler

Abadan-Unat, Nermin, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, SBF Yayınları, Ankara, 1966.

Araslı, Oya, *Adaylık Kavramı ve Türkiye'de Milletvekili Adaylığı*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

Bosuter, Kudret, *Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi*

Demokrasi, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969.
Charlot, Jean, *Les partis politiques, Textes réunis et presentés*, Armand Collin, Paris, 1971.
Duverger, Maurice, *Siyasal Partiler*, Çev. E. Özbudun, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.
Eldersveld, S. J., *Political Parties: A Behavioral Analysis*, Rand-McNally, Chicago, 1964.
Karamustafaoğlu, Tuncer, *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.
Michels, Roberto, *Les partis politiques*, Fransızcaya çeviren S. Jankélévitch, Flammarion, Paris, 1971.
Özbudun, Ergun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1974.
Özbudun, Ergun, *Parti Disiplini, Batı Demokrasilerinde ve Türkiye'de*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
Payaslıoğlu, Arif, *Siyasi Partiler*, SBF Yayınları, Ankara, 1952.
Teziç, Erdoğan, *Siyasi Partiler Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 6. Cilt, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

İkinci Kısım
Baskı Grupları

Abadan, Nermin, *Bürokrasi*, SBF Yayınları, Ankara, 1959.
Akad, Mehmet, *Çoğulcu Demokraside Siyasal İktidar ve Baskı Grupları*, Z Yayınları, İstanbul, 1979.
Birand, M. Ali, *Emret Komutanım*, Milliyet Yayınları, İstan-

bul, 1987.
Birnbaum, Pierre, Chazel, François, *Sociologie Politique*, 1. cilt, Armand Collin, Paris, 1971.
Bozdemir, Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, SBF Yayınları, Ankara, 1982.
Dogan, Mattei, "Les militaires en politique", *Pouvoirs*, PUF, Paris, 1986.
Duverger, Maurice, *Batı'nin İki Yüzü*, Çev. C. Eroğul, F. Sağlam, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.
Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1975.
Ecevit, Bülent, *Toplumsal Kültürün Türk Siyasal Yaşamına Etkisi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
Heper, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Gelişim ve Niteliği*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1974.
Kayalı, Kurtuluş, *Cumhuriyet Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi*, Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1978.
Kışlalı, Ahmet Taner, *Forces politiques dans la Turquie moderne*, SBF Yayınları, Ankara, 1968.
Meynaud, Jean, *Politikada Baskı Grupları*, Çev. S. Tiryakioğlu Varlık Yayınları, İstanbul, 1975.
Özdemir, Hikmet, *Rejim ve Asker*, Afa Yayınları, İstanbul, 1989.
Rouquie, Alain, *Latin Amerika'da Askeri Devlet*, Çev. Şirin Tekeli, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
Şaylan Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1975.

Üçüncü Kısım
Seçkinler

Alkan, Türker, *Aydınlar ve Siyaset*, ODTÜ Yayınları, Anka-

ra, 1977.

Aron, Raymond, *La lutte de classes*, Gallimard, Paris, 1964.

Berkes, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Yön Yayınları, İstanbul, 1965.

Daver, Bülent, "Azgelişmiş Ülkelerde Siyasal Elit", *SBF Dergisi*, Ankara, Haziran, 1965.

Djilas, Milovan, *Yeni Sınıf*, Çev. Sedat Umran, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1982.

Duverger, Maurice, *Diktatörlük Üştüne*, Çev. B. Tanör, Dönem Yayınevi, İstanbul, 1965.

Ecevit, Bülent, *Toplumsal Kültürün Türk Siyasal Yaşamına Etkisi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.

Emerson, Rubert, *Sömürgelerin Uluslaşması*, Çev. T. Ataöv, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1965.

Gramsci, Antonio, *Aydınlar ve Toplum*, Çev. Günyol, Edgü Onaran, Çan Yayınevi, İstanbul, 1967.

Mills, C. Wright, *İktidar Seçkinleri*, Çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Mosca, Gaetano, *Siyasi Doktrinler Tarihi*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968.

Sartori, Giovanni, *Demokrasi Kuramı*, Çev. D. Baykal, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1977.

Selçuk, Sami, "Seçkinler ve Az Gelişmiş Ülkelerde Konum ve İşlevleri", *Seha L. Meray'a Armağan*, 2. cilt, SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Ünsal, Artun, *Siyaset Bilimine Giriş*, SBF, Ankara, 1980 (teksir edilmiş ders notları).

"Yalnız kendi dilimizde değil, yabancı dillerde de bu alanda bir öğretmeni tam anlamıyla doyuracak içerikte bir kitap bulmak oldukça zordur. Türkiye'deki pek çok öğretim üyesinin gereksinmesini karşılayacak, öteki okuyucuların da ilgisini çekecek böyle bir eseri Türk siyaset bilimi kütüphanesine kattığınız için sizi candan kutlarım."
Prof. Dr. Erhan Köksal

"En çok yararlandığım çağdaş yerli yazar Ahmet Taner Kışlalı oldu. Kışlalı'nın tüm kitapları, ama esas olarak **Siyaset Bilimi** adlı çalışması, bütün 'lider adayları' için yararlı olabilir. Ben, Kışlalı'nın kitabından çok şey öğrendim."
Emre Kongar

ISBN 975-533-004-6
9 789755 330044